REPRINT FROM THE PANDIT.

॥ श्रीः ॥

न्यायसिद्धाञ्जनम् ।

भगवद्बोधायनमतानुवर्तिनां श्रीसंप्रदायानुयायि-
नामभिमतपदार्थनिरूपणपरं प्रकरणम् ।

श्रीदेवेदान्ताचार्यापराभिधेन कवितार्किककेसरिणा
सर्वतन्त्रस्वतन्त्रधिषणेन श्रीदेवेङ्कटनाथ-
देशिकेन प्रणीतम् ।

सत्संप्रदायाचार्येण सर्वतन्त्रस्वतन्त्रपं·स्वामिश्रीराममिश्र-
शास्त्रिणा पूर्वाचार्यपरिचर्यायै परिशोधितम् ।

NYĀYASIḌDHĀNJANAM

BY

VENKAṬANĀTHA DEṢIKA.

EDITED BY

S. S. A. S. T. S. P. S. M. M. RA'MA MIS'RA S'A'STRI',

PROFESSOR, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

काश्याम् ।

मेडिकल् हाल् नामकमुद्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

१९५८ वैक्रमाब्दे । १९०१ ईस्वी ।

॥ श्रीः ॥

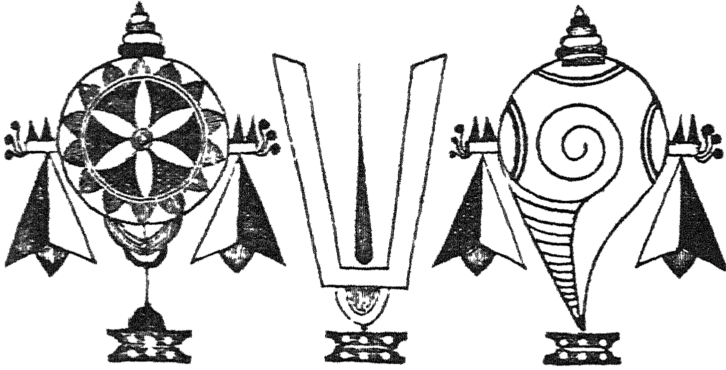
श्रियै नमः ।

श्रीपतये नमः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

नमोनमो यामुनाय यामुनाय नमोनमः ।

नमोनमो यामुनाय यामुनाय नमोनमः ।

यस्मिंश्चिरन्तनगिरामिह तत्परत्व-

तत्तत्प्रलम्भनविमूर्छितश्लोकहानम् ।

आयत्तमस्ति भववारिधिपोतपादो

रामानुजार्यमुनिरेष जयत्यजस्रम् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रियै नमः ।

श्रीधराय नमः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

भूमिका ।

अद्यत्वेऽपि सन्ति निखिललोकविश्रुतयशसः सर्वविद्यापारदृश्वानस्त्रयीत्राणकृतपरिकराः कवितार्किककेसरिणः श्रीभाष्यकारसत्संप्रदायमहाध्वजे पट्टपटायितातिप्रौढप्रकटपाण्डित्या दण्डायमानदीर्घकीर्त्तयश्च प्रणीताऽष्टोत्तरशतमहानिबन्धा गद्यपद्यप्रणयनाद्याचार्याः, यदुपज्ञं यदुपक्रमं वा दार्शनिकदीक्षाशिक्षाः प्रथन्ते भारतावान्तरदेशेषु, तेऽमी प्रातःस्मरणीयसुनामानः श्रीदेमन्तो वेङ्कटनाथदेशिकाः, याञ्जगति गुरुनामाग्रहणस्मृतिस्मृत्या जनास्तद्विदोऽन्वर्थतया गुणग्राहितया च श्रीदेवेदान्ताचार्या इत्यभिदधाना गौरवेण नामाग्रहणेऽपि स्वीयां वाचं प्रायः पुनन्ति । तेषामेवैष बुद्धिवैभवविलसितस्पन्दायितो न्यायसिद्धाञ्जननामा संदर्भः । यं ते महर्षेर्बोधायनस्य सारस्वतमहोदधौ तत्रभवतां श्रीदेरामानुजभगवत्पादानां शिष्यसंप्रदायवाङ्मयमहोर्मिषु वा अञ्जसा प्रवेष्टुकामान् यथासुखं तत्र नेतुमररचन् ।

भवन्ति चात्र ग्रन्थे षट् प्रकरणानि जडद्रव्यपरिच्छेदः, जीवपरिच्छेदः, ईश्वरपरिच्छेदः, नित्यविभूतिपरिच्छेदः, बुद्धिपरिच्छेदः, षष्ठश्चाद्रव्यपरिच्छेदः अत्र परिच्छेदे सामान्यचिन्तनान्तो ग्रन्थो वर्तते अत्रैव च ग्रन्थावसानं जातं तदनन्तरं कोशो न मिलति दक्षिणप्रदेशेष्वपि

न मिलति यत्रैतद्ग्रन्थस्य प्राचुर्येण प्राप्तिः संभाविता । अत एव तद्देशीयपुस्तकेषु ।

न क्वाप्यतः परमदृश्यत कोपशेष-
स्तच्छेषपूरणकृतिः परिहासहेतुः ।
ज्ञातव्यमन्यदपि तैर्निरणायि सम्यग्-
ग्रन्थान्तरेष्विति न किंचिदिहास्ति चिन्त्यम् ॥

इत्यन्ते लिखितमस्ति । अस्ति चैष ग्रन्थितुः प्रमेयनिरूपणप्रचुरो ग्रन्थो यथा तेषामेव प्रमाणनिरूपणप्रचुरो न्यायपरिशुद्धिसंदर्भः परपराकरणप्रचुरश्च तत्त्वमुक्ताकलापसत्संदर्भः । यथोक्तं तैरिहैव ग्रन्थे आदौ ।

यन्न्यायपरिशुद्धान्ते संग्रहेण प्रदर्शितम् ।
पुनस्तद्विस्तरेणात्र प्रमेयमभिदध्महे ॥ इति,

ततश्च प्रमेयनिरूपणप्रचुरेऽस्मिन् ग्रन्थे सामान्यचिन्तनग्रन्थोऽपि चेद्विकलस्तर्हि षष्ठपरिच्छेदे अर्द्धाधिकोग्रन्थोऽग्रेततो न मिलतीत्यनुमिमीमहे ।

अस्तु किमप्येतत्तथाऽपि प्रेक्षावतां प्राचीनाचार्यसंदर्भेषु निगूढतत्त्वमनुसंधित्सतां सतां सर्वथाऽयं ग्रन्थो भवत्युपादेयः, न हि भोगभाजः खण्डेऽप्यवर्तुलेऽपि च खण्डलड्डुके उपेक्षावन्तः । अस्माभिः पूर्वमुद्रितेषु लेखप्रसादेनाकठिनेष्वपि महाकरग्रन्थेषु अतिगभीरयुक्तिगर्भतया गोमुखव्याघ्रभूतेषु जनानां निरपायसंश्रयदानार्थमयमुपक्रमोऽस्मदीयः । पूर्वं हि भारते वर्षे हेत्वाभासमहोदधिमन्थनमन्दरायमाणमतयो, विविधोपाधिलक्षणातिविशदगहनमहाह्रदावगाहनातिप्रथितवक्रतर्का वागूर्मिशङ्का निग्रहस्थानसमुद्भावनाकुण्ठकण्ठीरवरवाः प्रतिवादिभैरवा व्युत्पत्तिमहासंपद्वशीकृतसर्वार्थरहस्या युक्ता इव योगिनोऽचिन्ति-

तोपस्थितसर्वार्था अभूवन्नभङ्गुरगुणगणा गणेयतमा वेङ्कटनाथसदृशा छिन्ना अपि अबाधितव्युत्पत्तिभाजो विद्वांस इति तेषां श्रीभाष्यादिप्रमेयप्रचुरग्रन्थेष्वभग्नाऽभवद् व्युत्पत्तिः। अधुनातनास्तु प्रायः पूर्वोक्तसाधनोदासीना इत्यक्षरार्थज्ञानमात्रतृप्ता वाक्यार्थज्ञाने मनोऽनुनयनमप्यनपेयन्तो यथाकथं चिदेव तृप्यन्तीति मा स्म ते विस्मरन्नाकरग्रन्थकाठिन्यं तत एव चोपाददीरन्नन्ततः प्रकरणग्रन्थसाहाय्यं यतो न भवेदर्थावबोधवैधुर्यं न चान्यथाऽर्थाख्यातिरिति दूरदेशेभ्यः साम्प्रदायिकप्रकरणानि यथासमयं संग्राहंसंग्राहं विस्तृणीमहे, आशास्महे चैतद्देशीयानां न्यायसिद्धाञ्जनादिप्रकरणसाहाय्येन श्रीभाष्यादिसुगहनगभीरार्थगर्भग्रन्थेष्वचलां सुदृढां च व्युत्पत्तिम् ॥

कमिव चोपमिनुयामिममकारणसहजसुहृदं विद्याविवर्द्धनं साम्प्रदायिकरत्नं मथुरास्थश्रीरामानुजपाठशालालङ्करणभूतं लक्ष्मणाचार्यं यो ऽप्रार्थितानिङ्गितावबुद्धानप्यस्मदर्थान् भृशं पूरयितुमनाः स्वहस्तेनावदधानस्तैलङ्गाक्षरकोशान्न्यायसिद्धाञ्जनपुस्तकं देवाक्षरेष्ववतार्य्य विशोध्य अयत्नसिद्धसुयशोमात्रभाजनं मां व्यधत्त। तदेष एवैतस्य शुभकार्यस्याविकलं यशो लप्सीष्ट, वरिषीष्ट चैनमेवैवंविधशुभकर्मानुष्ठानजाऽदृष्टश्रीर्दासीष्ट चैकतममपि स एव स्वाभिमतं पुण्यस्यांशं स्वीयशयेन मह्यमपीति सस्पृहमीहे ॥

अस्मि च विशेषतः कृतज्ञोऽधुना देवैः सहासीनस्य नैसर्गिकपण्डितप्रियस्य दीनेषु पुरस्कृतदयस्य विविधविद्यावेदिकाया वाराणस्या वररत्नस्य, सुख्यातेर्डाक्टरलाज़रस*महाशयस्य येन स्वीयं लाभमप्यनभ्यर्थ्य आर्थिकीं क्षति-

* E. J. Lazarus & Co of Benares.

मप्यक्षुण्णमनसा ऽविगणय्य आपवर्गिकात्तिचिरप्रख्याता-र्चिरादिमार्गस्य अवातभीता अनैलस्नेहपूराः सततमुज्ज्वलन्तो विद्यासामर्थ्यानुनीतदिव्यपुरुषानुमोदिना ब्रह्मविद्यावर्त्तिकाः सत्पात्रलब्धपदा धन्याध्वनीनानां वाह्याभ्यन्तरध्वान्तध्वंसना एतावन्तः श्रीसाम्प्रदायिका ग्रन्थाः प्रकाशमुपयापिताः ।

आशासे च स संयुत्तीष्ट सुमनोभिः सुजनैः स्पर्द्धिषीष्ट चासनार्ह्लब्धये सुत्राम्णाऽपि, वर्द्धिषीष्टालौकिकैर्भोगैः, विपत्सीष्ट क्लेशकलिलैर्निवर्तिषीष्ट सांसारिकाधिजालैः, किं बहुना नावर्तिषीष्ट सोऽस्माल्लोकादमुं लोकं क्लेशकषायबहुलमित्यभ्यर्थये भगवन्तं सर्वकामफलप्रदं सुरासुरगुरुं सर्वसमाराध्यं देवतासार्वभौममनादिनिधनं नारायणं देवम् ॥

इति, काश्यामगस्त्यमुन्याश्रमाश्रमः,

स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्री,

श्रावणशुक्लप्रतिपदि गुरौ । सं. १९५८

श्रीः

श्रियै नमः

श्रीधराय नमः

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

न्यायसिद्धाञ्जनशुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ	पं
क्षणोऽपि	क्षणोऽपि	५ ।	५
श्रीविष्ण	श्रीविष्णु	१९ ।	६
चक्षषः	चक्षुषः	२० ।	९
भिक्षक	भिक्षाक	२८ ।	६
सवरूप	सर्वरूप	२९ ।	४
सिद्धापा	सिद्धोपा	३० ।	७
पञ्चभौ	पाञ्चभौ	३० ।	६
निर्वृत्तरपि	निर्वृत्तेरपि	३० ।	५
दिवाभा	दिवाभौ	३० ।	९
मायास्तत्त्व	मायातस्तत्त्व	३८ ।	११
नाताव	नार्तोव	३८ ।	१
ब्रह्माण	ब्रह्माणं	४४ ।	२
स्वभाव	स्वभावं	४९ ।	१
पूर्वभा	पूर्वं भा	५० ।	६
धृष्टद्य	धृष्टद्यु	५५ ।	५
एव	अतएव	६७ ।	१०
प्रार्यश्चितन वा	प्रायश्चित्तेन वा	७४ ।	८
चाहत्यु	चाहेत्यु	८० ।	१०
सिद्धारिष्ट	सिद्धोरिष्ट	८९ ।	१२
युक्तति	युक्तेति	८९ ।	१३
सर्वध्यासा	सर्वाध्यासा	९७ ।	४
सिद्धः	सिद्धेः	१०१ ।	८
प्रतिपान	प्रतिपादन	१०४ ।	८

निर्गतः पाठः

द्रव्यस्याश्रय उपादानम आगन्तुकोऽपृथक्सिद्धो धर्मोऽवस्था विशेषतस्तूत्तरोत्तरावस्थाविशिष्टस्वरूपापेक्षया तदनुगुणनियत पूर्वभाव्यवस्थाविशिष्टं तदेव वस्तूपादानं यथा घटत्वावस्थाविशिष्टमृद्द्रव्यापेक्षया पिण्डत्वावस्थाविशिष्टं तदेव द्रव्यं, तदनुगुणशब्देन प्रतिसर्गावस्थाव्यवच्छेदः परिणामिन्मुख्यातिरिक्तेनाकारेणापेक्षितं कारणं निमित्तम् ।

१०४ पत्रे अन्तिमपंक्तौ अन्तिमाक्षरानन्तरम् ।

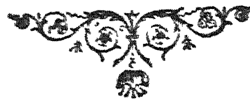
अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ॰	पं॰
असमवायात्य	असमवायीत्य	१०५ ।	१
जागरदि	जागरादि	१२२ ।	८
सर्वद्रेस	सर्वदेश	१२४ ।	१
सुषप्त्या	सुषुप्त्या	१२८ ।	२
मानेवृत्ति	मनोवृत्ति	१२८ ।	१२
ज्ञातर्वि	ज्ञातुर्वि	१२८ ।	२
व्यनो	व्यानो	१२९ ।	३
न्यायमसप्त	न्यायमन्यत्सप्त	१२९ ।	४
दुःखज्ञा	दुःखाज्ञा	१२९ ।	१
गुणा वा	गुणो वा	१३२ ।	४
त्वमेव	त्वामेव	१४० ।	९
भट्टयभा	भट्टप्रभा	१४० ।	१३

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ.	पं.	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ.	पं.
धर्म्यति	धर्म्यंति	१४१	१	केवलविरुद्धदि-	केवलविरुद्धदि-		
व्यवाहा	व्यवहा	१४४	७	गिन्तांशेभ्यः	गन्तांशेभ्यः		
शानव	शांतव	१५६	६	कोणवि	कोणविरुद्ध-		
निबन्धनः नतद	निबन्धनः तद	१५९	१३		दिगन्तांशेभ्यः		
सवस	सर्वस	१६८	१		कोणवि	१७२	१०

इतः परमस्मिन् देशे दक्षिणप्रदेशेषु चावशिष्टोग्रन्थो न मिलति शम् ।

॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥

भूदासूर्भावुकाय भगवन्तो भगवतोऽन्तरङ्गपारिषद्याः पूर्वाचार्या जनस्यास्या-
सहायस्य साहसिकेष्वन्यतमस्य सर्वथा निक्रान्तसत्पथस्य तथापि
सोऽहमाकाङ्क्षतोऽहसतीयेषु कनिष्ठकाधिष्ठितस्य ॥

श्रीः

श्रियै नमः

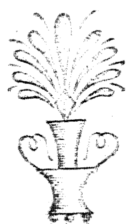
श्रीधराय नमः

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

न्यायसिद्धाञ्जनविषयसूचीपत्त्रम् ।

द्वितीये जीवपरिच्छेदे ।

ईश्वरपरिच्छेदः ।

॥ श्रीः ॥

श्रियै नमः ।

श्रीधराय नमः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

न्यायसिद्धाञ्जनम् ।

वेदान्तप्रकरणम् ।

विशिष्टाद्वैतब्रह्मनिरूपणपरम् ।

श्रीवेदान्ताचार्यप्रणीतम् ।

श्रीमद्वेङ्कटनायकः श्रुतिशिरस्तात्पर्य्यपर्य्याप्तधीः ।
लब्धार्थो वरदार्य्यपादरसिका*द्रामानुजाचार्य्यतः ॥
बालानामतिवेलमोहपटलावष्टम्भसीदद्दृशाम् ।
सम्यक् तत्त्वनिरीक्षणाय तनुते सत्तर्कसिद्धाञ्जनम् ॥ १ ॥

सदसद्भूमिकाभेदैस्ततसिद्धान्तनाटकैः ।
उपप्लुतस्य तत्त्वस्य शुद्ध्यर्थोऽयमुपक्रमः ॥ २ ॥
यन्न्यायपरिशु†द्धान्ते संग्रहेण प्रदर्शितम् ।
पुनस्तद्विस्तरेणात्र प्रमेयमभिदध्महे ॥ ३ ॥

प्रतिज्ञा। अशेषचिदचित्प्रकारं ब्रह्मैकमेव तत्त्वम्, तत्र प्रकार-प्रकारिणोः प्रकाराणां च मिथोऽत्यन्तभेदेऽपि विशिष्टैक्या-

* एते श्रीदरामानुजाचार्या न श्रीभाष्यकाराः किन्तु न्यायसिद्धाञ्जनकृतां श्रीवेदान्ताचार्याणां गुरवो वरदाचार्यशिष्याश्च । यच्चास्माभिस्तत्त्वमुक्ताकलापे "श्रुत्वा रामानुजार्यात्सदसदपि ततस्तत्त्वमुक्ताकलाप"मिति श्लोकस्थरामानुजाचार्यपदेन श्रीभाष्यकारा अभिधित्सिता इत्यभिहितं तद्भ्रान्त्यैवेति प्रतिपद्यताम् ।

† न्यायपरिशुद्धिर्नाम श्रीवेदान्ताचार्यप्रणीतो निर्विस्तरो ग्रन्थः पदार्थनिरूपणपरः ।

न मिलति यत्रैतद्ग्रन्थस्य प्राचुर्येण प्राप्तिः संभाविता । अत एव तद्देशीयपुस्तकेषु ।

न क्वाप्यतः परमदृश्यत कोषशेष-
स्तच्छेषपूरणकृतिः परिहासहेतुः ।
ज्ञातव्यमन्यदपि तैर्निरणायि सम्यग्-
ग्रन्थान्तरेष्विति न किंचिदिहास्ति चिन्त्यम् ॥

इत्यन्ते लिखितमस्ति । अस्ति चैष ग्रन्थितुः प्रमेयनिरूपणप्रचुरो ग्रन्थो यथा तेषामेव प्रमाणनिरूपणप्रचुरो न्यायपरिशुद्धिसंदर्भः परपराकरणप्रचुरश्च तत्त्वमुक्ताकलापसत्संदर्भः । यथोक्तं तैरिहैव ग्रन्थे आदौ ।

यन्न्यायपरिशुद्धान्ते संग्रहेण प्रदर्शितम् ।
पुनस्तद्विस्तरेणात्र प्रमेयमभिदध्महे ॥ इति,

ततश्च प्रमेयनिरूपणप्रचुरेऽस्मिन् ग्रन्थे सामान्यचिन्तनग्रन्थोऽपि चेद्विकलस्तर्हि षष्ठपरिच्छेदे अर्द्धाधिकोग्रन्थोऽग्रेतनो न मिलतीत्यनुमिमीमहे ।

अस्तु किमप्येतत्तथाऽपि प्रेक्षावतां प्राचीनाचार्यसंदर्भेषु निगूढतत्त्वमनुसंधित्सतां सतां सर्वथाऽयं ग्रन्थो भवत्युपादेयः, न हि भोगभाजः खण्डेऽप्यवर्तुलेऽपि च खण्डलड्डुके उपेक्षावन्तः । अस्माभिः पूर्वमुद्रितेषु लेखप्रसादेनाकठिनेष्वपि महाकरग्रन्थेषु अतिगभीरयुक्तिगर्भतया गोमुखव्याघ्रभूतेषु जनानां निरपायसंश्रयदानार्थमयमुपक्रमोऽस्मदीयः । पूर्वं हि भारते वर्षे हेत्वाभासमहोदधिमन्थनमन्दरायमाणमतयो, विविधोपाधिलक्षणातिविशदगहनमहाह्रदावगाहनातिप्रथितवक्रनक्रा वागूर्मिशङ्का निग्रहस्थानसमुद्भावनाकुण्ठकण्ठीरवरवाः प्रतिवादिभैरवा व्युत्पत्तिमहासंपद्वशीकृतसर्वार्थरहस्या युक्ता इव योगिनोऽचिन्ति-

स्वराध्वान्ताभास्वररूपाभ्यामनेकान्तत्वाच्च । न च ग्राहकभेदाद् ग्राह्यभेद इव अन्योन्याश्रयणात् चक्षुःश्रोत्रादिभेदस्य रूपादिग्राह्यभेदोपाधित्वात् ग्राहकभेदेऽपि च ग्राह्यैक्यप्रतीतेरुदाहृतत्वात् ग्राहकैक्येऽपि नीलपीतादिग्राह्यभेददर्शनात्, अन्यत्र च तदविशेषात् अत एव स्पर्शाद्येकद्वित्रिचतुःस्वभाववाय्वाद्यणुचतुष्कवादो निरस्तः । एवं च वैशिष्ट्यमपि तात्त्विकं विकल्पश्चाबाधितः प्रमाणमिति सिद्धम् । संब*न्धानुपपत्त्यादिप्रलापस्तु तार्काङ्गपञ्चकान्यतमहान्यादिविध्वस्तः । किं च ।

परः शतपरिच्छेदात् परस्तादपि वादिभिः ।
उपलम्भबले स्थैर्यं तदादौ किं न गृह्यते ॥
इदमित्थन्त्वयोः किंचिद्यदि केनापि भज्यते ।
इदं नास्तीति वाच्योऽपि भङ्गोऽन्यतरभङ्गतः ॥
विसंवादादिसाध्येषु विकल्पत्वादि हेतवः ।
व्याकुलाः पक्षहेत्वादिबाधाबाधविकल्पतः ॥
अतः सिद्धोऽयं तात्त्विकद्रव्याद्रव्यविभागः ।

क्षणभङ्गवादनिराकरणम्

तानि च द्रव्याणि स्थिराण्येव क्षणभङ्गे प्रमाणाभावात्, स हि प्रत्यक्षतोऽनुमानतो वा, नाद्यः

---

* अयमत्र निगूढार्थः संबन्धसंबन्धिभाव-धर्म-धर्मिभावनिराकरणार्थं प्रवृत्ता यद्यव्याहतवाचोभवेयुर्भवेयुरपि ते विजयिनः, न च ते तथा, धर्मधर्मिभावनिराकरणस्यापि धर्म्यङ्गीकारपुरस्सरतया धर्मिणो धर्माभावस्यापि च धर्मभूततया तत्सिद्ध्यसिद्धिभ्यामेव तस्य व्याघातात् । किं च भिन्नस्य धर्मत्वे घटोऽपि पटधर्मतामियात्, अभिन्नत्वे च धर्मधर्मिभावो नावकल्प्येत इत्यादिकमपि बौद्धस्य दुर्मनीषितमेव अनेनापि त्वदीयवाक्येन बुबोधयिषितार्थस्य संबन्धासंबन्धयोस्तव व्याहत्यवश्यम्भावात् ।

† यदि धर्मः स्वविशिष्टवृत्तिः स्यात् स्ववृत्तिः स्यात्, यदि धर्मधर्मिसंबन्ध एकत्र पर्याप्तवृत्तिः स्यादन्यत्र न स्यात् यद्युभयवृत्तिः स्यात्सांशः स्यादित्यादिकुतर्काणां प्रसञ्जकप्रसञ्जनीयव्याप्ति-प्रतितर्काप्रतिघात-प्रसञ्जनीयविपर्ययपर्यवसान-प्रसञ्जनीयानिष्ट-परपक्षासाधकत्वरूपतर्काङ्ग पञ्चकान्यतमहानिविध्वस्तरूपत्वान्न तदुत्थानसम्भवानापीति भावः ।

प्रत्यक्षस्य विपरीतरूपत्वात् प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षेण स्थिरत्वस्यैव सिद्धेः, भ्रान्तिरियमिति चेत् कारणदोषबाधकप्रत्ययाभावे तत्त्वायोगात्, यौक्तिकबाधेन दोषोऽप्युन्नीयत इति चेत् केयं युक्तिः करणाकरणाभ्यां सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्माध्यासप्रसङ्गात्मिका, समर्थश्चेत् कुर्य्यादित्यकुर्वद्दशायामपि करणप्रसङ्गात्मिका वेति चेन्न सहकारिसन्निधौ कुर्वत्स्वभावत्वस्य सहकार्य्यभावप्रयुक्तकार्य्याभाववत्त्वादेर्वा सामर्थ्यपदार्थत्वात्, ततश्च समर्थस्यैव करणाकरणयोः सहकारिसन्निध्यसन्निधिप्रयुक्तत्वादेकत्र समावेशः।

ननु तावप्येकस्य कथमुपपद्येते इति चेन्न तत्तत्सामग्रीसंतानप्रतिनियतकालतया तदुपपत्तेः तत्सामग्रीविशेषसंबन्धासंबन्धयोरपि चोद्यमपरिहार्य्यमिति चेन्न भिन्नकालभाविसामग्रीविशेषादेव परिहृतत्वात् तज्जातीयस्यैव बीजक्षणस्य समर्थबीजारम्भे त्वयाऽप्येतदपरिहार्य्यं तत्पूर्वक्षणस्वभावादित्यपि तत एव दत्तोत्तरम्। अन्यथाऽनुपलभ्यमानानन्तक्षणतत्स्वभावकल्पनागौरवप्रसङ्गात्, अन्वयव्यतिरेकवतामपि सहकारिणामकारणत्वे दुर्निर्वहमुपादानस्यापि कारणत्वम्। यदि च कालभेदभिन्नयोरेव करणाकरणयोः सहकारिसंनिध्यसंनिध्योर्वा वस्तुभेदकत्वं देशभेदभिन्नयोरपि करणाकरणयोः सामर्थ्यासामर्थ्ययोः सहकारिसंनिध्यसंनिध्योर्वा तयोर्भेदकत्वप्रसङ्गेन क्षणे ऽपि क्षुद्यमानेऽनवधिकभेदप्रसङ्गेन क्वचिदेकं न सिद्ध्येदिति शून्यवादप्रसङ्गः। देशभेदे स्वसंनिध्यसंनिधिभ्यामेव तदुपपत्तिरिति चेन्न, तयोरपि तद्वदेव विरुद्धयोर्भेदकत्वप्रसङ्गात, परस्परविरुद्धपूर्वापरकालसंबन्ध एवैकस्य कथमिति चेन्न स्वापेक्षया पूर्वापरत्वस्यासिद्धेः, न हि स्वप्रागभावप्रध्वंसाव-

च्छिन्नकालसंबन्धित्वं वस्तुनो ब्रूमः अन्यापेक्षया पूर्वापरयोरपि कालयोरेतदपेक्षया स्वकालत्वे विरोधाभावः क्षणेऽपि स्वीकार्य्यः यथा परमाणुद्वयापेक्षया पूर्वापरीभूतस्यापि तन्मध्यदेशस्य परमाण्वन्तरं प्रति स्वदेशतया न तस्य तत्संबन्धविरोधः, अन्यथा पूर्ववत् क्षणेऽपि क्षुण्णः तथाऽपि पूर्वापरकालयोस्तदुपाध्योर्वा विरुद्धयोस्तेजस्तमसोरिव कथमेकत्र समावेशः, अविरोधे तु यौगपद्यप्रसङ्ग इति चेन्न यौगपद्ये हि तयोर्विरोधः न त्वेकवस्तुसंबन्धे अन्यथैकज्ञानसंबन्धे ऽपि विरोधप्रसङ्गेन प्रत्यभिज्ञास्वरूपस्यानुत्पत्तिप्रसङ्गात्। यदि पुनः कालयोः स्वरूपभेदेन तादात्म्यविरोधो विवक्षितः तर्हि रूपरसयोरिव नैकवस्तुसंबन्धं प्रतिभन्त्स्यति। न चैकस्यानेकसंबन्धः क्वचिदपि नास्तीति वाच्यम् क्षणिकनिर्धर्मकपरमाणावपि पुञ्जदशायामनेकनैरन्तर्य्यादेरभ्युपेतत्वादिति। एतेन वर्तमानत्वप्रत्ययात् क्षणभङ्गसिद्धिरिति वदन्तोऽपि निरस्ताः, न हि तेन पूर्वापरकालसंबन्धाभावो गृह्यते, न चाक्षिप्यते तद्विरोध्यवर्त्तमानत्वमात्रनिषेधात्, तस्य च तदानीं प्रागभावप्रध्वंसाभावनिषेधात्मकत्वेन पूर्वापरकालसंबन्धाविरोधित्वात् प्रत्यक्षेणेन्द्रियसंबन्धक्षणो गृहीतः क्षणान्तरं तु तस्य कुतः सिद्धमिति चेन्न प्रत्यभिज्ञानस्य तद्बाधस्य चोक्तत्वात् प्रत्यभिज्ञात्वादेव दीपप्रत्यभिज्ञावत् सर्वापि प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिरिति चेत् पूर्वोक्तेनैव सोपाधिकत्वात्, एतदनुमानमात्रबाध्यत्वे प्रत्ययत्वादेष सर्वः प्रत्ययो भ्रान्तिरिति माध्यमिकमतसमुत्थानस्य दुष्परिहरत्वात् क्षणभङ्गपक्षे भ्रान्तिरूपाऽपि प्रत्यभिज्ञास्मृतिमात्रमपि नोपपद्यते इत्यात्मनि वक्ष्यामः। ततश्च व्याप्तिप्रतिसन्धानाद्यनुपपत्तेरनुमानमात्रमेव निर्मूलमिति कुतः क्षणभङ्गानुमानम्।

यत् सत् तत् क्षणिकं यथा घटः सन्तश्चामी भावा इत्यपि न, भावशब्देन विश्वपक्षीकारे पक्षहेतुदृष्टान्तभेदासिद्धिः, घटव्यतिरिक्तपक्षीकारेऽपि घटस्य क्षणिकत्वासंप्रतिपत्तेर्दृष्टान्तत्वायोगः, विरुद्धधर्माध्यासस्य च परिहृतत्वात्। अत एव प्रदीपादिदृष्टान्तोऽपि प्रत्युक्तः तेषामपि त्रिचतुरक्षणस्थायित्वाभ्युपगमात् अस्तु तर्हि क्षणोपाधिर्दृष्टान्तः स हि न स्थिरः तथात्वे क्षणावच्छेदकत्वायोगादिति चेन्न स्थिरैरेव परस्परावच्छिन्नारम्भावसानैस्तदवच्छेदोपपत्तेः, परस्परावच्छेदश्च युगपद्विशिष्टबुद्धिविषयतया सिद्धः यथा दीर्घयोरेव मानदण्डयोर्विरुद्धदिक्प्रसृतयोर्मध्ये किञ्चित्संयुक्तयोः परस्परसंयोगावच्छिन्नांशेनाल्पतरदेशावच्छेदः कर्तुं शक्यः। एवं कालेऽपीति न कश्चिद्दोषः। माभूदन्वयः यदक्षणिकं तदसत् यथा शशविषाणमिति व्यतिरेकः स्यात्, न स्यात् त्वदभिमतक्षणिकत्वासिद्धेरेव तन्निरूपिताक्षणिकत्वासिद्धेस्तस्य व्याप्यत्वग्रहणायोगात्। चिरकालस्थायित्वविवक्षायां तु निःस्वभावे शशशृङ्गे तदयोगः। अथ शशशृङ्गाभावो दृष्टान्तः स तर्हि सन्नेव प्रामाणिकत्वात् भावेतरत्वलक्षणमसत्त्वमस्तीति चेन्न भावान्तराभाववादे तस्याप्यसिद्धेः अन्यत्राप्यभावस्येव भावस्यापि सुवचत्वात् प्रत्यक्षत्वादिविरोधपरिहारकष्टस्याविशिष्टत्वादिति।

केचित्तु नित्यमपि किञ्चित्तत्वं बुद्धोपदिष्टमिति सत्त्वाख्यसाधनमागमबाधितं कृत्वा ध्रुवभावित्वमेव हेतुमभिमन्यन्ते तथा हि यद् ध्रुवभावि न तद्धेतुसापेक्षम् अन्यथा ध्रुवभावित्वविरोधात् अतः कार्याणां ध्रुवभाविनः प्रध्वंसस्याहेतुकत्वसिद्धेर्विलम्बायोगादुदी-

यमानमेव वस्तु तेन ग्रस्यत इति तत्र ध्रुवभावित्व-शब्देन तत्समकालभावित्व-तदनन्तरभावित्वनियमतन्मात्रजन्यत्वतदेकसामग्रीजन्यत्वाहेतुकत्वाद्यर्थविवक्षायां यथायथमसिद्धिव्याघातसाध्याविशेषादिदोषादेष्यत्वनियममात्रमवशिष्यते, तच्च भवतामपि विसभागसन्तानारम्भककपालक्षणतदविनाभूतप्रतिसंख्यानिरोधादिना ऽनैकान्तिकमिति, अन्यथा सर्वेषामप्युत्तरक्षणानामेष्यत्वाविशेषात् प्रथमक्षण एव सर्वक्षणोत्पत्तौ विश्वविनिवृत्तिप्रसङ्गः आस्थानिवृत्त्यर्थं क्षणिकत्वमुपदेष्टव्यमिति चेत् अहोमहाधार्मिकस्यानलीकवादिनो महानयमधर्मः प्रसज्येत सूक्ष्मधियस्तत्रैवास्थानिवृत्तिप्रसङ्गाच्च विश्वानित्यतामात्रोपदेशादपि च तत्सिद्धेः, अन्यथा शून्योपदेशस्यैवावश्यकर्तव्यत्वप्रसङ्गादिति । प्रत्यनुमानानि च विगीता प्रत्यभिज्ञा स्वविषये प्रमा अबाधितबुद्धित्वात् स्वलक्षणबुद्धिवत्, सा हि स्वविषये प्रमैवास्माकं, वैभाषिकस्यापि यत्सन्न तत्क्षणिकं यथा संप्रतिपन्नं नित्यं, सन्तश्चामी भावा इति यत्प्रतीयते तदक्षणिकं यथा शशशृङ्गमिति भवद्व्यवहारेणापि प्रसज्यते, प्रध्वंसः सहेतुकः पूर्वावधिमत्त्वात् पटवदित्यादीनि च स्वयमुन्नेयानि एवं द्रव्यस्य स्थिरत्वं सिद्धं तच्च ।

द्रव्य-विभागः । द्वेधा जडाजडतया प्रत्यक्पराग्दितरतयाऽपि वा द्रव्यम् ।
षोढा त्रिगुणानेहोजीवेश्वरभोगभूति-मतिभेदात् ॥

धीकालभोगभूतीरविवक्षित्वा गुणादिरूपत्वात् ।
देहात्मेशविभागार्थं त्रेधा तत्त्वं विविञ्चते केचित् ॥

परत एव भासमानं जडं तदन्यदजडं, स्वस्मै भासमानं प्रत्यक् परस्मै भासमानं परागिति व्यवहरन्ति तेना-

जडाया अपि मतेः पराक्त्वं सिद्धम्। यत्तु नीतिमालायां नारायणार्य्यैरुक्तं ज्ञानस्य तु पराक्त्वाभावमात्रमेव न तु प्रत्यक्त्वमिति एतदपि पूर्वपक्षप्रोक्तदृग्विषयत्वमात्राधीनसिद्धित्वरूपेदन्त्वाभावाभ्युगमादिति मन्तव्यम्। एवं हि तत्र पूर्वपक्षितं तस्य नीलादिवदिदमित्यनवभासात् पराक्त्वाभावेन प्रत्यक्त्वं च विद्यत इति। तत्र रजोगुणकत्वतमोगुणकत्वमहदाद्यवस्थार्हत्वानि त्रिगुणलक्षणानि अध्यक्षादिभिर्यथासम्भवं नानावस्थस्य तस्य सिद्धेः तच्चाधःप्रभृतिदेशेष्वनन्तम् ऊर्ध्वं हि भोगविभूत्यवच्छिन्नं नित्यविभूतेस्तमःपरत्वश्रुतेः त्रिगुणस्य च तदनन्तमसंख्यातप्रमाणं चेति वचनात् तच्च विचित्रसृष्ट्युपकरणत्वान्मायाविकारान्प्रकरोतीति प्रकृतिः विद्याविरोधादिभिरविद्यादिश्चोच्यते समविषमविकारसंतानांश्च कालभागभेदाभ्यामारभते इदं च परिस्पन्दादियोग्यभूतेन्द्रियपरिणामदशायामपि निश्छिद्रमेव तत एव हि स्वकार्य्यव्यापकत्वं द्वयोरन्यतरस्य वा स्पर्शशून्यतया न सप्रतिघत्वविरोधः वाय्वादिभूतचतुष्टयं हि स्पर्शवदस्पर्शेनाकाशेन व्याप्तम्। इदमेव त्रिगुणं पूर्वावस्थोपमर्दकावस्थाभेदाच्चतुर्विंशतितत्त्वानि मूलप्रकृतिर्महानहङ्कार इन्द्रियाण्येकादश पञ्चतन्मात्राणि पञ्च महाभूतानि चेति। नन्वेकस्य कथं बहुधाऽवस्थितविश्वात्मना परिणामः एकस्यैव मृत्पिण्डस्य घटशरावादिरूपेणेवेति चेन्न निरवयवे तथाऽनुपपत्तेः, सावयवत्वे वा बहूनामेव बहुधा परिणामप्रसङ्गात् तथा च गतमेकोपादानवादेन एकमेव सदनेकभागात्मकमव्यक्ताख्यमुपादानमिति चेन्न विकल्पासहत्वात्, तथा हि किमेकत्वमनेकत्वं चैकाश्रयमिति मन्यसे उतैकत्वमंशिनि अंशेषु चानेकत्वमिति यद्वा परिषद्वनसेनादिष्विवानेकेषा-

मेव सतामेकत्वमेकोपाधिसंबन्धायत्तमिति न प्रथमः, व्याघातात् अन्यथा भेदाभेदवादाय कथं कुप्येत्, न द्वितीयः अवयव्यङ्गीकारप्रसङ्गात् तदभ्युपगमेऽपि तस्मादेकस्माज्जगदुत्पत्त्यभावात् तदंशा एव हि ततो भिन्ना बहुधा परिणमन्ति ततोवरमनारूढनिरर्थकैकद्रव्यैः परमाणुभिरेव जगद्द्रव्यारम्भः अत एव न तृतीयः पृथक्पृथगारम्भकत्वे समुदायनिर्देशस्य निरर्थकत्वात् वास्तविकस्य चैकत्वस्य वनादिष्वप्यसंभात् औपाधिकैक्यव्यपदेशस्य च वैशेषिकाद्यभिमतानन्तपरमाणूपादानवादेऽप्यविशेषात्, अत एकमनेकधा परिणमतीति कल्पना विवर्तवादस्य प्रागूरूपमिति । अत्र ब्रूमः ।

प्रदेशवर्तिसंयोगाद्याधाराणुविभुक्रमात् ।
निरंशस्यापि घटते प्रादेशिकविकारिता ॥

न तावत्सर्वमद्रव्यं स्वाश्रयव्यापि संयोगादेरन्यथोपलम्भात् नापि सर्वमाश्रयैकदेशवर्ति स्वाभावसामानाधिकरण्यरहितधर्मोपलब्धेः ।

अतोविभुष्वणुषु च ग्राह्याः प्रादेशिका गुणाः ।
तथा चाभ्युपगम्यन्ते सर्वैर्वैशेषिकादिभिः ॥

अत्र यद्यपि विभुषु निमित्तभूतमूर्तद्रव्यसंयोगावच्छिन्ने प्रदेशे गुणान्तरोत्पत्तिरिष्यते तथाऽपि मूर्तद्रव्यसंयोगस्यैव प्रादेशिकत्वं कुतः सिद्धं, न हि विभुषु स्वतः प्रदेशमिच्छथ,न च संयोगोपाधिके प्रदेशे संयोगस्योत्पत्तिः परस्पराश्रयप्रसङ्गात्, संयोगविशेषात् प्रदेशभेदसिद्धिः सिद्धे च तस्मिन् प्रादेशिकसंयोगोत्पत्तिरिति, अत एव मूर्तैर्घटादिभिर्विभुषु स्वपरिमाणानुरूपप्रदेशावच्छेद इत्यपि वार्तम् अणुद्वयसंयोगे तदनुपपत्तेश्च अतः सामग्रीविशेषादुत्प-

घमान एव संयोगो निरवयवेऽपि परमाणौ परममहति वा वस्तुनि स्वाभावसामानाधिकरण्यमनुभवन् स्वाभावाभावात्मकस्वानुबन्धेन यथोपलम्भप्रतिनियतदेशभेदधियमुपदधातीति प्रमाणबलादभ्युपगन्तव्यम् । एवमिहापि निरवयवेऽपि त्रिगुणे परमेश्वरसंकल्पविशेषपर्य्यवसितैः सामग्रीभेदैः स्वाभाविकसंविभक्ताश्रयाः प्रतिनियतप्रदेशाः परिणतिभेदाः प्रादुःषन्तीति, तत्र स्पर्शादिलक्षणप्रादेशिकपरिणतिदशायां छेदनभेदनपरिस्पन्दनादीनामपि सिद्धिरिति किं नोपपद्यते, स्पन्दस्पर्शादिभेदाश्रयांशानामपि भेदास्त एव विलक्षणधर्माः यथा निर्भिदाकाशवादे प्रदेशानां संयोगविशेषास्तीव्रतरशब्दादिधर्मा एव वा भेदाः तद्वदत्रापि। नन्वेवमप्यनतिलङ्घनीयैव भेदाभेदवागुरेति चेन्न ईदृशभेदाभेदप्रसङ्गस्य वैनाशिकमतेऽप्यविवादात् अविरोधाच्च, तस्य चातत्त्ववादे हि विरोधं ब्रूमः न पुनस्तथाभूतस्यानथापरिणामे अवस्थारूपयोरेकत्वबहुत्वयोः कालभेदेन परिहारात् तथा च भाष्यम्--कपालत्वचूर्णत्वपिण्डत्वावस्थाप्रहाणेन घटत्वावस्थावदेकत्वावस्थाप्रहाणेन बहुत्वावस्था तत्प्रहाणेनैकत्वावस्थेति न कश्चिद्विरोध इति, भवत्ववस्थारूपस्यैकत्वस्य पूर्वापरभाविना बहुत्वेनाविरोधः तद्द्रव्यस्वरूपैक्येन तु विरोधः स्यात्, न स्यात् तद्द्रव्यस्य ह्यतद्द्रव्यत्वं विरुद्धं न तु तस्यैव सतोऽनेकधर्मयोगोपाधिकं बहुत्वं, स्मरति च भगवान् पराशरः ।

परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थ इतीष्यते ।
मिथ्यैतदन्यद्द्रव्यं हि नैति तद्द्रव्यतां यतः ॥ इति,

अस्तु वा स्वतःसांशत्वं पिण्डवदव्यक्तस्य तथापि पिण्डवदेव न भेदाभेदावयविवादप्रसङ्गः । नन्वेवं यथांशं

स्वकार्य्यारम्भकत्वे किमेकीभावावस्थाकल्पनेनेति चेन्न यदि वयं कापिलवत् कल्पयेमहि तदैवमुपालभ्येमहि कारणश्रुतिसमधिगता स्वैकत्वावस्था न कल्पनागौरवानुयोगविषयः, न च नैरर्थक्यं श्रुतिबाधपरिहाराय प्रयोजनकल्पनोपपत्तेः, न चैकत्वमौपाधिकत्वादवास्तविकं संपिण्डितानामेकारम्भादेकत्वारम्भस्यैव लघुत्वात् अवयविभङ्गे चैतत् स्थापयिष्यामः। न चैवमपि पराभिमतपरमाणुपुञ्जमात्रत्वमाशङ्कनीयं गन्धरसरूपस्पर्शादिरहितपरस्पराप्रतिघातकसत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयाश्रयपरस्परसुश्लिष्टपञ्चभूतसूक्ष्मद्रव्यरूपत्वेन श्रुत्यादिसिद्धे पराभिमतपरमाणुस्वभावगन्धाभावेनार्थान्तरत्वसिद्धेः।

यत्त्वौपाधिकभेदाभेदवादिनं प्रति भाष्ये ब्रह्मण उपाधिसंसर्गादपि छेदनाद्यनुपपत्तिकथनं तद् ब्रह्मस्वरूपस्य निष्कलत्वाच्छेद्यत्वादिवचनबलमवलम्ब्य अन्यथा ब्रह्मस्वरूप एव सविकारत्वापत्तौ निर्विकारत्वश्रुतेरनवकाशत्वप्रसङ्गात् तत्र सर्वज्ञत्वात् सर्वांशगतसुखदुःखादिप्रतिसंधानप्रसङ्गोदुष्परिहरः, इह त्वंशभेदप्रतिनियतविकारेषु न स्वभावसङ्कर इति, एतेन परमाणुकारणवादो निरस्तः---जालालोकविलोकनीयत्रसरेणुशब्दवाच्यद्रव्यातिरिक्ताप्रत्यक्षाणुकल्पने प्रमाणाभावात् तेष्वेव मात्रया भेदमवलम्ब्य परमाणुद्व्यणुकत्र्यणुकादिव्यपदेशः प्रमाणग्रन्थेषु तेषामेव रूपाद्यनुद्भवदशायां गृह्यमाणगन्धाश्रयगन्धवाहानीतसूक्ष्मद्रव्यवदचाक्षुषत्वादिसम्भवात्, परमाणोरप्रत्यक्षत्वव्यवहारः क्वचित् कृतोऽपि न विरुध्यते। न च पवनानीतगन्धाश्रयद्रव्येषु परमाणुत्वं भवतामपीष्टं परमाणूनां प्रत्यक्षगुणाश्रयत्वानभ्युपगमात्, अतः प्रत्यक्षादागमाद्वा न भवदभिमतपरमाणुसिद्धिः। अनुमानानि तु

पश्यामः अणु॒ रिणतारतम्यं क्वचिद् विश्रान्तं परिमाण-तारतम्यरूपत्वात् महत्परिमाणतारतम्यवदिति चेन्न ता-रतम्यरूपत्वादित्येतावतापि व्यभिचाराभावेन परिमाण-विशेषणस्य व्यर्थत्वात् पारिमाण्डल्यविवक्षयाऽणुशब्दप्रयो-गेऽन्योन्याश्रयणात् महत्त्वापकर्षतारतम्यस्य त्रसरेणावेव पर्य्यवसिततत्वाभ्युपगमात्. सामान्यतः परिमाणापकर्षता-रतम्यविवक्षया प्रयोगेऽपि तद्विश्रान्तेरपि दृश्यमान एवोप-पत्तेः। एवमवयवापकर्षतारतम्यविश्रान्तेरपि, अस्तु वा त-स्याविश्रान्तिः तथाऽप्याधिक्यन्यूनताभ्याम् प्रमाणसिद्धा-भ्यां सर्षपमहीधरादिपरिमाणाविशेषप्रसङ्गः परिहृतः, अन-न्तत्वाविशेषेऽपि परापरजातीयेषु क्षणदिवसपक्षमाससंव-त्सरचतुर्युगकल्पादिषु चाधिक्ययूनतयोर्भवद्भिरप्यभ्युपग-तत्वात्। विप्रतिपन्नं कार्य्यंद्रव्यारब्धं महत्त्वे सति चाक्षुष-त्वात् चाक्षुषद्रव्यत्वात् इत्यादीनां विपक्षे बाधकाभा-वादप्रयोजकत्वं द्रव्यचाक्षुषताप्रकर्षोमहत्त्वावयवसंख्या-प्रकर्षानुविधायी दृष्टस्तद्धेतुक एव, अत स्तदभावे चाक्षुषत्वं न स्यादिति चेन्न यथोपलम्भं योग्यतास्वीकारात्, अन्यथा महावयवारब्धत्वस्यापि व्याप्तावनुप्रवेशप्रसङ्गात्, लाघवं चास्मन्मते वायवीयतैजसाप्यपार्थिवत्रसरेण्वादेरपि पूर्व-पूर्वभूतात्मककार्य्यद्रव्यारब्धत्वादस्मन्मतेन सिद्धसाधन-त्वं च कार्य्यावयवित्वसाधनेऽपि चाक्षुषतयाऽस्मदुपगतेन कालेनानैकान्त्यं दुष्परिहरं परिदृश्यमानमेव परमाणुमि-च्छतां महत्त्वविशेषणमसिद्धं च, चाक्षुषद्रव्यत्वादेव महत्त्व-साधनमपि पूर्ववद् दूष्यम्। पृथिवीत्वं नित्यसमवेतवृत्ति घटपटजातित्वात् सत्तावदित्यादिकुटिलानुमानान्यपि पू-र्ववद् विपक्षे बाधकाभावात् विषयनियमराहित्येनातिप्र-

सङ्गकत्वात्, पृथिवीत्वं नित्यवृत्ति न भवति पृथिवीमात्रजातित्वात् घटत्ववदित्यादिभिस्तादृशैरनुमानैः प्रतिपक्षयितुं शक्यत्वात्, अभिमतविशेषपर्यवसानासिद्धेश्च निरूपका नानुमानेषु गणयन्ति। घटादीनां सर्वेषां नित्येश्वराश्रितत्वाभ्युपगमात् अतिरिक्तसमवायानभ्युपगमाच्च, सिद्धसाधनत्वं च नित्यवृत्तीति साधनेऽपि घटादिरूपेण परिणतस्यापि त्रिगुणद्रव्यस्य स्वरूपतो नित्यत्वाभ्युपगमात् स एव दोषः। एवमारम्भकाणामणूनां कृत्स्नैकदेशसंयोगविकल्पेनाधिकपरिमाणद्रव्यानारम्भकत्वसभागत्वादिचोद्यं परमाणुदूषकैः सर्वैरपि क्रियते, भाष्यकारैश्च महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्। इत्यस्मिन्नधिकरणे तदेव चोद्यं कृतं तदैतन्माध्यमिकानामेवोपपद्यते न त्वन्येषां तथा हि सौत्रान्तिकाद्यैरपि पुञ्जदशायां परमाणूनां संयोगानभ्युपगमेऽपि परस्परमावृतत्वानावृतत्वादिकं दिगवच्छेदभेदेन स्वीकार्यं ज्ञानमात्रवादिनोऽपि ज्ञानस्यैकस्यानेकज्ञेयाकारसंबन्धे कृत्स्नैकदेशविकल्पस्तदवस्थ एव। ज्ञेयमिथ्यात्वं तु न तत्परिहारः मिथ्याभूतेऽप्युल्लेखावश्यं भावात्।

यस्तु प्रत्यक्षाण्येव सूक्ष्मद्रव्याणि निर्भागाण्यभ्युपगच्छति तस्यापि विभूनां निरवयवानां संयोगे तदेव चोद्यं स्थितं, यस्तु विभुद्रव्यमपि नैच्छत् तस्यापि सामान्ये स्यात् तस्याप्यनभ्युपगमे संयोगसमवायादावनेकनिष्ठे स्यात् न हि द्रव्य एवेदं चोद्यमिति नियमोऽस्ति, द्रव्याणामेव भागवत्त्वयोग्यतेति चेत् तर्ह्यणुविभुव्यतिरिक्तद्रव्याणामित्यपि ग्राह्यं सत्यं, कथं तर्हि भाष्यं दृश्यमानातिरिक्तकल्पनाभिप्रायं निर्भागतयोपलभ्यमानस्यापि यः सावयवतां कल्पयति तस्य सर्वं द्रव्यं द्रव्यारम्भकमवयवतः संयुज्यैवारभते

दिगवच्छेदभेदोऽप्यवयवगत एवेति व्याप्तिः स्यात्, ततः पराभिमतप्रतिष्ठितासिद्धिरिति प्रत्यक्षागमसिद्धाएवेश्वरादिषु यथा प्रमाणमङ्गीकार्यम् अत एव कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वेति सूत्रे श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादित्यादि च परिहारसूत्रम्। अस्तु तर्हि प्रत्यक्षसिद्धैरेव सूक्ष्मद्रव्यैर्जगदारम्भः, मैवं स्वतन्त्रारम्भे शास्त्रविरोधात् परतन्त्रारम्भाभ्युपगमे यथागमं प्रकृतेरपि स्वीकार्यत्वात् भूतचतुष्टयपूर्वभाविनश्च प्रपञ्चस्य तदारम्भणीयत्वविरोधात् महाभूतचतुष्टयावयवानामाकाशशब्देनाभिधानमिति भाष्यं भूतानामन्योन्योपादानोपादेयत्वविशिष्टसृष्टिक्रमप्रक्रियाविरोधश्च। भूतचतुष्टयातिरिक्तं नास्तीति चेन्न आगमविरोधात् तथा त्रसरेणूनामेव गन्धादिरहितावस्थाऽस्त्विति स्वीकारे तद्वद्विभागापत्तिः स्वीकार्य्येति सैव मूलप्रकृतिरिति सिद्धं, सा च समत्रैगुण्या मूलप्रकृतिः तस्यामपि मात्रया भेदमवलम्ब्याव्यक्ताक्षरविभक्ताविभक्ततमोरूपावस्थाचतुष्टयमामनन्ति। उक्तं च न्यायसुदर्शने वरदभट्टारकैः द्विविधाः स्मृतिकाराः केचिदव्यक्तकारणवादिनः केचित् त*मः कारणवादिनः अव्यक्तस्यैव सूक्ष्मावस्थाभेदोऽक्षरं तमश्च नातीव भेद इत्यव्यक्ते पर्यवस्यतामभिप्रायः तमपि भेदमुररीकृत्य तमसि पर्यवस्यतां तस्मादुभयेषामविरोध इति। यत्तु भाष्यादिष्वव्यक्तसहपठिताक्षरशब्दस्य चेतनविषयतया बहुश उपादानं तत्परव्याख्यानमनुरुध्य वा स्वरूपतो निर्विकारे जीवे सृज्यत्ववचनाच्चिद्रूपविकारवत्त्वेऽपि यथाक्षरशब्दप्रवृत्तिः तथा परब्रह्मेतरविषयस्याक्षरशब्दस्याचिदवस्थाविशेषेऽपि शक्तिकल्पनोपपद्यत इति प्रतिपादयितुं

* अतः क्रकमीति पाणिनीयेन तमस्कारणवादिन इति सूचितम्।

वा क्वचित् क्षरे प्रकृतिविशेषे अक्षरशब्दप्रयोगस्य मुख्यत्वायोगात् परब्रह्मस्वरूपाक्षरसंबन्धेन लक्षणायां प्रयोजनाभावात् जीवसंबन्धेनाजहल्लक्षणायां लयविशेषादिप्रतिपादनौचित्यात्, उभावेतौ लीयेते परमात्मनि इत्यादिना द्वयोरपि लयाभिधानाच्चात्राजहल्लक्षणैव युक्तेत्यभिप्रायेण वेति न कश्चिद्विरोध इति। अव्यक्ताहङ्कारावस्थाव्यवहितोत्तरपूर्वावस्थाविशिष्टं त्रिगुणं महान् तच्छब्दवाच्यत्वमेव वा तल्लक्षणम्। एवमहंकारादिष्वपि भाव्यम् अध्यवसायरूपवृत्तिर्महानिति सांख्याः यथाहुः अध्यवसायोबुद्धिरिति तदसत् अध्यवसायस्यात्मधर्मत्वात्, यदि परं तन्निमित्तत्वमात्रं महतः तावतैव बुद्ध्यध्यवसायादिप्रयोगविषयत्वं, न च तन्निमित्तत्वमात्रं लक्षणमतिव्याप्तेः, अवान्तरविशेषस्याप्यनवधारणात् अवधारयतां तु तदपि लक्षणम्। एवं धर्माधर्मादिकरणत्वादिकमपि लक्षणं निरसनीयं, स त्रिधा सात्त्विकोराजसस्तामसश्चेति, तत्र तत्तद्गुणोन्मेषवशादंशभेदात्तत्तद्व्यपदेशः, इन्द्रियाव्यवहितपूर्वावस्थाविशिष्टं त्रिगुणमहङ्कारः। अत्रापि पूर्ववदभिमानोऽहङ्कार इति सांख्यलक्षणं दूषणीयं, स चानात्मनि देहेऽहंभावकरणहेतुत्वमात्रादहङ्कारशब्दवाच्यः न त्वहमर्थत्त्वात्प्रतीच आत्मन एव तत्त्वान्न चैवं त्याज्यत्त्ववचनविरोधः। अहङ्कारस्योत्कृष्टजनावमानहेतोर्गर्वापरपर्य्यायस्याभिमानस्य तथोक्तेः। सोऽपि पूर्ववत्त्रिविधः। तत्र सात्त्विकादिन्द्रियाणि तामसाच्छब्दतन्मात्रं, राजस उभयानुग्राहकः। राजसतामसयोरपीन्द्रियाव्यवहितपूर्वभावित्वमात्रं सिद्धमिति नाव्याप्तिः। त्रयाणाम्प्रत्येकंप्रत्येकलक्षणमपि यथास्वं कार्य्यकारणप्रकाराः। यत्तूक्तं भोजराजेन।

स्यात्त्रिविधोऽहङ्कारो जीवनसंरम्भगर्वरूपोऽयम् ।
सम्भेदादस्य सतो विषयो व्यवहार्य्यतामेति ॥
सात्त्विकराजसतामसभेदात्सञ्जायते पुनस्त्रेधा ।
स च तैजसवैकारिकभूतादिकनामभिः समुच्छ्वसिति ॥
तैजसतस्तत्र मनोवैकारिकतो भवन्ति चाक्षाणि ।
भूतादेस्तन्मात्राख्येषां सर्गोऽयमेतस्मात् ॥

इति. विरुद्धांशो बाह्यशैवागममूलत्वेनानादरणीयः । एवम्भगवत्पराशराद्युक्तप्रमाणतमपुराणाद्यानुगुण्येन पुराणान्तरादिवचनादीनि निर्वाह्याणि, अत्यन्तविरुद्धानि त्वनादेयानि । प्राणाद्यन्यत्वे सति हृत्कण्ठचक्षुरादिशरीरप्रदेशविशेषावच्छिन्नव्यापारतया तत्तत्कार्यविशेषशक्तमिन्द्रियम् अशरीरं प्राणधार्य्यमेव यद् द्रव्यं पुरुषोपकारकं तदिन्द्रियमिति वरदविष्णुमिश्रैरुक्तं सात्त्विकाऽहङ्कारोपादानकमिन्द्रियमित्यन्ये: सादिलक्षणमप्राकृतेन्द्रियाव्याप्तेरयुक्तं शरीरसंयोगे सत्येव साक्षात्कारसाधनमप्रत्यक्षं साक्षात्कारसाधनमित्यादिवैशेषिकाद्युक्तं तु कर्मेन्द्रियाव्याप्त्यादेरनुपपन्नं, वक्ष्यते च वागदीनामिन्द्रियत्वं द्विधेन्द्रियं प्राकृतमप्राकृतमिति शुद्धाशुद्धसत्त्वयोगादेस्तद्भेदा अव्यक्तमहदहङ्कारेष्वपि प्राकृताप्राकृतविभागोऽस्तीति केचिदाचार्य्याः शब्दतन्मात्रसहभवत्वसात्त्विकाहङ्कारोपादानद्रव्यत्वादिप्राकृतेन्द्रियलक्षणं, पुनश्चेन्द्रियं द्विविधं ज्ञानेन्द्रियं कर्मेन्द्रियमिति. ज्ञानप्रसरणशक्तमिन्द्रियं ज्ञानेन्द्रियं तत्षोढा मनःश्रोत्रादिभेदात्. उक्तश्चैवं विभागस्तत्त्वरत्नाकरे भट्टपराशरपादैः । तच्च षोढेत्युपक्रम्य आन्तरं मन इत्यन्तेन मनःपूर्वकत्वात् सर्वप्रवृत्तीनां मनःकर्मेन्द्रियमिति सांख्यादयः । यथाहुः ।

बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनात्वगाख्यानि ।
वाक्पाणिपादपायूपस्थं कर्मेन्द्रियं ह्याहुः ॥
उभयात्मकमत्र मन इति ।

तदसत् तस्य च ज्ञानद्वारैव कर्महेतुत्वात् तावता च तथात्वे चक्षुरादावपि प्रसङ्गात् क्वचित् कर्मेन्द्रियत्वव्यवहारस्त्वौपचारिकः मानसवाचिककायिककर्मविभागस्तु कर्मशब्दस्य शुभाशुभसङ्कल्पादिरूपज्ञानेऽपि प्रयोगात्, अतः षडपि ज्ञानेन्द्रियाणि, तत्र प्राकृतविभागं प्रत्युच्यते अशुद्धसत्त्वे सति पञ्चविषयसाधारणेन्द्रियत्वं स्मृतिकरणेन्द्रियत्वमित्यादि प्राकृतमनोलक्षणं, तच्च हृत्प्रदेशमात्राधिष्ठानम् इन्द्रियान्तराणामपि हृत्प्रदेश एव कन्दस्थानं, स्थानान्तरेष्वपि यथासम्भवं वृत्तिः, आत्मनोऽपि तत्र भूयसा वृत्तिः, तथा च भाष्यं सर्वेन्द्रियकन्दभूतस्थानविशेषे वृत्तिरिति चक्षुषि नावस्थानमिति मन एकमेवान्तःकरणं सङ्कल्पाध्यवसायादयस्तद्व्यापारभेदादेव ज्ञायन्त इति नान्तःकरणवैविध्यं, तथा च भाष्यम् अध्यवसायाभिमानचिन्तावृत्तिभेदान्मन एव बुद्ध्यहङ्कारचित्तशब्दैर्व्यपदिश्यत इति, उदाहृतञ्चै तत् प्राणे सूत्रकारैः पञ्चवृत्तिर्मनोवद् व्यपदिश्यत इति, अतोऽन्तःकरणं त्रिविधमित्यादिवादिनः सांख्यादयो निरस्ताः । शब्दादिपञ्चके शब्दमात्रग्रहणशक्तमिन्द्रियं प्राकृतश्रोत्रं तन्मनुष्यादीनां कर्णशष्कल्यवच्छिन्नवृत्ति द्विजिह्वानां नयनवृत्ति तदुक्तं न्यायतत्त्वे करणपादाष्टमाधिकरणे चक्षुषा श्रवणं सर्पाणामिति नियम्यत इत्यादि, यत्तूक्तं तत्त्वरत्नाकरे कर्णशष्कुलीशरीरनयनगोलकरसनानासिकाधिष्ठानानि च तानीति तत्प्रायिकं मन्तव्यम् एतस्य नाभसत्वदिगुपादानत्ववादानामनन्यथासिद्धाहङ्कारिकत्ववच-

नवलादाप्यायितत्त्वादिभिर्निर्वाहः। यत्तु करणपादपञ्चमाधिकरणे नेत्रश्रोत्रादिशक्तीनामालोकशब्दाद्यात्मकत्वमुक्तं यच्च तथैव सप्तमाधिकरणे अन्नस्यातिसूक्ष्मपरिणाममिन्द्रियमित्यादिना कर्मेन्द्रियाणामप्यन्नपरिणामित्वादित्यादिना चेन्द्रियाणां भौतिकत्वं प्रतीतं तदप्यखिलमाप्यायनाभिप्रायेण निर्वाह्यं, तथैव हि स्मृतिवचनमपि वेदार्थसंग्रहे निर्व्यूढं, यथा वैकारिकाहङ्कारादेकादशेन्द्रियाणि जायन्त इति हि वैदिका इत्युपक्रम्य एवमाहङ्कारिकाणामिन्द्रियाणां भूतैश्चाप्यायनं महाभारत उच्यत इति श्रोत्रं भौतिकं बाह्येन्द्रियत्वात्, आकाश इन्द्रियारम्भकः भूतत्वात्, शब्दः स्वसमानजातीयगुणवतेन्द्रियेण गृह्यते बहिरिन्द्रियव्यवस्थाहेतुगुणत्वात्, श्रोत्रं स्वग्राह्यगुणसजातीयगुणवत् बहिरिन्द्रियत्वात् इत्यादीनां चक्षुराद्यभौतिकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् साध्यविकलत्वश्रुतिबाधादिदूषणानि वाच्यानि।

शब्दस्य भूतधर्मत्वात् श्रुतेर्वैकारिकत्वतः।
संयुक्तनिलयायोग्यः स* तया संप्रतीयते॥

शब्दस्य द्रव्याद्रव्यत्वश्रोत्रगमनशब्दागमनादिविवादमद्रव्ये शमयिष्यामः, त्वगादीनामपीन्द्रियाणां पूर्वोक्तश्रोत्रलक्षणे शब्दमात्रपदस्थाने क्रमात् स्पर्शमात्रपदन्यासेन लक्षणमूह्यं, तत्र त्वगाश्रयः कृत्स्नं वपुः, प्रदेशभेदेन स्पर्शोपलम्भतारतम्यं नखदन्तकेशादिषु स्पर्शानुपलम्भश्च प्राणमान्द्यतारतम्यादिति करणपादाष्टमाधिकरणे प्रोक्तं, यथायोग्यं वाय्वादिचतुष्टयं संयोगेन तया गृह्यते, स्पर्शादयस्तु संयुक्तनिष्ठतया चक्षुरादीनामाश्रया नयनगोलकतालुना-

* स तया संप्रतीयते इत्युचितं प्रतिभाति।

† वक्ष्यमाणरीत्या पदसाधुत्वमवधेयम्।

साः तत्र गजानां नासा हस्त इति पाणि*घ्राणयोरेकमेवा-
वाधिष्ठानमुच्यते तत्रोक्तं हस्तेन गन्धोपलब्धिर्गजानामेवे-
त्यादि जङ्गमशरीरेष्वेव प्रायशोऽयमिन्द्रियप्रदेशनियमः
चक्षुषा वायुव्यतिरिक्तभूतचतुष्टयं तथैव गृह्यते रूपादयो-
ऽपि स्पर्शादिवत्, दूरस्थग्रहणे तु चाक्षुषमहःप्रसरणात्
संबन्धसिद्धिः, तच्च करणपादद्वितीयाधिकरणे प्रपञ्चितं
प्रतिबिम्बग्रहणे तु स्वच्छद्रव्यप्रतिहतस्य नयनमहसः प्र-
तिस्रोतःप्रसरादिमूलकत्वं भ्रान्त्यधिकरणपूर्वपक्षेऽभिहितं,
स्फटिकादौ दर्शनवशान्नयनादिप्रभामात्रप्रवेशयोग्यं संस्था-
नमिति सर्वेषां तद्व्यवहितोपलम्भः, अञ्जनादिसंस्कृतनयन-
प्रभायाः पृथिव्यादावनुप्रवेशात्तदक्तचक्षुषां निधिप्रभृतेरु-
पलम्भः, जिह्वाघ्राणाभ्यां† तु रसगन्धौ क्रमात्संयुक्तनिष्ठ-
तया गृह्येते, उक्तं चेदं संबन्धद्वैविध्यं तत्त्वरत्नाकरे ।

तत्र वृद्धा विदामासुः संयोगं सन्निकर्षणम् ।
संयुक्ताश्रयणं चेति यथासम्भवमूह्यताम् ॥

इति, । तदेवं मनःस्पर्शनलोचनानि द्रव्याद्रव्यग्राह-
काणि श्रोत्रजिह्वाघ्राणान्यद्रव्यग्राहकाणि सर्वेषामपीन्द्रि-
याणां तत्तत्कालादिविशिष्टवस्तुग्राहकत्वात् द्रव्याद्रव्य-
ग्राहकत्वमेव वा, उक्तं च प्रमेयसंग्रहे श्रीविष्णुचित्तार्यैः
सन्मात्रप्रत्यक्षनिराकरणप्रसङ्गेन कालस्य वस्तुधर्मतया
सर्वप्रतीत्यन्तर्भावात् न पृथग्रूपत्वमिति । यत्तु वैशेषि-
कादिभिरुच्यते त्वगादीनीन्द्रियाणि क्रमाद्वाय्वाद्यात्मका-
नि स्पर्शादिषु मध्ये स्पर्शरूपरसगन्धमात्राभिव्यञ्जकत्वात्
स्वेदशैत्याभिव्यञ्जकपवनवत् दीपप्रभावत् दन्तान्तर्गत-

* पाणिसहिते घ्राणे इति पाणिघ्राणे इति विग्रहीतव्यं घ्राणपदे नासारन्ध्रो-
पाधिनिबन्धनं द्विवचनम् ।

† अत्र प्राण्यङ्गतया प्राप्तः पुंवद्भावः कुतोनजात इति समगंसिषि स्थानान्तरे ।

तोयवत् कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकघृतवदिति तत्र व्यञ्जकत्वं नाम व्यक्तिं प्रति करणत्वं तदनुग्राहकत्वं वा सामान्येन हेतुत्वमात्रं वा इन्द्रियत्वं वा, न प्रथमद्वितीयौ, स्वेतरहेतुवर्गप्रनियोगिकस्य साधकतमत्वादेवैवंविधत्वेन, साधनवैकल्यासिद्धिप्रसङ्गात्, न तृतीयः, इन्द्रियाधिष्ठानतत्संस्कारादिभिरनैकान्तिकत्वात्, न तुरीयः, साधनवैकल्यात् सर्वेषां चागमबाधः स एव, धर्मिग्राहकबाधोऽपि आगमान्तरेण गोलकातिरिक्तेन्द्रियासिद्धेः, किञ्चित्करणपूर्वकेत्येनावतापि करणमात्रं हि सिध्येत् नातिरिक्तं, गोलकादेरवैकल्येऽपि कार्य्यवैकल्यादतिरिक्तं कल्प्यत इति चेन्न सूक्ष्मस्य वैकल्यस्य मूषिकाघ्रातबीजवद् दुर्दृशत्वात् परिमलादिप्रसर इव पार्थिवगोलकावयवविशेषप्रसरवशादेव विषयसंबन्धसिद्धेः प्राप्यकारित्वाविरोधाच्च। अतोऽन्वयव्यतिरेकसिद्धस्यागमसिद्धस्य वा पक्षीकारे ग्राहकप्रमाणबाधोऽवर्जनीयः।

यत्त्वालोकाभावे जायमानोरूपसाक्षात्कारः तेजः*करणकः रूपसाक्षात्कारत्वात् सत्यालोके जायमानरूपसाक्षात्कारवदिति चक्षुषस्तैजसत्वमिति, तदपि न आप्यायकतेजसा सिद्धसाधनत्वात् तेजसस्तत्र कारणत्वेऽपि तच्चक्षुरेवेति नियामकाभावात् इन्द्रियवदेवानुद्भूतरूपस्पर्शस्य कस्यचिद्बाह्यतेजसोपि ग्रीष्मोष्मवत् सम्भवात्, उद्भूतरूपस्यापि साधने भवदभिमतेन्द्रियस्यापि तथात्वप्रसङ्गेन तमस एवासिद्धिप्रसङ्गात्, ईश्वरज्ञानेन चानैकान्त्यात्, अनित्यत्वेन विशेषणेऽपि स्वाश्रयोगिसाक्षात्कारैरनैकान्त्यात्, सर्वव्यभिचारस्थलव्यतिरिक्तत्वे सतीति विशेषणे तर्ककौशलम्, एवमनुमानान्तरेऽपि यथासम्भवं दूषणमू-

* अत्रापि तेजस्करणक इत्यपेक्षितम्।

ह्यम् । अप्राकृतश्रोत्रादिषु तु मुक्तेश्वरादीनां करणाधीनज्ञानप्रसराभावेऽपि स्वेच्छया परिग्रहवशाद्विषयसहकारिनियमे न निर्बन्धः तत्तदधिष्ठानविशेषादिभिस्तल्लक्षणम् ।

बौद्धाः*स्तु बुद्धश्चक्षुषैव सर्वं जानातीति वदन्ति तदयुक्तं तादृशभवदभिमतसार्वज्ञ्ये प्रमाणाभावात्, चक्षुःप्रकर्षतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं प्रकर्षतारतम्यत्वादित्यादेरपि चक्षुर्ग्राह्यवर्ग एव सर्वातिशायित्वसम्भावनया तदतिलङ्घनेन रसादिविषयवित्त्ययोगादिति ।

अथ कर्मेन्द्रियम् । उच्चारणादिष्वन्यतमक्रियाहेतुत्वं तल्लक्षणं तत्पञ्चधा वागादिभेदात् वर्णोच्चारणकरणमिन्द्रियं वाक्, तच्च हृत्कण्ठजिह्वामूलतालुदन्तोष्ठनासामूर्धरूपस्थानाष्टकवृत्ति, शुकादिव्यतिरिक्तविहगादीनां तत्तदष्टसंस्थानादिसहकारिविरहाद्वर्णोच्चारणाशक्तिः शुकादीनामपि किञ्चित् तद्वैषम्यादुच्चारणवैषम्यं, शिल्पकरणमिन्द्रियं पाणिः, स च मनुष्यादीनामङ्गुल्यादिवृत्तिः, वारणादीनां नासावृत्तिः । ननु

* वैभाषिक-सौत्रान्तिक-योगाचार-माध्यमिक-भेदभिन्ना बुद्धशिष्या बौद्धाश्चत्वारो बहुधा गण्यन्तेऽवान्तरविशेषानविगणय्य । शिष्यैर्हि योगश्चाचारश्चेति द्वयं करणीयमिति तेषां शैली. तत्राप्राप्तार्थस्य प्राप्तये पर्यनुयोगो योगः, गुरूक्तार्थस्याङ्गीकरणमाचारः, ततश्च गुरूक्तार्थस्य शून्यतत्त्वस्याङ्गीकरणादुत्तमाः, यथाश्रुतप्रतिपत्तृत्वेन पर्यनुयोगस्याकरणादधमाश्च ये शिष्यास्ते उत्तमाधमभावेन मध्यमतामवाप्ता बुद्धेन माध्यमिका इत्यभाणिषत । ते च सर्वशून्यत्ववादिनः । ये च बुद्धोक्ते सर्वशून्यत्वे बाह्यार्थशून्यतामवधृत्यापि कथमान्तरस्य ज्ञानस्यापि शून्यत्वमिति पर्यनुयोगमकुर्वंस्ते पर्यनुयोगाचाराङ्गीकाराद् बुद्धेन योगाचारा अमानिषत । ये त्वस्मिन्नेवावसरे प्रथमतः किमपि नापृच्छन् किन्तूपदेशसूत्रस्यान्ते तर्कमकुर्वंस्ते बुद्धेन गुरुणा सूत्रान्ते प्रश्नकर्तृत्वात् सौत्रान्तिका इत्यगादिषत । ते बाह्यान्तरपदार्थानां सत्यत्वमभ्युपगम्यापि क्षणिकतामातिष्ठन्ते । बाह्यार्थानां प्रत्यक्षतामपलप्यानुमेयतां च वदन्ति । ये तु माध्यमिकान् प्रति सर्वशून्यत्वं, योगाचारान् प्रति च बाह्यार्थशून्यत्वमुपदिष्टं, सौत्रान्तिकान् प्रति तु बाह्याभ्यन्तरतत्त्वसत्त्वमित्यादिविरुद्धं बहूपदिष्टं गुरुणा बुद्धेनेत्येवमसूयामाविष्कुर्वन्तो बुद्धं बहु विरुद्धं भाषसे इत्येवमभाषिषत शिष्यास्तांस्तु नाहमेतादृशो भवन्त एव विविधविरुद्धार्थज्ञातार इति वैभाषिका इति समबूबुधद्बुद्ध इति ते वैभाषिकख्यातिमलप्सतेति नामनिरुक्तिश्चतुर्णाम् ।

तालुपादादिभिरपि अभ्यासपाटवान्मौक्तिकग्रथनलिपिकरणादिशिल्पदर्शनात्तत्रापि तद्वृत्तिरास्थेया सत्यं मात्रया वृत्तिरस्त्येव विरोधाभावाद्देशभेदेन इन्द्रियान्तरव्याप्ते देशेऽवस्थानादेश्चक्षुः स्पर्शनादौ दर्शनादिति। संचरणकरणमिन्द्रियं पादः, स च मनुष्यादीनां चरणादिवृत्तिः, भुजगपन्नगादीनां तूरःपक्षादिवृत्तिः, तदुक्तं करणपादाष्टमाधिकरणे सर्पाः पादात् कर्मेन्द्रियादृते वक्षसा गच्छन्ति, तेषां गतिशक्तिरुरसि तस्मादुरगास्ते पन्नगाश्चेति पादास्कर्मेन्द्रियादित्यवयवविशेषलक्षणः सर्वेषामपि जन्तूनामेकादशेन्द्रियवत्त्वेन साक्षादिन्द्रियनिषेधायोगात्, तस्य च तत्तत्संस्थानादिसहकारेण स्थलजलगगनादिसंचारहेतुता, विहगादिपरकायप्रवेशे अन्वयव्यतिरेकदर्शनात्, मलादित्यागकरणमिन्द्रियं पायुः, स च तत्तदवयववृत्तिः, विहङ्गविशेषादीनां तु मुखादिवृत्तिः, तथोक्तं तत्रैवाष्टमाधिकरणे यथा वा मान्धालादीनामास्येन विण्मूत्रविसर्ग इति, आनन्दविशेषकरणमिन्द्रियमुपस्थः, स च मेहनादिवृत्तिः। ये तु कर्मेन्द्रियाणि नाभ्युपगच्छन्ति तैर्ज्ञानेन्द्रियाणि नाभ्युपेयानि तर्कागमयोरुभयत्राविशेषात्, चक्षुर्गोलकादाविव दृष्टवैकल्येऽपि पादादौ संचारादेः क्वचित् सूक्ष्मदोषविशेषेण प्रतिबन्धादिति। एतेषां संख्यानिर्णयाधिकरणोपसंहारे भाष्यम् इत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धेन्द्रियसंख्या स्थिता, अधिकसंख्यावादा मनोवृत्तिभेदाभिप्रायाः, न्यूनव्यपदेशास्तु तत्रतत्र विवक्षितगमनादिकार्यविशेषप्रयुक्ता इति, अणुत्वं चैषामुपलब्ध्ययोग्यपरिच्छिन्नपरिमाणत्वमात्रमेव, अणवश्चेति सूत्रोक्तमिति भाष्ये व्यक्तम्। एते सर्व एव समाः सर्व एवानन्ताः इति श्रुतिस्तूपकरणत्वसाम्यम् अथ यो ह्येताननन्तानुपास्त इत्युपास्यतया विहितप्राण-

विशेषणभूतकार्य्यबाहुल्यं चाभिप्रैति । अत एव तेषां परिच्छेन्नविचित्रपरिमाणत्वं स्थितं विकारशीलत्वाच्च मशकमातङ्गादिनानादेहेषु विचित्रपरिणामत्वं कालभेदेन परिणामभेदा विरोधं ज्ञाने समर्थयिष्यामः । सर्वेषां चैषां स्वाधिष्ठानदोषादिरेव दोषः सुषुप्त्याद्यवस्थास्वेव स्थावराद्यवस्थास्वदृष्टादिवशात् तत्तद्वृत्तिनिरोधतारतम्यं प्रबलादृष्टसहकारात् गन्धर्वयोगिप्रभृतीन्द्रियाणामतिसूक्ष्मव्यवहितविषयता उत्पत्तेरारभ्यादृष्टवशात् प्रतिपुरुषनियतानामपि तेषां जीवत्परकायप्रवेशे विशिष्टादृष्टान्तरवशात् कायवदेव परोपकारकत्वं स्वेन्द्रियैः सह सर्वत्र प्रवेशात्तेषामेव वा तत्राप्युपकारकत्वं मृतकायप्रवेशे हि स्वेन्द्रियैरेव तथा जीवत्कायप्रवेशेऽपि स एव समाधिरुचितः । स्मृतिश्च ।

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥

इति, मृतकायस्य च परकायव्यवहार उपचारात्, परकायारम्भकशरीरैकदेशैरस्थ्यादिभिः प्रविष्टस्य कायलक्षणसंघात आरभ्यते, तदा च स्वशरीरं मृतमेव मृतकायप्रवेशवत् पुनः प्रवेशः, अनेकशरीराधिष्ठानशक्तानां तु यथेष्टम्, शरीरविनाशे चेन्द्रियाण्याप्यायकैर्मात्रया हीयन्ते शरीरान्तरे पुनरापूर्यन्ते मुक्तपरित्यक्तान्यन्यपरिगृहीतान्यपरिगृहीतानि वा यावत्प्रलयमवतिष्ठन्त इत्यादिकं द्रष्टव्यम् । ननु कर्मेन्द्रियाणां शरीरेण सहोत्पत्तिविनाशौ न पुनःशरीरान्तरगमनमस्ति, तथा हि सारे ऽभिहितम् हस्तादयोऽपीन्द्रियाणि जीवे देहान्तरमास्थिते उपकारकत्वाविशेषादिति, एवं भाष्येऽप्युक्तम्, न सप्तैवेन्द्रियाणि अपि त्वेकादश हस्तादीनामपि शरीरे स्थिते जीवे तस्य भोगोपक-

रणत्वात् कार्य्यभेदाच्च, दृश्यते हि श्रोत्रादीनामिव हस्तादीनामपि कार्य्यभेद आदानादिरिति। न्यूनत्वव्यपदेशास्तु तत्रतत्रविवक्षितगमनादिकार्य्यविशेषप्रयुक्ता इति च, दीपे तु व्यक्तमेवोक्तं तत्र श्रोत्रादीनि जीवेन सह शरीरान्तरगमनेऽपि गच्छन्ति वाग्घस्तादीनि कर्मेन्द्रियाणि तु स्थिते शरीरे तेनैव सहोत्पत्तिविनाशयोगीन्युपकारकाणि इत्यादि, अतो यादवप्रकाशवत् कर्मेन्द्रियाणां प्रतिशरीरमुत्पत्तिविनाशौ भाष्यकाराभिमतौ। नैतदेवम्, प्राणगतेश्चेति सूत्रे तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति इत्यादिश्रुतेरुदाहृतत्वात्। सप्तगतेरित्यधिकरणे यानि त्वितराणि विषयाणां ग्राहकत्वेन तेषामौपचारिकः प्राणव्यपदेश इति पूर्वपक्षं कृत्वा हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवमिति तेषामपि प्राणत्वसमर्थनाच्च प्राणगतेश्चेत्यस्यैव समनन्तरे अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वादिति सूत्रे भाष्यं—यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वायुं प्राणश्चक्षुरादित्यमित्यादिना प्राणानां जीवमरणकाले अग्न्यादिष्वप्ययश्रवणान्न तेषां जीवेन सह गमनमिति गतिश्रुतिरन्यथा नेयेति चेन्न भाक्तत्वादग्न्यादिष्वप्ययश्रवणस्येत्यादिकम्, अतः कर्मेन्द्रियस्य वाचोऽत्र गतिरभ्युपेतेत्युपलभ्यते तदन्येषामपि सममेव, सारेऽप्युक्तम् सप्तानां गतिश्रवणं विशेषणं च तेषां प्राधान्यादिति, दीपेऽपि सप्तानामेव गतिश्रवणं योगकाले विशेषणं च ज्ञानेन्द्रियाणां मनसः तत्प्रवृत्तिरूपबुद्धेश्च प्राधान्यादित्यादि, न चाहङ्कारिकेन्द्रियवादिनः प्रतिशरीरमिन्द्रियोत्पत्तिविनाशाभ्युपगम उपपद्यते पाण्याद्यधिष्ठानानि तु नेन्द्रियाणीति तदुत्पत्तिलयोपपत्तिः कथं तर्हि श्रोत्रादीनीत्यादेर्निर्वाहः, इत्थं परमतवत् प्रति शरीरमुत्पत्तिविनाशाभ्युपगमेऽपि ते-

षामिन्द्रियत्वं सिद्ध्यतीति कृत्वा हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवमिति सूत्रस्य योजनान्तराभिप्रायेणैवमुक्तम्। अत एकादशेन्द्रियाण्यपि शरीरान्तरेष्वप्यनुवर्तन्त इति भाष्यकाराभिप्रेतमिति प्रतीमः। एवमेषामेवैतावतामेवैवंस्वभावानामेवागमेनैव सिद्धत्वात्सौगतवैभाषिकचार्वाकप्रभृतीनां स्त्रीन्द्रियपुरुषेन्द्रियादिकल्पनं कर्मेन्द्रियपरित्यागः, एकेन्द्रियवादः, तत्रापि त्वगिन्द्रियैकत्वस्वीकारः, शरीरस्यैवेन्द्रियत्वं कर्मेन्द्रियाणां शरीरोत्पत्तिविनाशयोरुत्पत्तिविनाशौ, मनोविभुत्वनित्यत्वतैजसत्वनिर्मनस्कत्वादीनि, राजसाहङ्कारजन्यत्वभौतिकत्वादीन्यन्यान्यपि प्रलपितान्यनादरणीयानि। युक्तिबाधादयश्च यथासंभवमुन्नेया इति।

अथ तन्मात्रादिसृष्टिः। भूतानामव्यवहितसूक्ष्मावस्थाविशिष्टं द्रव्यं तन्मात्रं, दधिरूपेण परिणममानस्य पयसो मध्यमावस्थावद् भूतरूपेण परिणममानस्य द्रव्यस्य ततः पूर्वा काचिदवस्था तन्मात्रा, तद्विशिष्टमपि द्रव्यं तन्मात्रमित्युच्यते तदेव च भूतोपादानमिति न शब्दादिगुणमात्राद्भूतसृष्टिः विशिष्टशब्दादिविषयाधिकरणं भूतं तत्रापि प्राकृताप्राकृतविवेकः पूर्ववत्, तन्मात्राणि च भूतानि च प्रत्येकं पञ्चधा शब्दतन्मात्राकाशादिभेदात् तत्र तामसाहङ्काराकाशयोर्मध्यमावस्थाविशिष्टं द्रव्यं शब्दतन्मात्रम्, एवमुत्तरोत्तरतन्मात्रेष्वपि तत्तद्भूतद्वयमध्यमावस्थाविशिष्टत्वम् अविशिष्टतत्तद्गुणाश्रयत्वं तत्तद्भूतोपादानत्वं च लक्षणमूह्यम्।

सांख्यास्तु पञ्चापि तन्मात्राणि साक्षात्तामसाहङ्कारोत्पन्नानि तत्र शब्दतन्मात्रमाकाशारम्भकम् इतराणि तु तन्मात्राणि पूर्वपूर्वतन्मात्रसहकृतान्युत्तरोत्तरभूतारम्भ-

काणीत्याहुः। तदसत् आकाशाद्वायुरित्याद्यनन्यथासिद्धोपादानक्रमविशेषाभिधानदर्शनात् भगवत्पराशरादिभिश्च प्रपञ्चितत्वात् तन्मात्राणि भूतादाविति श्रुतिस्तु न साक्षाद्यौगपद्येनाप्ययपरा पृथिव्यप्सु प्रलीयते इत्यादिपूर्ववाक्यविरोधात् आकाशाद्वायुरित्यादिश्रुत्यन्तरविरोधाच्च तथात्वे हि पृथिवी गन्धतन्मात्रे लीयते आपो रसतन्मात्रे लीयन्त इत्यादिक्रममुक्त्वा तन्मात्राणि भूतादाविति वक्तव्यं न चेयं श्रुतिरत्यन्तक्रमनिबन्धनपरा आकाश इन्द्रियेषु इन्द्रियाणि तन्मात्रेष्विति भवतामप्यनभिमतक्रमविशेषापानप्रतीतेः, एवमष्टौ प्रकृतयः षोडश विकाराः इति श्रुतिरपि यथाकथं चिन्नेया अत उक्तस्य शब्दतन्मात्रलक्षणस्य नातिव्याप्तिः सहोत्पत्तावपि समानकालीनत्वमेव न त्वाकाशाहङ्कारापेक्षया स्पर्शतन्मात्रत्वादीनां मध्यमावस्थात्मकत्वमिति नातिव्याप्तिः। अस्पर्शत्वे सति विशिष्टशब्दाधारत्वं श्रोत्राप्यायकत्वं चाकाशलक्षणम्, अयं चावकाशदानादिनोपकरोतीति शास्त्रसिद्धत्वादभ्युपेत्यम् आकाशरूपपरिणामरहितप्रकृत्यादिप्रदेशेष्वप्यवकाशोऽस्त्येव अन्यथा तत्र स्पर्शवद्गत्यादिनिरोधप्रसङ्गात् आकाशादेर्नित्यत्वादिसाधनानि निरवयवद्रव्यत्वादीन्यागमबाधान्यतरानैकान्तिकत्वादिभिर्दूषणीयानि। किं चेदं नित्यत्वं किमवस्थापत्तिराहित्यं किं वा द्रव्यस्य सर्वदा सत्त्वमिति न प्रथमः, पार्थिवपरमाण्वादिभिरनैकान्तिकत्वात्पक्षे च शब्दवत्त्वतदभावाद्यवस्थाभेदस्वीकारेण बाधापसिद्धान्तप्रसङ्गात्, न द्वितीयः, सिद्धसाधनत्वात् अवयवविश्लेषलक्षणो विनाशो निषिध्यत इति चेन्न अहङ्कारादिदशाप्राप्तस्य सिद्धसाधनत्वादेव वायुत्वपञ्चीकरणादिप्राप्तावस्थाभेदे सर्वोपपत्तिः प्रागेवोक्ता। प्रत्यक्षश्चायमाकाशः यदोन्मीलनं

चक्षुषस्तदैवाकाशोऽयमिति प्रतीतेः। न च नीरूपस्य कथं चाक्षुषमिति वाच्यं रूपवतो वा कथं चाक्षुषमिति प्रसङ्गात् उपलम्भसिद्धया योग्यतयेति चेत् तुल्यम्। अन्यथा रूपरूपिरूपैकार्थसमवायाद्यवान्तरभेदकल्पनानुपपत्तेश्च पञ्चीकरणेन वा व्यष्टिरूपसिद्धिर्भाष्योक्ता, प्रमेयसंग्रहे चोक्तं यथा कालस्य वस्तुधर्मतया सर्वप्रतीत्यन्तर्भावान्न पृथग्रूपवत्त्वं गगनस्य दिशां च त्रिवृत्करणेन रूपवत्त्वमित्यादि, यत्तूक्तं भाष्ये न चक्षुषा सन्मात्रं गृह्यते तस्य रूपरूपिरूपैकार्थसमवेतपदार्थग्राहित्वादिति तत्प्रत्यक्षस्य विशिष्टविषयत्वपरं न तु रूपवन्मिश्रितत्वाख्यसंबन्धवर्जनपरम् अत एव हि रूपरूपिरूपैकार्थसन्निवेशाद्यालिप्तमेव चाक्षुषमिति स्थितमिति प्रमेयसंग्रहोक्तिः, अतः संयुक्तसमवेतस्यापि रूपस्य कार्य्यकरत्वमुपलम्भबलाद् ग्राह्यं, न चेश्वरादावतिप्रसङ्गः गुरुत्वादितुल्यत्वात्, वाय्वादीनां तु पञ्चीकरणेन रूपवत्त्वेऽपि रूपानुद्भवादचाक्षुषत्वम्। यत्तु प्रमेयसंग्रहे अद्य जातस्य चक्षुरपि न ह्यरूपं वायुं गृह्णातीति तदप्युद्भूतरूपाभावपरमेव अत एवं प्रकारेण रूपित्वान्नभसः आकाशमस्ति श्याममिति प्रतीतिः, अत एव चेयं प्रतीतिर्नावरणाभावावलम्बना विधिरूपत्वाभावान्तराभाववादिनस्त्वदोषत्वात्, अतिरिक्तवादिनां तु प्रागभावादिविकल्पदुःस्थत्वात् कृत्स्नप्रतियोगिकनिषेधस्यासिद्धेः आवरणेष्वपि तादात्म्याभावस्य सामानाधिकरण्यनिषेधात्मकत्वात्संसर्गाभावस्य च यत्किंचित्संसर्गिप्रत्ययमन्तरेणानुपपत्तेः, तथा च स एवाकाश इति स्यात्। न च काल्पनिकाधिकरणनिषेधः अबाधितत्वायोगात्, नाप्यालोकतिमिरावलम्बनः तेष्वाकाशप्रतीतिव्यवहारयोरयोगात् आरोपस्यापि प्रतीतिपूर्वकत्वात्, अप्रत्यक्षत्वे च तस्या

ङ्गुल्या निर्देशपूर्वकपामरव्यवहारगोचरता निर्मूला स्यात्, शब्दादिकरणपरिशेषानुमानादेरपामरविषयत्वादशक्यत्वाच्च न हि शब्दस्य गन्धवद् भेर्य्याद्यवयवधर्मत्वे कारकतया व्यञ्जकतया चाभ्युपगतवायुधर्मत्वे वा कश्चिद्दोषः। न च स्पर्शनादिग्राह्यत्वप्रसङ्गः, एकभूतगुणस्यैव गन्धरसरूपादेर्भिन्नत्वग्राह्यत्वस्य दृष्टत्वात्. एवं बाधकान्तरमपि दूष्यं गौरवं च भवतो बाधकं स्यात्, आगमवशात्तु वयमाकाशे शब्दमिच्छामः, आकाशात् स्पर्शतन्मात्रं ततो वायुः तस्य विशिष्टस्पर्शवत्त्वे सति रूपशून्यत्वम्, अस्मदादिस्पर्शनैकेन्द्रियग्राह्य द्रव्यत्वम्, अनुष्णाशीतस्पर्शविशिष्टत्वे सति गन्धशून्यत्वमित्यादिलक्षणम् अस्य त्वगिन्द्रियायोग्यत्वाप्रत्यक्षत्वादिसाधनान्यरूपिद्रव्यत्वादीन्युपलम्भविरोधानैकान्त्यादिभिर्निरसनीयानि. स्पर्शवत्त्वमेव हि स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यत्वौपयिकं न रूपवत्त्वं, तथा च भाष्यं च तदनुसारिविवरणकारवचनं च, स्पर्शनमपि न सन्मात्रविषयं स्पर्शतद्वद्वस्तुविषयत्वादिति, प्रमेयसंग्रहश्च त्वगिन्द्रियस्यापि स्पर्शवद्वस्तुविषये शक्तिरिति। यदि च स्पर्शानुमेयो वायुः स्यात् क्षितिसलिलतेजसामपि स्पर्शनग्राह्यत्वं न स्यात् तत्रापि ततस्तदनुमानस्य सुवचत्वात् उपलम्भस्य समत्वात् तस्य च वायोः स्वभावाद्वा अदृष्टात्मकेश्वरसंकल्पाद्वा स्वारसिकं तिर्य्यक्प्रसरणं पार्थिवादिद्रव्येण वा वाय्वन्तरेण वाऽभिघातवशाद्भ्रमणोर्ध्वगमनादयः ते च दूरस्थेन तृणरज्जुप्रभृतीनां भ्रमणोर्ध्वगमनादिभिरनुमेयाः तत्र*त्येन तु स्पर्शनग्राह्याः एतेन वायोर्नानात्वमपि सिद्धम्। अस्य च सर्वतः पार्थिवाप्योपरोधे सति स्तम्भः सलिलाऽऽतपकु-

* एवमेव पाठोमूले।

सुमादियोगात् शीतोष्णसौरभारोपः तथा चान्वयव्यतिरेकौ, एतेन वृद्धिः समानैः सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः-इति न्यायाद्वायुः शीत इत्यायुर्वेदानुसारिणां वादिनां मतं निरस्तम् ।

शीतसंवर्ध्यत्वोष्णापचेयत्वादिभिः साम्यात्तु शीततयोपदेशः, न तु सजातीयविजातीयाभ्यामेवोपचयापचयाविति नियमः पार्थिवादिभिर्दोषाणामनियमेनोपचयापचयदर्शनात् तत्रापि तत्तत्पदार्थसांसिद्धिकसलिलाद्यंशशक्त्या तदुपपत्तिरिति चेदत्रापि तथात्वे को विरोधः व्यवस्थस्य मारुतस्य तदुपचयापचयहेतूनां च पाञ्चभौतिकत्वात् आपोमयः प्राण इति श्रुत्या प्राणस्य सलिलाप्यायितत्वसिद्धेश्च शीतसंवर्ध्यत्वाद्युपपत्तेः, दुरूहां वस्तुशक्तिमवलम्ब्यैव स्वभावः प्रभावश्च तैरेव क्वचित्क्वचिद्वर्ण्यते यथा दुन्दुभिस्वनादौ, सा चात्राप्यनिवार्येति न सङ्कटं किञ्चित्, स च त्वगिन्द्रियाप्यायनेन प्राणशरीरविषयात्मतया चोपकरोति, तत्र शरीरधारणादिहेतुर्वायुविशेष एव प्राणसंज्ञः, न वायुमात्रं नापि वायुक्रिया, सूत्रितं च न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् इति, स एव व्यापारभेदात् पञ्चधा दशधा चोच्यते सूत्रितं च पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यत इति, प्राणापानव्यानोदानसमानभेदात्पञ्चधा नागकूर्मकृकलदेवदत्तधनञ्जयाख्यैर्भेदैः दशधा, प्राणशब्दस्तु वादशब्दवत् सामान्यतो विशेषतश्च निष्पन्नः अस्य शरीरेन्द्रियधारकत्वं यस्मिन्नुत्क्रान्त इदं शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते एतस्यैव सव रूपमभवन्नित्यादिश्रुतिसिद्धम् । भाष्यं च प्राणस्य तु शरीरेन्द्रियधारणमित्यादि प्रपञ्चितश्चायमर्थः प्राणविद्यायाम्, एवं जङ्गमशरीरेष्विव स्थावरशरीरेष्वप्यसावस्त्येव मूलनिषिक्तसलिलदोहदपार्थिवधातूनामभ्यादानात्, अ-

त्रापि भाव्यं—स्थावरेषु हि प्राणसम्भवेऽपि तस्य पञ्चधाऽवस्थाय शरीरस्य धारणार्थत्वेनावस्थानं नास्तीति, अत एव प्राण इति सूत्रे दीपश्च शिलाकाष्ठादिषु प्राणायत्तस्थित्यभावादिति, नखदन्तरोमकिणादीनामपि मन्दप्राणाश्रयत्वं न्यायतत्त्वे करणपादाष्टमाधिकरणे प्रपञ्चितम्, अस्यैव रेचकपूरककुम्भकरूपं नियमनमष्टाङ्गयोगे चतुर्थमङ्गम्, आयुर्वेदेषु योगानुशासने चास्य प्रपञ्चो ग्राह्यः प्राणाख्याद्वायोरन्य एव शरीरोपादानभूतो वायुस्तदुपादानत्वं वायुप्रचुरेषु मारुतादिशरीरेषु व्यक्तं, विषयत्वं चण्डवातलालवृन्तपवनादिषु वायोरूपतन्मात्रं ततस्तेजः वायोरग्निरित्यग्निशब्दस्तेजोमात्रपरः । ननु वायोरग्निरित्युपादानत्वविवक्षायां प्रत्यक्षविरोधः पर्णतृणकाष्ठादीनामेव भस्म-धूम धूमध्वजादिरूपेण परिणामदर्शनात् पर्णादीनां च पार्थिवत्वात् अप्रत्यक्षैस्तदानीमप्यदृष्टाद्युपनीतैस्तेजोवयवैर्ज्वालारम्भ इति कल्पनस्य गुरुत्वात् विचित्रारम्भस्य च भस्मधूमाङ्गारादिषु दृष्टत्वेनावर्जनीयत्वात् स्पर्शविशेषस्य धूमादिगतगन्धविशेषवद्दरालभास्पर्शादिवदुपपत्तेः, अतः सलिलस्य सहकारिभेदात् फेनतरङ्गबुद्बुदवत् पृथिव्या एवांशतो हुतवहादिपरिणाम इति सिद्धे वायोरग्निरित्यादि निमित्तकारणमात्रेणाप्युपपद्यत इति तदसत् अनन्यथा सिद्धोपादानप्रकरणपठितसृष्टिप्रलयक्रमक्रियाविरोधात्, पर्णतृणादीनामपि पञ्चभौतिकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् तत एव तदंशतो निर्वृत्तरपीष्टत्वात् ज्वालानिर्वापणानन्तरमेव तदवयवानुपलम्भवत् तदुत्पत्तेः प्रागपि तथैवोपपत्तौ गौरवस्याप्यभावात् अबिन्धने च जातवेदसि पार्थिवपरिणामात्मकत्वकल्पनायोगात्, अनियतोपादानक्लृप्तेर्गुरुत्वात् तदेवं तत्रतत्र लीन एवाग्निः सहकारिविशेषा-

ददृषाद्युपनीतसजातीयावयवयोगाचोद्भूत उपलभ्यते, व्यवहरन्ति च महर्षयोऽपि काष्ठेऽग्निरिव शेरते, दारुण्यग्निर्यथा तैलं तैले तद्वदसौ पुमान् इत्यादि, अतः समष्टिसृष्टिदशायां वायोरेवोपादानादग्नेरुत्पत्तिरुपपन्ना, व्यष्टिदशायां तु तेजस एव सूक्ष्मात् स्थूलतेजसः समुद्भव इति उष्णस्पर्शत्वभास्वररूपवत्त्वादिकं च तेजसो लक्षणं, तच्च वाक्च*क्षुषोराप्यायकं तेजोमयी वाक् आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत् रश्मिभिरेषोऽस्मिन् प्रतिष्ठित इत्यादिश्रुतेः दिवाभीतादिव्यतिरिक्तलोचनानामञ्जनविशेषादिशून्यानां तिमिराद्यतिरिक्तविषयप्रत्ययोत्पादने प्रभूतरूपमाप्यायकातिरिक्तं तदवश्यापेक्षितं, वैश्वानराद्यात्मना च तदुपकारः, वैश्वानरो नाम शरीरान्तर्वर्ती प्राणादिसंयोगादशितपीतपाकादिहेतुस्तेजोविशेषः, शरीरत्वं तेजस्तेजःप्रचुरेषु दहनतपनादिशरीरेषु व्यक्तं विषयत्वं चन्द्रिकाऽऽतपशतह्रदाहुतवहादिषु, तत्र हुतवहस्य ज्वालात्मकस्य दाह्यनाशे नाशदर्शनात् पुष्कलकारणक्रमोपनिपातादेकदाऽनेकदीपादर्शनाचाशुतरविनाशित्वरूपं क्षणिकत्वं सिद्धं, प्रत्यभिज्ञा तु निष्क्रान्तप्रविष्टवदसम्भवान्निर्वापितारोपितदीपादिष्विवान्यथासिद्धा प्रत्यक्षत्वं ज्वालाभेदस्योक्तं तत्त्वरत्नाकरे निपुणनिरीक्षणे च जलवेणिकावत् ज्वालासञ्चरणं दृश्यत इति अहेतुक एव ज्वालाविनाश इति बौद्धगन्धिनः केचिदाहुस्तदयुक्तं क्षणभङ्गप्रसङ्गात्, अदृष्टेश्वरादेश्च हेतोरवर्जनीयत्वात्, वेगादेश्चाविनाभूतस्यावस्थान्तरापादकत्वोपपत्तेः, एवमन्त्यशब्दचरमसंस्कारादिष्वपि स्वतोविनाशा†वा-

* अत्रेतरेतरद्वन्द्वो न भवतीति पूर्वोक्तरीत्या पदसाधुत्वमवधेयम् ।

† अमुं च विषयं मिथ्यावादिमतनिरसनावसरे पर्यशूशुधं स्नेहपूर्तेः प्रथमधाराप्रपाताख्यबिन्दौ ।

दिनो निरस्ताः ।

तदखिलमभिप्रेत्योक्तं वेदार्थसंग्रहे दावाग्न्यादीनामपि पूर्वावस्थाविरोधिपरिणामपरम्परा अवर्जनीयैवेति, तत्र भौमदिव्यादिभेदः तत्रतत्र सामग्रीकार्याणि क्षणिकत्वस्थिरत्वादीनि । यथायोगमुन्नेयानि तेजःपुनः सामान्यतो द्विविधम्. प्रभा प्रभावच्चेति आवरणसदसद्भावाधीनसङ्कोचविकाशो यथा वेगशक्त्यधिष्ठानदेशाधिकदेशप्रसारी तेजोविशेषः प्रभा. सा च प्रभावद्भिः सहोत्पद्यते सहैव च विनश्यति. न चासौ विशीर्णदीपाद्यवयवः ऊर्ध्वगमनस्वभावानां वाताद्यभिघातादर्शने युगपद्दिक्ष्वविशरणादिकल्पनस्य गुरुत्वात्. प्रभायास्तु यथोपलम्भं तथाऽभ्युपगमात् स्थिरतरेषु मणिद्युमणिप्रभृतिषु च विशरणप्रसङ्गात् तत्रापि प्रतिक्षणोत्पत्त्यादिकल्पनस्यातिगुरुत्वात् तैलदशादिवत्सामग्रीविशेषादर्शनात्, न च मण्यादीनां प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिः, विशरणे सिद्धे तद्भ्रान्तित्वसिद्धिः तत्सिद्धौ विशरणसिद्धिरिति परस्पराश्रयणात्. विशीर्णगन्धाश्रयचम्पककुसुमादिवद्दर्शनो विशरणेऽपि प्रत्यभिज्ञानमिति चेन्न भ्रान्तेर्दत्तोत्तरत्वात् यथोपलम्भं द्रव्यान्तराभ्युपगमे भ्रान्तित्वकल्पनानवकाशात् गन्धोपलम्भे तु वायुगतिविशेषानुविधाननियमात् आश्रयभूतचम्पकादिनाशेऽपि गन्धावस्थानदर्शनाच्च प्रभातुल्यत्वपरित्यागः ग्रीष्मनिशादिषु औष्ण्योपलम्भेऽपि प्रभात्मकं स्वरूपं नास्त्येव अस्याश्च सूत्ताग्रयोर्घनविरलत्वादयो यथादर्शनं ग्राह्याः । यत्तु वरदविष्णुमिश्रैः निरवयवात्मज्ञानसङ्कोचविकाशदृष्टान्ततया प्रभामुपन्यस्योक्तं प्रभाया निरवयवत्वमवयवानुपलम्भात् इति तच्छेदनभेदनयोग्यावयवविरहाभिप्रायेणेति मन्तव्यम्.न चैषा स्वतन्त्रा दीपाद्यपृथक्सिद्धतयैव प्रतीतेः, तद्विशि-

ष्टं तेजःप्रभावत् तच्च मणिद्युमणिदीपादिबहुप्रकारं सामग्रीविशेषाधीनस्वभावभेदात्तेजसः शोकहर्षशोषणवृद्धिपाकप्रकाशादिजनकत्वतारतम्यम्, ऊर्ध्वज्वलनमपि तत एव वा अदृष्टादेव वा तस्य रोहितभास्वरैकस्वभावस्यापि सलिलादिसंसर्गभेदाद् वर्णवैचित्र्योपलम्भः, एतच्च यदग्नेरोहितं रूपमित्यादिश्रुतिसिद्धम् । वैशेषिकादीनां शुक्लत्वसाधकान्वयव्यतिरेकौ श्रुतिबाधितौ अन्यथासिद्धौ च, मध्याह्नमार्तण्डमण्डलशैत्योपलम्भस्यापि मण्डलोपष्टम्भकानुद्भूतस्पर्शोद्भूतरूपसलिलांशनिबन्धनत्वोपपत्तेः, उद्भवानुद्भवयोश्च गुणानामन्यत्राप्यनियमाभ्युपगमात् । तेजसो रसतन्मात्रम्, तस्मादापः शीतस्पर्शवत्त्वं निर्गन्धत्वे सति विशिष्टरसवत्त्वमित्यादि तल्लक्षणं तासां शुक्लमधुरशीतैकस्वभावानामाश्रयादिसंसर्गभेदाद्रूपरसस्पर्शवैचित्र्यारोपः, अद्रव्यनिरूपणे तु तेजोऽबन्नगुणव्यवस्था समर्थयिष्यते, स्वाभाविकमासां द्रवत्वम् आप्येष्वपि करकादिषूपष्टम्भवशात्काठिन्यं प्राणरसनाप्यायनादिनोपकुर्वते शरीरत्वमासामप्प्रचुरेषु वरुणलोकशरीरेषु स्पष्टं, विषयत्वं सरित्समुद्रेषु । अद्भ्यो गन्धतन्मात्रं, ततः पृथिवी, विशिष्टगन्धवत्त्वं रसवत्त्वे सति विशिष्टस्पर्शवत्त्वमित्यादि तल्लक्षणं, सा प्रथमं सुरभिमधुरकृष्णानुष्णाशीतस्पर्शा जाता, ततोऽनुष्णाशीतत्वं सर्वदाऽनुवृत्तं तेजःसलिलस्पर्शोपाध्यन्वयव्यतिरेकात्तदुपाधिक एवौष्ण्यशैत्योपलम्भः, कार्ष्ण्यं स्वतःसिद्धमिति श्रुतिसिद्धम् । पाकभेदात्तु विचित्रवर्णता जायते सुरभिस्वभावत्वमप्यौत्सर्गिकन्यायसिद्धं कारणस्य पयसो माधुर्यानुविधानं च बाधकाभावे ग्राह्यं, तस्याः काठिन्येऽपि सलिलातपादियोगात् क्वचिद्द्रवत्वोपलम्भः मनोघ्राणाप्यायनादिना च तस्या उपकारः, शरीरत्वमस्याः

मनुष्यतिर्यक्स्थावरादिषु व्यक्तं, विषयत्वं मृत्पाषाणौष-धितिमिरादिषु, यद्यपि विषयादिरूपेण निर्दिष्टानां सर्वे-षामपीश्वरापेक्षया तत्तद्भिमिषृजीवापेक्षयापि शरीरत्वं वक्ष्यते तथाऽपि लोकव्यवहारोपकारतारतम्यालोकनेन विभज्य व्यवहारः, शरीरतयाऽभ्युपगतमपि विषयतया वैशेषिकैरप्युक्तं विषयो मृत्पाषाणस्थावरलक्षण इति, स्थावरस्य हि शरीरत्वं तैरेव प्रपञ्चितम् ।

तमोवादः । तमोद्रव्यं पार्थिवं च अबाधितनीलादिप्रत्ययवि-षयत्वात्, आलोकाभावे चाक्षुषं नास्तीति बाधकमिति चेन्न तेजसि व्यभिचारात् तद्व्यतिरिक्तत्वे सतीति चेत् तथाऽपि भवदभिमते तमस्येतदभावे चाक्षुषत्वात् इतर-सामग्रीसाकल्यलक्षणयोग्यतासिद्ध्यर्थमविरोधार्थं च तथा-ऽङ्गीकार इति चेत् अत्रापि प्रतीयमानाकारभङ्गपरिहा-राय बुध्यस्व, न हि यत्किचिद्यदपेक्षं तत्सर्वत्र तदपेक्षमिति नियमः, स्वेदादिशैत्यग्रहे वायुसापेक्षस्य स्पर्शनस्यौष्ण्यग्रहे तदभावसापेक्षत्वात्, आलोकाभावप्रत्ययविशेषाभावनै-ल्यमात्रप्रतीतिपक्षाः विधिरूपेण प्रत्ययात् लोकप्रतीति-विरोधप्रसङ्गात् नीलमिति धर्मितया स्फुरणाच्च निरस्ताः । प्रलयविनाशावसानादयस्तु विधिरूपेण वर्तमाना अपि स्फुटवस्त्वन्तरानुपलम्भात् कस्यचिदित्येव सर्वसंवित्सि-द्धेश्चाभावपक्षे निक्षेपं सहन्ते । स्पर्शानुपलम्भादिचोद्यं तु इन्द्रनीलालोकादिष्विव निर्वाह्यम्, आगमसिद्धं च तमसो द्रव्यत्वादिकं तमः ससर्ज भगवानिति तत्त्वान्त-रवत् सृष्टिश्रवणात्, नासीत्तमोज्योतिरभून्न चान्यदिति कार्यान्तरैर्ज्योतिषा च सह लयाभिधानात् आलोका-भावपक्षे तमोज्योतिषोर्द्वयोरपि लयाभिधानविरोधात् ।

अन्तर्यामिब्राह्मणे च यस्य तमः शरीरमिति तेजसा सह तमसः शरीरत्वेनाभिधानात् । तत्र भाष्यम् एवम-प्स्वग्न्यन्तरिक्षवाय्वादित्यदिक्चन्द्रतारकाकाशतमस्तेजः-स्वित्यादि ।

यत्तु षडर्थसंक्षेपे भावरूपाज्ञानानुमानदूषणे प्रोक्तं निमीलनेऽपि भातीति न तमोद्रव्यम् अन्धस्तु नाक्षिस्थग्र-हेऽलं व्याहरति चेति तत् श्रुतिस्मृतिभाष्यादिविरोधान्म-तान्तरेणैकदेशिमतेन वोक्तं, निमीलनेऽपि भानस्य पित्तो-पहतचक्षुषः किंचित्पित्तोपलम्भेऽपि तुल्यत्वात्, जात्य-न्धस्य तु तद्द्रव्याव्यवहारात् अजात्यन्धस्यापीन्द्रिया-धिष्ठानक्षोभेऽपि मात्रयेन्द्रियशक्तेरनपगमनादक्षिस्थग्रह-स्याविरोधात् तमो न द्रव्यम् आलोकाभावे गृह्यमाण-त्वात् आलोकाभाववदिति चेन्न प्राभाकराणां हेतुदृष्टा-न्तयोरभावात्, उदयनादीनां पक्षदृष्टान्तयोरभेदात्, रूप-मात्रतमोवादिनोऽपि दिवाभीतादिदृश्यमानैर्द्रव्यैर्व्यभि-चारात्, मानुषचक्षुषेति विशेषणेऽपि योगिदृश्यमानैः, अयोगीति विशेषणेऽपि अञ्जनाक्तचक्षुषा गृह्यमाणैः, प्रकृ-ष्टादृष्टाञ्जनादिरहितमानुषचक्षुषेति विशेषणेऽपि तमोनी-लिमातिरिक्तं नैल्याश्रयत्वेनाबाधितप्रतीतिविषयत्वादि-त्यादिभिर्बाधः प्रतिरोधो वा दुष्परिहरः । उक्तं वरदगु-रुभिस्तत्त्वसारे ।

तमो नाम द्रव्यं बहुलविरलं मेचकचलं
प्रतीमः केनापि क्वचिदपि न बाधश्च ददृशे ।
अतः कल्प्यो हेतुः प्रमितिरपि शाब्दी विजयते
निरालोकं चक्षुः प्रथयति हि तद्दर्शनवशात् ॥

इति। नन्वेवमस्तु तमसो द्रव्यत्वं सिद्धान्तः पार्थिवत्वं तु भाष्यकारादिवचनान्न ज्ञातमिति चेन्न प्राकृतत्वनीलत्ववचनाभ्यां परिशेषात् सिद्धेः, न हि वायुपर्यन्तेषु प्राकृतेषु रूपगुणोऽस्ति, न वा तोयतेजसोः कृष्णरूपमस्ति, तथा च श्रुतिः यदग्ने रोहितमित्यादिका।

ननु तत्त्वरत्नाकरे मूलप्रकृतिरेवेदं तम इत्युक्तं तथा हि।

बध्नाति यदभिद्रोहाद्यत्प्रपत्त्या च मुञ्चति।
जन्तूँस्तमस्तमाश्रित्य हरिं तत्प्रविविच्यते॥
अतो न काकदन्तानामिव तस्य परीक्षणम्।
उपेक्ष्यं बन्धकत्वस्य ज्ञाने हानप्रयोजनात्॥
तत्स्वरूपतदुत्पत्तिग्राहकादिषु सूरयः।
विवदन्ते ततो जातः संदेहश्चिन्त्यतेऽधुना॥

अत्रालोकाभावस्तम इति काश्यपीयाः, नास्त्येव तमः नीलभावरूपस्मृतिप्रमोष एव तमोव्यवहारहेतुरिति प्राभाकराः, द्रव्यान्तरमेवेदं कल्प्यमिति कौमारिलाः, प्रधानतत्त्वमेव तम इति तत्त्वविद इत्युपक्रम्य प्राथमिकमतयुगलमथनपूर्वकं तृतीयमुपन्यस्य।

अत्र तत्त्वविदः प्राहुः स्थूलसूक्ष्मात्मना स्थिता।
दैवी गुणमयी माया बाह्यान्तरतमोमता॥

इत्युक्तम्। अतो न पार्थिवत्वपरिशेषो युक्त इति तन्न तत्र मूलप्रकृतित्वं तावन्न सम्भवति विकारैः सह सृष्टिसंहारवचनात्, अन्तर्यामिब्राह्मणे च कार्यवर्गानुप्रवेशेन प्राथमिकतमोव्यतिरिक्तस्य तेजोविरोधितमसः पृथक्शरीरत्वाभिधानात् प्रधानतमसश्च प्रत्यक्षग्राह्यत्वासिद्धेः।

नाहो न रात्रिर्न नभो न भूमि-
र्नासीत्तमो ज्योतिरभून्न चान्यत्।

श्रोत्रादिबुद्ध्यानुपलभ्यमेकं
प्राधानिकं ब्रह्म पुमांस्तदासीत् ॥

इति श्लोकस्मृतेः, अवस्थान्तराश्रयणेन सर्वमिदमुपपद्यते इति चेत्सत्यम्, तदेवास्माभिरुच्यते पृथिव्यवस्थातिरिक्तमवस्थान्तरमिति चेन्न पूर्वोक्तपरिशेषात् पृथिवीतः पृथगेव सृष्ट्यादिवचनं कथमुपपद्यत इति चेत् स्वर्गान्तरिक्षादिसृष्टिवदिति भाव्यम्। तमःशब्दप्रयोगानुवृत्तिः कथमिति चेत् अनेकार्थत्वेनानुवृत्त्यन्यथासिद्धेः ज्ञानालोकयोः प्रकाशशब्दवत्। यद्वा उद्भूततमोगुणमेवालम्ब्य द्वयोरपि व्यवहारोपपत्तिः, कथं तर्हि तत्त्वरत्नाकरोक्तिः वस्तुतस्तु वयमपि संशयीमहि, न हि तत्र प्रतिज्ञानिर्वाहपर्यन्तं ग्रन्थो निबद्धः येनाभिप्रायमध्यवस्येम, स हि प्रबन्धः अत्र तत्त्वविदः प्राहुरिति श्लोकमात्र एव विघ्नितः, निबद्धमात्रं चास्मदुक्ताविरुद्धम्, पार्थिवत्वेऽपि प्रधानतत्त्वानतिरेकात्, न हि वयमसत्कार्यवादिनः समस्तप्रकृतिप्राकृतपरीक्षोपक्रमविवक्षया च बध्नाति यदभिद्रोहादित्यादेरुपपत्तिः, अत्र तत्त्वविदः इति श्लोकेपि स्थूलसूक्ष्मात्मना स्थितेति विभागादेवमेव तात्पर्यमिति विभावयामः।

अस्तु वा किञ्चिदभिनवघनघनावलीमलीमसमनाघ्रातस्पर्शरसगन्धमन्धकाराभिधानमवस्थान्तरं प्रकृतेः तथापि न पृथग्द्रव्यत्वसिद्धिः। तदेवं चतुर्विंशतितत्त्वानि चिन्तितानि आत्मनः आकाशः संभूतः तत्तेजोऽसृजतेत्यादिन्यूनसृष्टिव्यपदेशा न तत्त्वान्तरसृष्टिप्रतिक्षेपपराः प्रामाणिकत्वाविशेषेण तत्परित्यागायोगात्। वदन्ति च

क्षीरादिदं तत इदं च ततो दधीति क्षीराद्दधीति वदतां किल को विशेषः। इति,

अत एव षट्त्रिंशत्तत्त्ववादोऽपि निराकृतः ते ह्येवमाहुः ।

शैवागमेषु मुख्यं पतिपशुपाशा इति क्रमात्त्रितयम्, तत्र पतिः शिव उक्तः पशवो ह्यणवोऽर्थपञ्चकं पाशः ।

इति तत्त्वसंग्रहः ।

मूलं कर्म च माया च मायोत्थमखिलं जगत् ।
तिरोधानकरी शक्तिरर्थपञ्चकमिष्यते ॥

इति पाशविभागः ।

माया पुरुषः शिव इत्येतत्त्रितयं महार्थसंहारे ।
अवशिष्यते पुनस्तत्प्रवर्तते पूर्वसृष्टौ ॥
इति सृष्टिप्रलयाश्रयनित्यतत्त्वनिष्कर्षः ।
शुद्धानि पञ्च तत्त्वान्याद्यन्तेषु स्मरन्ति शिवतत्त्वम् ।
शक्तिसदाशिवतत्त्वे ईश्वरविद्याख्यतत्त्वे च ॥
पुंसोऽज्ञकर्तृतार्थं मायास्तत्त्वपञ्चकं भवति ।
कालो नियतिश्च तथा कला च विद्या च रागश्च ॥
अव्यक्तं मायातो गुणतत्त्वं तदनुबुद्ध्यहङ्कारौ ।
चेतोधीकर्मेन्द्रियतन्मात्राणीति तत्त्वानि ॥

इति तत्त्वगणना, तत्र चिदचिदीश्वरविभागतन्नित्यत्वादौ न विवादः, ईश्वरस्तु प्रसिद्धशिवाद्विलक्षणः शाश्वतशिवादिशब्देन निर्दिष्टो नारायणः, स च चिदचितोः सर्वावस्थावस्थितयोः शरीरीत्येवमादिरौपनिषादानां विशेष ईश्वरे* समर्थयिष्यते, तत्त्वगणनायां तु शुद्धतत्त्वपञ्चकस्य परमार्थत एकतत्त्वात्मकतया तैरेवोक्तत्वात्तत्र नातीव विवादः तथा हि तैरेवोक्तम् ।

* ईश्वरनिरूपणावसर इत्यर्थः ।

पञ्चानामप्येषां न हि क्रमोऽस्तीह कालरहितत्वात् ।
व्यापारवशादेषां विहिता खलु कल्पना शास्त्रे ॥
तत्त्वं वस्तुन एकं शिवसंज्ञं चित्रशक्तिखचितं तत् ।
शक्तिव्यापृतिभेदात्तस्यैते कल्पिता भेदाः ॥

इति, रागोऽभिष्वङ्गात्मेति तैर्लक्षितस्य रागस्य पुरुषगुणभूतस्य न प्राकृततत्त्वान्तरत्वं प्रकृतिसंसर्गवशात् पुरुषस्य रागो जायत इत्येतावदिष्यते रागाख्यकार्येण तत्कारणभूततत्त्वान्तरकॢप्तिरिति चेन्न सुखहेतुत्वज्ञानादिभिरेव तदुत्पत्त्युपपत्तेः, अन्यथा द्वेषादिकार्येष्वपि तत्त्वान्तरकल्पनाप्रसङ्गात् विद्याऽपि ।

उद्बुद्धकर्तृशक्तेः पुंसो विषयप्रदर्शननिमित्तम् ।
विद्या तत्त्वं सूते प्रकाशरूपं च करणवैशिष्ट्यात् ॥

इत्यभिहिता, तत्रापि पुनर्मनःप्रभृतिप्रमितिकरणग्राम एव विषयप्रदर्शने पर्याप्त इति न करणान्तरमनुमन्यामहे ।

मायातस्तदनु कलामलं नृणामेकतस्तिरस्कृत्य-
व्यञ्जयति कर्तृशक्तिं कलेति तेनेह कथितेयम् ।
कालेन नियतया चाप्युपसर्जनतामुपेतया सततम्
विदधाति व्यापारं निजमेषा ह्यवनिपर्यन्तम् ॥

इति च कलाभिहिता—तत्राप्यव्यक्तावस्थाकारणभूतात्परशब्दाभिलप्यप्रकृत्यवस्थामिच्छामः तत्र कलाशब्दः शब्दान्तरं वा प्रयुज्यतां कर्तृशक्तिव्यञ्जकत्वं तु तस्या नेष्यते ज्ञानेच्छापुण्यपापादिभिरेव तदभिव्यक्तेः, ज्ञानादेश्चेन्द्रियाधीनत्वात् ।

नियतिर्नियमनरूपा मायातः साऽप्यनन्तरं भवति ।
नियमयति येन निखिलं तेनेयं नियतिरित्युक्ता ॥ इति

परिभाषिता, तत्र नियमनशब्देन नियन्तृशक्तिविवक्षायामीश्वरसङ्कल्पाद्यतिरिक्तनियतिर्नास्ति प्रतिनियतफलावश्यम्भावित्वादिविवक्षायां तु पुण्यपापादिरूपैव नियतिः, तत्तत्स्वकार्यकारणादिविवक्षायां प्रतिनियततत्तद्वस्तुशक्तिरेव नियतिरिति न प्राकृततत्त्वान्तरमस्ति, यदि पुनः प्रमाणभूतेषु पञ्चरात्रादिषु क्वचिन्नियत्यादिसृष्टिरुच्यते तदाऽपि तत्रतत्र तात्पर्यभेदेन संप्रतिपन्नतत्त्वविशेषणच्छन्दत्यादीनामेव पृथग्गणनमिति मन्तव्यम्। युक्तिश्च निर्बन्धतो दूष्यते न त्वागमः, कालस्य मायासृज्यत्वादिकम् अनादिर्भगवान् कालो नान्तोऽस्य द्विज! विद्यत इत्यादिभिर्बाधितम्, तत्र च।

यतः कुतश्चित्कालांशात्परतः पूर्वतो ऽपि वा
कालो न चेत्त्वदुक्तिस्थं पौर्वापर्यं न सिध्यति।
कालाधीनभवद्भव्यभूतादिव्यवहारवान्
देशोऽन्योऽपि ततः सोऽपि तदभावे न सिध्यति॥

नित्यविभूनावपि कालस्याहेतुत्वमात्रं न त्वभावः।
कालं स पचते तत्र न कालस्तत्र वै प्रभुः।
कलामुहूर्तादिमयश्च कालो न यद्विभूतेः परिणामहेतुः।

इत्यादिवचनात्, अन्यथा सदा पश्यन्तीत्यादिभिर्विरोधात् अस्य चान्वयव्यतिरेकाभ्यामागमाच्च यथायोगं तत्तत्कार्यनिमित्तत्वसिद्धिः। तच्चोपाध्यवच्छेदात् सविकारत्वपक्षे स्वविकारान् प्रति कालस्योपादानत्वमेव निमित्तभूताकारान्तराभावात्।

एकेनैव क्षणेनास्य विश्वस्यापि विशेषणात्।
कालवत्तत्क्षणानां च व्यापित्वमवगम्यते॥

अस्य विकारित्वं सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि कला मुहूर्ताः काष्ठाश्चाहोरात्राश्च सर्वश इत्यादि-

श्रुतिः कालं सः, कलामुहूर्तादिमयः, इत्यादिस्मृतिश्चाह अत्र स्वारसिकार्थे बाधकाभावादधिदेवतोपाध्याद्युत्पत्त्या निर्वाहो न शक्यः विभोर्विकारित्वानुपपत्तिर्बाधिकेति चेन्न अवयवोच्छूनतादिलक्षणस्य विकारस्यानभ्युपगमात्, अवस्थान्तरापत्तिमात्रस्याविरोधात् अन्यथा विभोरेवासिद्धिप्रसङ्गात्, सर्वमूर्तसंयोगित्वं हि विभुत्वं तस्मादन्ततः संयोगलक्षणमङ्गीकार्यम् । अथ विकारित्वानुपपत्त्या विभुत्वमेव कस्यचिन्नास्तीति मतं तथाऽपि कालस्य विकारित्वाद्विभुत्वमेव भज्येत न पुनर्विभुत्वाद्विकारित्वम्, कथं च विकारित्वं विभुत्वस्य बाधकं कारणत्वे प्रमाणाभावादिति चेत् न तावदिदं सामान्यतः तथा हि ।

न हेतुकार्यतेत्येतद्बोधाय फणितं न वा ।
द्विधाऽपि भङ्गः स्वोक्त्यादेः फलवत्त्वाफलत्वयोः ॥
सावधेरवधिर्योऽसौ पूर्वो हेतुः परो रिपुः ।
कार्यं नित्यमसद्वा स्यादवधेरनपेक्षणात् ॥

अन्वये सत्यपि नित्यविभोर्देशकालव्यतिरेकाभावेन कारणत्वं दुर्ग्रहमिति चेन्न तावन्तरेणापि धर्मिग्राहकेणैव तत्सिद्धेः, सामान्यतश्चान्वयव्यतिरेकयोरपि सुशकत्वात् सामान्यतः सिद्धस्य पारिशेष्यादिभिर्विभुत्वादिसिद्धेः, विकारित्वमविभुत्वेन व्याप्तमिति चेन्न ईश्वरतज्ज्ञानाभ्यामनैकान्त्यात्, तयोरपि पक्षीकरणे श्रुतिबाधादिप्रसङ्गात्, निर्विकार एवेश्वर इति न दोष इति चेन्न संयोगसिसृक्षादिलक्षणविकारस्यावश्यम्भावितयाऽभ्युपगन्तव्यत्वात्, तत्र कृत्स्नैकदेशविकल्पाद्यनुपपत्तयस्तु विभुद्रव्य इवाविभुद्रव्येष्वपि तुल्यत्वाच्छून्यवादं प्रसञ्जयेयुः ताश्च सूत्रकारैरेवेश्वरे प्रसज्य परिहृताः कृत्स्नप्रसक्तिः,

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादित्यादिभिः । उक्तं च कालादीनां विकारस्वरूपत्वं वेदार्थसंग्रहे निमेषकाष्ठाकलामुहूर्तादिपरार्द्धपर्यन्तापरिमितव्यवच्छेदस्वरूपसर्वोत्पत्तिस्थितिविकारादिसर्वपरिणामनिमित्तभूतकालकृतपरिणामास्पृष्टानन्तमहाविभूतिरिति । उक्तं च नीतिमालायां नारायणार्यैः कालोऽनाद्यनन्तोऽजस्रक्षणपरिणामिमुहूर्ताहोरात्रादिविभागवान्, परिणामपरिस्पन्दहेतुरिति प्रत्यक्षश्चायं तथा हि ।

वर्तमानतयाऽध्यक्षे वस्तु सर्वं प्रकाशते ।
न सा स्वरूपं धीभेदान्नोपाधिरनवस्थितेः ॥
तत्र स्वपरनिर्वाहे पूर्वत्रैव तथा न किम् ।
तथा चास्त्वतिधोरान् प्रत्यनन्तस्त्वागमो बलम् ॥
तत्सिद्धस्योपलम्भेन प्रत्यक्षत्वं प्रसाध्यते ।
लाघवात्तद्विषयता वर्तमानधियो वरम् ॥
न चैषा लैङ्गिकी बुद्धिर्लिङ्गादेरविमर्शतः ।
विमर्शेऽप्यन्यथासिद्धेस्तर्कानुग्रहवर्जनात् ॥
मिथः करम्बितैरेव मूर्तैर्वा विश्ववर्तिभिः ।
तद्युक्तैर्गगनाद्यैर्वा पक्षद्वितयसंमतैः ॥
रविस्पन्दादिभूयस्त्वफल्गुत्वाद्युपनायकैः ।
परावरत्वादिसिद्धेरन्यथा गौरवोदयात् ॥
तावन्मात्रोपनेतृत्वे सिद्धस्यार्थस्य कल्पिते ।
जगतो मिश्ररूपत्वं न भवेदधिके यथा ॥
कालसंबन्धरूपोऽयं परत्वादिरिति स्थिते ।
लिङ्गसिद्धैव कालस्य प्रत्यक्षत्वमुपागतम् ॥
अतोऽनुमानमात्रेण कालोऽन्यो नैव सिध्यति ।
केवलागमसिद्धे च न लोकव्यवहार्यता ॥

तदेवं केवलैस्तर्कैः कालस्य दुरुपपादतामालम्ब्य हि न्यायतत्त्वे संयोगाधिकरणे संयोगविभागसङ्ख्याः काल

इत्यादि चोक्तम् प्रमातृपादे च प्रसङ्गात् कालमुपलभ्य तस्मादेकाश्रयक्रियासङ्ख्याकाल इति सूक्तमुपसंहृतम् । प्रपञ्चितं चास्य प्रत्यक्षत्वं तत्रैव यथा सर्वे प्रत्ययाः कालोपश्लिष्टा एव हि दृश्यन्ते तदिति देशकालविशिष्टतयैव स्मृतिरपि जायमाना प्रागपि कालानुभवं साधयतीति, जैननिराकरणे भाष्यं च कालस्य पदार्थविशेषणतयैव प्रतीतेस्तस्य पृथगस्तित्वनास्तित्वादयो न वक्तव्याः न च परिहर्तव्याः कालोऽस्ति नास्तीति व्यवहारो व्यवहर्तॄणां जात्याद्यस्तित्वनास्तित्वव्यवहारतुल्य इति, अत एव च कालस्य पृथग्गणनाभावः, तदेवमव्यक्तोपक्रममहदहङ्कारेन्द्रियतन्मात्रभूतसृष्टिप्रकरणेषु जीवपरौ पञ्चविंशकषड्विंशकौ अक्षरतमसोरन्यतरोपक्रमे कालस्य पृथग्गणने च षड्विंशकसप्तविंशकाष्टविंशकत्वादिकं यथासम्भवं भाव्यं, श्रुतिश्च तं षड्विंशकमित्याहुः सप्तविंशमथापरे इति सत्त्वरजस्तमसां पृथग्गणनयाऽधिकसङ्ख्यां निर्वहन्तस्तेषां द्रव्यत्वदूषणेन वक्ष्यमाणेन निरस्ताः । पञ्चविंशातिरिक्तनिषेधपराणां निर्वाहस्तु भगवता व्यासेन मोक्षधर्मेऽभिहितः ।

अन्यश्च राजन् ! स परस्तथाऽन्यः पञ्चविंशकः ।
तत्स्थत्वादनुपश्यन्ति ह्येक एवेति साधवः ॥

इति, सूत्रितं च अवस्थितेरिति काशकृत्स्न इति, प्रपञ्चितश्चायमर्थो भाष्यादिषु सामानाधिकरण्यनिर्वाहे । नन्वेवमपि तत्तद्भूतेषु सवितृकान्तहिमकरकवैद्युतवैश्वानराद्युत्तरोत्तरावस्थादर्शनात्तत्त्वसङ्ख्यानियमोऽनुपपन्नः मैवं समष्ट्यवस्थापेक्षया तन्नियमात् पञ्चीकरणपश्चाद्भाविव्यष्ट्यवस्थाविशेषाणां चानन्त्यादपरिसङ्ख्यानम् । एतेषु

च तत्त्वेषु भागत एवोत्तरोत्तरसृष्टिः पूर्वपूर्वैरुत्तरोत्तरावरणस्य तत्तदाकारेण च कार्यवृत्तेः श्रुतत्वात्, अन्यथा पृथिव्येकशेषप्रसङ्गात् पूर्वपूर्वभूतानामुपलम्भादिसिद्धत्वाच्च । तन्मात्राणां त्वावारकत्वाद्यनाश्रयणान्निःशेषपरिणाम इत्येके। शरीरादेश्चतुर्विंशतितत्त्वमयत्ववचनात्तेषामप्येकदेशतः परिणाम इत्यपरे। पूर्वस्मिन् पक्षे तन्मात्रकार्यभूतगुणपञ्चकेन सह शरीरादेश्चतुर्विंशतितत्त्वमयत्वोक्तिरिति वा, सर्वाचित्तत्त्वमयत्वमात्रप्रतिपादनपरतया वा निर्वाहः, अपरस्मिन्पक्षे क्वचित्केषां चित्सृष्ट्यनुक्तिवदविवक्षयाऽऽवरणाद्यनुक्तिरिति गतिः ।

एतानि तत्त्वानि प्रथममीश्वरः स्वसङ्कल्पादेव तत्तदव्यवहितपूर्वपूर्वतत्त्वशरीरकः सृष्ट्वा व्यष्टिनामरूपव्याकरणं सङ्कल्प्य तेषां तत्त्वानां पृथग्भूतानां व्यष्टिसृष्ट्यशक्तेः परस्परसंमिश्रणं च सङ्कल्प्य द्वयोर्द्वयोऽर्धभागश्चत्वारो वायुतेजःपयोभुवाम् इत्यादिक्रमेणैकैकभूतेषु भूतान्तराणामष्टमांशचतुष्कैः पञ्चीकरणं कृत्वा तेषु स्वानुप्रविष्टजीववर्गमनुप्रवेश्य तैरेव तत्त्वैर्दशगुणितोत्तरसप्तावरणवेष्टितं हेमाख्यपरिणामगतभूतमयं ब्रह्माण्डमारभ्य तदन्तरे च स्वनाभिपङ्कजप्रभृतिसप्तस्थानेष्वन्यतमेन सकलतदण्डान्तर्वर्तिचेतनभरितविग्रहं चतुर्मुखं प्रसादात्सृजति क्रोधाच्च रुद्रम्, अत्र श्रुतिः एको ह वै नारायण आसीन् न ब्रह्मा नेशानः इत्यारभ्य तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायत त्र्यक्षः शूलपाणिः पुरुषोऽजायत इत्यादिका नारायणाद्ब्रह्मा जायते नारायणाद्रुद्रो जायते इत्यादयश्च । उक्तं च महाभारते ।

ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्चान्या देवताः स्मृताः ।
प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात्परिमितं फलम् ॥

एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसादक्रोधजौ स्मृतौ ।
तदादर्शितपन्थानौ सृष्टिसंहारकारकौ ॥ इति,

स च भगवाननन्तरं स्वविहितब्रह्मान्तर्यामिरूपेणावस्थितः स्वप्रहितवेदोपज्ञविज्ञानेन स्वार्पिताभ्यां विचित्रसृष्टिविषयबुद्धि-शक्तिभ्यामुपबृंहितेन स्वनिर्धूतमधुकैटभादिविविधापदा ब्रह्मणा ब्रह्माण्डान्तश्चतुर्दशभुवनसंस्थानतदधिकरणकदेवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरादिदिग्विशेषादिविविधविचित्रव्यष्टिसंज्ञामूर्तिसृष्टिं कारयति करोति च तच्छरीरकः, तथा च सूत्रं संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् इति, संहारयति संहरति च हरशरीरकः । ननु नित्यविभोर्दिशः कार्यत्वं कथं न नित्यविभुदिग्द्रव्यस्यासिद्धेः ।

प्राक् प्रत्यग्दूरासन्नादिव्यपदेशानां तूभयसंमतैस्तत्तदुपाध्युपहितैस्तैस्तैराकाशादिद्रव्यैरेव मूर्तान्तरसंयुक्तसंयोगपरम्परास्यूतैस्तत्तत्प्राक्त्वादिभेदनिर्वाहकत्वाभिमतोपाधिविशेषैरेव वा यथायोगं निर्वाहात् संप्रतिपन्नाकाशादिपरित्यागेन सर्वत्र सर्वगुणघटनरूपातिप्रसङ्गपरिहारायाधिकदिग्धर्मिकल्पनं पापक्षयवत्पुण्यपरिक्षयोऽपि भवतीति भयान्मन्दाकिनीमपहाय मरीचिकानुधावनम् ।

तावन्मात्रोपनेतृत्वस्वभावान्यप्रकल्पनात् ।
सिद्धस्य धर्मिणः कल्प्या तावन्मात्रोपनेतृता ॥

अस्तु तर्ह्याकाशातिरिक्तं दिक्तत्त्वं पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात् दिशश्श्रोत्रमित्यादिपृथक्सृष्टिप्रलयश्रवणादिति चेन्न अभिमानिदेवतोपाधिसृष्ट्या निर्वाहात् तत्तदेकप्रकरणस्थान्तरिक्षस्वर्गलोकाद्यवच्छेदसृष्ट्यादिवत् अन्यथा तत्रापि तत्त्वान्तरस्वीकारप्रसङ्गात्, सूत्रकारादिभिश्च न

वायुक्रिये पृथगुपदेशादित्यधिकरणे पृथक्सृष्ट्याद्युपदेशवत्त्वेनाऽपि प्राणस्य वायुविशेषत्वमेवोक्तं तद्दिगादीनामपि प्रदर्शनार्थं मन्तव्यम्। यदि च कार्यं किमपि दिक्तत्त्वं तदा तत्सृष्टेः पूर्वं संहारात्परतश्च प्रकृतिमहदादितत्त्वानामावरणत्वावार्यत्वदूरासन्नत्वव्यवस्था न स्यात् व्यष्टिदशायां हि दिक्सृष्टिः श्रूयते प्रकृतिकार्यतया प्रादेशिकत्वे वा शुद्धसत्त्वत्रिगुणादेरूर्ध्वाधःप्रभृतिव्यवस्था न स्यात्, यदि तत्रोपाधिभिरुपहितैर्वा तैस्तैर्निर्वाहः तदत्रापि सममिति सिद्धं न दिक् तत्त्वान्तरमिति। यत्तु प्रमेयसंग्रहे प्रोक्तं गगनस्य दिशां च त्रिवृत्करणेन रूपवत्त्वम् अतश्चाक्षुषं सर्वं सविशेषमेव गृह्यत इति तेनापि पञ्चीकृतभूतारब्धत्वमात्रं प्रतीयते न पुनःस्थिरपरिगणितचतुर्विंशत्यतिरिक्ततत्त्वान्तरत्वम्।

वरदविष्णुमिश्रैस्तु द्रव्यं च षड्विंशतिविधं सत्त्वरजस्तमांसीत्यादिना दिग्द्रव्यं पृथगेव सङ्ख्यातम् आकाशकालदिशश्चक्षुरिन्द्रियेणेति तस्य चाक्षुषत्वमप्युक्तं दिक्कालौ चाक्षुषौ प्रत्यक्षपरत्वापरत्वकारणसंयोगाश्रयत्वाद् घटवदित्यनुमानेनावगम्यत इति तत्साधितं च, अत्र पृथक्त्वं भाष्यविरुद्धसत्त्वादिद्रव्यपरिगणनवदन्यपरतया निर्वाह्यमिति, तदेतद् ब्रह्माण्डप्रभृतिस्तम्बपर्यन्तं सर्वमपि पञ्चभूतात्मकं पञ्चीकरणादिवचनात् तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीत्युपलक्षणं समानप्रकरणैरुपबृंहणैश्च तथाऽध्यवसायात् भूयसा तु लौकिकपरीक्षकागमव्यवहारः, तथा च सूत्रं वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः इति, त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वादिति च एवं पञ्चीकरणमप्युपलक्षणमेव।

नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना।
नाशक्नुवन्प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः॥

समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः ।
एकसङ्घातलक्षास्तु संप्राप्यैक्यमशेषतः ॥
महदाद्या विशेषान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति ते ।

इति भगवत्पराशरवचनात् तथा श्रीमद्गीताभाष्ये महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव चेति क्षेत्रारम्भकद्रव्याणीत्यादिकमुक्त्वा प्रकृत्यादिपृथिव्यन्तद्रव्यारब्धमिन्द्रियाश्रयभूतमिच्छाद्वेषसुखदुःखविकारिभूतसङ्घातरूपं चेतनसुखदुःखोपभोगाधारत्वप्रयोजनं क्षेत्रमित्युक्तं भवतीत्युक्तम् ।

तदेवमष्टद्रव्योपादानानि शरीराणि, इन्द्रियाणि तु शरीराश्रितानि द्रव्यान्तराणि, इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः इति क्षेत्राश्रितानि तत्त्वानीति विभजनात् इन्द्रियाश्रयभूतमित्युपसंहाराच्च, एतेन तन्मात्राणां पूर्वोक्तो निःशेषपरिणामपक्षः परिगृहीत इव सूच्यते। नन्वेकस्यानेकद्रव्योपादानकत्वे जातिसङ्करः स्यात्, न स्यात् अवयविनोऽस्माभिरनभ्युपगमात् बुद्धिशब्दसङ्ख्यापरिमाणदेशकालकार्यादिभेदस्यावयव्यारम्भकतया भवदभिमतावस्थान्तरमात्रेण निर्वाहात् अन्यथा राश्यादिष्वपि द्रव्यान्तरकल्पनाप्रसङ्गात् गुरुत्वादिकार्यादर्शनादिनिर्वाहपरिक्लेशात् पृथग्दशापतनदर्शनेनावयवगुरुत्वस्याप्रतिबन्धात्, अवयविगुरुत्वप्रतिबन्धे तु द्व्यणुकप्रभृतेः सर्वस्यापतनप्रसङ्गात् परमाणुगुरुत्वैरेव सर्वत्र पतने घटादेः साक्षात्परमाण्वारब्धत्वाभावेन तत्पतने तद्गुरुत्वस्यासमवायित्वायोगात् संयोगाभावाच्च दीर्घैकतन्तुसंवर्तनजनितेषु तन्त्वतिरिक्तव्यवहारभङ्गप्रसङ्गात् । द्वितीयतन्तुप्रभृत्युपान्त्यतन्तुपर्यन्तपटधियो विभज्यमानतन्तुव्यतिरिक्त-

तन्तुगतपटधियश्चाविशेषात् आरभ्यारम्भवादेऽपि प्रथमद्वितीयतन्त्वपगमे द्वितन्तुकादिद्रव्यावस्थाऽनभ्युपगमात् घटादिषु चारम्भकभागानुपलम्भेन यथेष्टभागानर्हत्वात् उपलम्भश्रुतिभ्यां बाधितत्वाच्च, अतोऽवयव्यनभ्युपगमान्न जातिसङ्करः, अभ्युपगच्छतामपि प्रतिनियतकनकरजताद्यंशनिर्मितबिम्बादिवद्धेरम्बादिवच्च निर्वोढुं शक्यत्वात् अस्मन्मते तु संघातविशेषरूपेषु तत्तद्भूतांशानां प्रतिनियतत्वात् अवयविवादिनापि यथास्वं निमित्ततयोपादानतया चानेकभूतानामेकसङ्घातानुप्रवेशोऽवर्जनीयः। न च तत्र मिथोजातिसङ्करस्तादात्म्यं वा जायत इति नास्माकं कश्चिद्विशेषः, न च जातिसंकरो दोषः उपाधिसंकरवत्, न हि मिथोधर्मिपरिहारेण वर्तमानयोरुपाध्योः कार्यत्वमूर्तत्वादिरूपयोरेकत्र समावेशो नातिप्रसङ्गावहः, जात्योस्तु तथेति नियामकमस्त्यन्यत्राभिमानात् परावरभावरहितयोर्जात्योरसमावेशनियमोपलम्भो नियामक इति चेन्न उपाध्योरपि नीलत्वपीतत्वादिरूपयोस्तत्सम्भवात् केषुचिद्दर्शनस्य जातावपि समत्वात् कनकत्वकुण्डलत्वयोः काञ्चनकटककलधौतकुण्डलादिषु पृथगेव वर्तमानयोः काञ्चनकुण्डले समावेशदर्शनात् गत्वतीव्रत्वादीनां च तीव्रगकारादौ तेषां च जातित्वाभ्युपगमात् तत्रान्यतरजातिभङ्गो वा सदृशसंस्थानाभिव्यङ्ग्यजातिद्वयकल्पना वेत्यादि तु स्वसिद्धान्तस्तनन्धयविषयवात्सल्यं तच्च स्वापत्यं मार्जारादिवज्जिघत्सति अत्यन्तसजातीयेष्वप्येकजातीयत्वेनाबाधितप्रत्यभिज्ञाने जातेरेव भङ्गप्रसङ्गात्।

तदेवमनेकतत्त्वात्मकं ब्रह्माण्डादिव्यष्टिविश्वमिति एवंविधब्रह्माण्डानन्त्यतदन्तर्वर्तिलोकविशेषसंस्थानतत्परिमाणलोकपालनिवासादिभेदतत्तदवस्थानकालादयो--

ज्यौतिषपुराणादिषु प्रपञ्चिता द्रष्टव्याः क्वचित्क्वचिद्विरोधिनोऽपि तात्पर्यभेदादिनिर्वाह्याः, एषा च प्रतिनियतदेशकालस्वरूपफलभोगतारतम्यनिम्नोन्नतब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ता विषमसृष्टिः स्वरूपानादेर्जीववर्गस्य प्रवाहानादिकर्मतारतम्यनिबन्धनेति नाकृताभ्यागमकृतविप्रणाशवैषम्यनैर्घृण्यादिप्रसङ्गः, जीवानामाप्रलयावस्थायित्वादिपक्षे त्वेते दोषाः स्फुटाः, तदेवं पुण्यपापतारतम्यात् केचित् द्युप्रभृतिलोकेषूत्कृष्टशरीरेन्द्रियज्ञानशक्त्यादिमन्तः, केचिच्च नरकादिषु घोरदुःखकारणनिकृष्टशरीरादिमन्तः, केचिच्च मिश्रकर्माणः पृथिव्यादिषु मिश्रमध्यमसुखादिमन्तः।

इह प्रसङ्गात्सामान्यतः शरीरलक्षणमुच्यते यस्य चेतनस्य यद् द्रव्यं सर्वात्मना स्वार्थे नियन्तुं धारयितुं च शक्यं तच्छेषतैकस्वरूपं च तत्तस्य शरीरमिति भाष्यम्। गोघटादिवत् संस्थानादिभिरनियतवृत्तेः शरीरशब्दस्य क्वचिद्विशेषे नियामकत्वाभावात् सर्वप्रयोगानुगुणमिदमेव श्रुतिसिद्धं व्यापकं लक्षणमिति भाष्यकाराभिप्रायः एतच्चैकलक्षणमिति केचिद्व्याचख्युः। लक्षणत्रयमित्यपरे। एकत्वपक्षे व्यवच्छेद्यपरिक्लेशः। अन्ये त्वेकलक्षणत्वेऽपि जन्मादित्रयस्य ब्रह्मलक्षणत्व इवात्रापि न व्यवच्छेद्यं सिद्धमस्ति शङ्कितं तु सममित्याहुः। यौक्तिकग्रन्थेषु तथा निर्वाहस्यानुचितत्वात् त्रित्वपक्ष एव मुख्यः, भट्टपराशरपादैरप्यध्यात्मखण्डद्वयविवरणे स एव पक्षः सूचितः चेतनाचेतनयोरविशिष्टत्वं प्रति शरीरत्वं स्वेच्छया नियच्छता भगवता व्याप्यत्वाविशेषात् इदमेव भौतिकस्य शरीरस्यापि शरीरत्वमित्येकस्य लक्षणतयोपपादनात्, तत्रैवं लक्षणत्रयनिष्कर्षः—यस्य चेतनस्य यदवस्थं द्रव्यं यावत्सत्तमसंबन्धानर्हं स्वशक्ये नियन्तव्यस्वभाव तदवस्थं तस्य

शरीरमित्येकं लक्षणम्, चेतनस्य—चैतन्यविशिष्टस्येत्यर्थः, तेन चैतन्यस्य तत्तदाश्रयं प्रति शरीरत्वव्यवच्छेदः यदव-स्थाविच्छिन्याप्तिपरिहारः, तस्यैव द्रव्यस्यावस्थान्तरे वियो-गात्, द्रव्यमिति क्रियादिव्यवच्छेदः, यावत्सत्तमित्या-दिना जीवं प्रति परकायप्राणेन्द्रियकुठारादिव्यवच्छेदः, प्राणादीनां हि पृथगेव सृष्टानां शरीरनिर्माणात्पूर्व भावात् तथा मोक्षात्पश्चादपि तेषामाप्रलयावस्थानात् स्वशक्य इत्यसम्भवपरिहारः, न हि विहङ्गमसाध्यं विहायोगमनं मानुषमृगसरीसृपादिशरीरस्य शक्यं, न च तावता तेषामशरीरत्वमिति भावः स्वशक्यं चान्वयव्य-तिरेकादिसमधिगतं यथासम्भवं भाव्यम् अतः शिलाका-ष्ठघटपटादिषु जीवशरीरेष्वपि तदधीनत्वाभावेनाव्याप्ति-चोद्यं परिहृतं भवति स्थावरादिवदतिसूक्ष्मस्य नियमन-विशेषस्यास्मदादिभिर्दुर्ग्रहत्वात् यद्यपि क्वचित्स्थावरेषू-न्मेषनिमेषादिकं दृश्यते तथाऽपि न तत्सार्वत्रिकम् । स्मरन्ति च शिलाकाष्ठादिष्वपि स्वल्पतरं चैतन्यम् अप्रा-णिमत्सु स्वल्पा सा स्थावरेषु ततोऽधिकेत्यादि । वक्ष्यमा-णचतुर्थलक्षणपक्षे तु नास्य चोद्यस्यावकाशोऽपि, न चात्र शक्ये सर्वत्र नियमनं विवक्षितम् अनिच्छादिवशेन तस्या-पि क्वचिदसम्भवात् सहकार्यनागमनमात्रेण कार्यानुत्प-त्तिसिद्धेः,न ह्यङ्कुरमनुत्पाद्य विनष्टस्य बीजवर्गस्याङ्कुरो-त्पादनसामर्थ्यं नास्तीति शक्यते वक्तुं, नियन्तव्येत्यनि-यन्तव्यव्याध्यादिव्यवच्छेदः, व्याध्यादीनां ज्वराद्यात्म-कानां तदीयत्वात् स्वशक्ये प्रवर्तमानत्वाच्च, एवं पुत्रशरी-रादीनामपि स्वभावशब्देनाव्याप्तिपरिहारः व्याध्यादिद-शायां स्वशक्येऽप्यशक्यनियमनानां मानुषशरीरादीना-

मपि शरीरत्वात्तदानीमेतस्याशक्यनियमनत्वस्यौपाधिकत्वादिति ध्येयम्। यस्य चेतनस्य यदवस्थं द्रव्यं यावत्सत्तं धार्यं तदवस्थं तस्य शरीरमिति द्वितीयं लक्षणम् पुत्रशरीरादिकं न यावत्सत्तं धार्यमिति व्यवच्छिद्यते शेषं प्राग्वत्, तथा यस्य चेतनस्य यदवस्थं द्रव्यं यावत्सत्तमशेषतानर्हं तदवस्थं तस्य शरीरमिति तृतीयं लक्षणम्। अशेषतानर्हमिति पूर्ववदेव पुत्रादिव्यवच्छेदः दानादिना तेषां स्वशेषत्वनिवर्तनस्य शक्यत्वात्. शरीरस्य तु दासत्वाद्यापादनेन परशेषत्वेऽपि स्वस्वशेषत्वस्य सांसिद्धिकस्य निवर्तयितुमशक्यत्वादिति। अत्रेदं चतुर्थमपि लक्षणत्रयफलितं श्रीभाष्यकाराभिप्रेतं लक्षणमुच्यते-यस्य चेतनस्य यदवस्थमपृथक्सिद्धविशेषणं द्रव्यं तत्तस्य शरीरमिति, यावत्सत्तमसंबन्धानर्हत्वमपृथक्सिद्धत्वम् आधेयत्वविधेयत्वशेषत्वान्यपृथक्सिद्धेरवान्तरभेदा इह विवक्षिताः, व्यवच्छेद्यं तु स्पष्टमेव एतेनैतदपि परिहृतं यदुत शरीरशब्दस्यान्यतमं वा त्रीण्यपि वा त्रिकं वा प्रवृत्तिनिमित्तं, न प्रथमः आधेयत्वविधेयत्वशेषत्वानि शरीरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तानीति भाष्य*विरोधात्, न द्वितीयः गौरवात् अनेकार्थत्वप्रसङ्गाच्च, न तृतीयः गौरवात्, भिन्नलक्षणपक्षे चास्वारस्यादिति त्रिभिरुपलक्षितस्यैव चेतनापृथक्सिद्धत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वान्न कश्चिद्दोषः, ईश्वरतज्ज्ञानव्यतिरिक्तं द्रव्यं शरीरमिति वा तटस्थं लक्षणम्, भाष्ये शरीरत्वस्य पितृत्वादिवत्सप्रतियोगिकत्वसूचनाय देवत्वमनुष्यत्वद्विपात्त्वाद्यवान्तरभेदानामप्रयोजकत्वसूचनाय च यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यमित्यादिनिर्देशः प्रतियोगिनिर्देशरहिते लक्षणे यथाप्रमाणं प्रतियोगिविशेषव्यवस्था यथा वैशे-

* विवक्षितगुणोपपत्तेश्चेति सूत्रस्यभाष्यविरोधादित्यर्थः।

षिकादीनां लक्षणेषु सप्रतिसंबन्धिकगुणसामान्यविशेष-समवायाभावादीनां प्रतिसंबन्धिनिर्देशरहितेषु लक्षणेषु कर्मान्यत्वे सति जातिमात्राश्रयो गुणः, नित्यमेकमनेकसमवायि सामान्यम्, अजातिरेकवृत्तिर्विशेषः, नित्यसंबन्धः समवायः इत्यादिषु ।

अन्यैस्तु चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरमिति सूत्रितम् । तत्रान्त्यावयवित्वे सति चेष्टाश्रयत्वमेकं लक्षणम् तद्विशेषितेन्द्रियाश्रयत्व-भोगायतनत्वे द्वे, तत्र चेष्टाशब्देन क्रियामात्रविवक्षायामतिव्याप्तिर्व्यक्ता प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकक्रियाविवक्षायां प्रयत्नवदीश्वरसंयोगासमवायिकारणकक्रियाश्रयेषु तच्छरीरतया तैरनभ्युपगतेषु भूभूधरादिष्वतिव्याप्तिः प्रयत्नवज्जीवेति विशेषणे प्राणादिष्वतिव्याप्तिः बुद्धिपूर्वकप्रयत्नेति विशेषणेऽपि बुद्धिपूर्वकाकुञ्चनप्रसारणादिदशायां तेष्वेवातिव्याप्तिः, वाय्वादेरन्त्यावयवित्वं नास्तीति चेत् कस्य तर्ह्यस्ति घटादेरिति चेन्न तत्राप्यनेकघटपटादिभिर्भित्तिकन्थादिनिर्माणे तदसिद्धेः, तत्र तदारम्भो नास्तीति चेत् अन्यत्रापि तथैव नास्तीत्येव तु सत्यम् । अस्तु तर्हि घटादयो मध्यावयविन इति चेत् न सर्वत्रापि तथा प्रसङ्गात् अन्त्यावयवित्वमाकाशकोरकायितमिति साधु तद्विशेषितं लक्षणम् । इन्द्रियाश्रयत्वं तत्समवायित्वं तत्संयोगित्वं वा स्यात्, न प्रथमः, अनभ्युपगमात्, इन्द्रियावयवानां तन्मते शरीरत्वप्रसङ्गाच्च । न द्वितीयः घटादिष्वपि तत्सम्भवात्, यावत्सत्तमिन्द्रियसंयोगो विवक्षित इति चेत्तदपि न अनिमेषचक्षुषि प्रेक्षमाणे पुरुषे तदातनोत्पन्नविनष्टबुद्बुदप्रभृतिष्वतिव्याप्तेः, नित्यमनःपक्षे चात्मादिषु तैः शरीरतया मृतशरीरस्याभ्युपगमाच्च, इन्द्रियसंयुक्तकृत्स्नप्रदेशं शरीरमिति चेन्न मूर्तयोः शरीरेन्द्रिययोः स्वप्रतिघत्वविरोधेन

कृत्स्नप्रदेशसंयोगाभावस्य युष्माभिरेवाभ्युपगन्तव्यत्वात् निरिन्द्रियशरीरान्तःप्रवेशविशेषस्य प्रामाणिकत्वाच्च । युगपदनेकेन्द्रियावस्थितिदेशः शरीरमिति चेन्न अवस्थितिरिति संयोगमात्रविवक्षायामाकाशादीनामीश्वरस्य चास्मदादीन् प्रति शरीरत्वप्रसङ्गात्, अपृथक्सिद्धिविवक्षायामसिद्धेः, ईश्वरस्यास्मत्पक्षेण शरीरत्वप्रसङ्गाच्च, उपष्टम्भकत्वादिविवक्षायां प्राणेऽतिव्याप्तिः, यावत्सत्तमिन्द्रियासंयोगायोग्यं शरीरमित्यपि दत्तोत्तरम् ईश्वरादिष्वतिव्याप्तेर्दुष्परिहरत्वात्, इन्द्रियव्यतिरिक्तं प्राणव्यापाराधीनप्रवृत्तिनिवृत्त्यादिकं शरीरमिति चेन्न आत्मनि मलादिषु च प्रसङ्गात्, सर्वप्रवृत्तिषु तादधीन्यं विवक्षितमिति चेन्न असम्भवात्, न हि वाय्वाद्याकृष्यमाणशरीरादिप्रवृत्तिः प्राणाधीना । भोगायतनत्वमपि यदि भोगस्थानत्वमात्रं तदा गृहादिष्वप्यतिव्याप्तिः, यदाश्रित्यैवात्मा भोगवान्भवति तद्भोगायतनमिति विवक्षितमिति चेन्न अस्मन्मतेन लक्षणासम्भवात् अशरीरस्यापि मुक्तस्य भोगविशेषाभ्युपगमात्, दुःखात्मकभोगो विवक्षित इति चेत् तथाऽपीन्द्रियेष्वतिव्याप्तिः ईश्वरमुक्तादिभिरिच्छागृहीतशरीरेष्वव्याप्तिश्च स्वभ्रमवशेन भोगाश्रय इत्यपि न तत्तद्वादिभेदैरात्मतया बुध्यमानेष्विन्द्रियमनःप्राणेष्वतिव्याप्तेः, ईश्वरमुक्तादिशरीरेष्वव्याप्तेश्च, शिरःपाणिपादादिमयं शरीरमिति चेत् शिलापुत्रकादिष्वपि तत्सम्भवात्, प्राणादिमत्त्वे सतीति चेन्न मृतशरीराद्यव्याप्तेः, यदा कदाचित्प्राणादिसंबन्धमात्रं विवक्षितमिति चेत् तथाऽपि स्थावरादिशरीरेष्वव्याप्तिः तेषु प्राणादिसत्त्वेऽपि पाणिपादादिसंस्थानाभावात् । एवं लक्षणान्तराण्यपि दूष्याणि तत्र श्रुत्याद्यनुरोधेन पूर्वोक्तमेव लक्षणम् । तदेतच्छरीरं

द्विविधं नित्यमनित्यं चेति तत्र नित्यं त्रिगुणद्रव्यकालजीवशुभाश्रयात्मकमीश्वरशरीरं, नित्यानां च स्वाभाविकगरुडभुजगादिरूपम्। अनित्यं च द्विविधम् अकर्मकृतं कर्मकृतं चेति, प्रथममीश्वरस्य महदादिरूप तथाऽनन्तगरुडादीनां मुक्तानां च इच्छाकृततत्तद्रूपम्। कर्मकृतमपि द्विविधं स्वसङ्कल्पसहकृतकर्मकृतं केवलकर्मकृतं चेति पूर्वं महतां सौरिप्रभृतीनाम् उत्तरं चान्येषां क्षुद्राणाम्। पुनः शरीरं सामान्यतो द्विधा जङ्गममजङ्गमं चेति काष्ठादीनां शिलादीनां चाजङ्गमत्वमेव यथा वृक्षगुल्मलतावीरुत्तृणानां तमोमोहमहामोहतामिस्रान्धतामिस्रसंज्ञानां, शिलादिशरीरिणोऽपि जीवा विद्यन्त इत्यहल्यादिवृत्तान्तश्रवणात्सिद्धं तथा च वेदार्थसंग्रहे प्रोक्तम् "अतो देवो मनुष्यो यक्षो राक्षसः पक्षी वृक्षो लता काष्ठं शिला तृणं घटः पट इत्यादयः सर्वे प्रकृतिप्रत्यययोगेनाभिधायकतया प्रसिद्धाः शब्दा लोके तत्तद्वाच्यतया प्रतीयमानतत्तत्संस्थानवस्तुमुखेन तदभिमानिजीव-तदन्तर्यामिपरमात्मपर्यन्तस्यैव वाचका" इति, इदं च व्यष्टिनामरूपाणां सर्वेषां जीवानुप्रवेशश्रुतिबलावलम्बनेनोक्तम्। उक्तं च श्रीमद्गीताभाष्ये जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्तितामसा इति, अथ तामसास्तु जघन्यगुणवृत्तिस्थाः उत्तरोत्तरनिकृष्टतमोवृत्तिषु स्थिताः अधो गच्छन्ति अन्त्यत्वं ततस्तिर्यक्त्वं ततः कृमिकीटादिजन्म ततः स्थावरत्वं ततोऽपि गुल्मलतात्वं ततश्च शिलाकाष्ठलोष्ठादित्वं गच्छन्तीत्यर्थ इति, अत्र स्थावरशब्दो गोबलीवर्दन्यायाद्वृक्षादिस्थावराख्यविशेषविषयो ज्ञेयः। जङ्गमं चतुर्धा देवमनुष्यतिर्यङ्नारकिसंस्थानभेदात्, असुरयक्षराक्षसादयोऽपि देवयोनयः, भूलोकवर्तिब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रादयो मनुष्ययोनयः, तेषां तु श्रुतिस्मृत्युक्तविधिनिषेधवि-

षयता, देवादीनामपि साऽस्त्येव प्रायश्चित्ताध्वरतपश्चर्या-ब्रह्मविद्यादिश्रवणात्, मृगपक्षिसरीसृपादयस्तिर्यग्योनयः। नारकिणस्तु रौरवादिषु दुःखैकाश्रयदुस्त्यजविग्रहाः, जङ्गमं पुनर्द्विविधं योनिजमयोनिजं चेति, इदं देवादिषु त्रिष्वपि सम्भवति प्रजापति-मधु-कैटभ-धृष्टद्युम्नैरावत-स्वेदजादिदर्शनात्, तत्र योनिजेष्वेव पञ्चमाहुत्यपेक्षा योनिप्राप्तेः पूर्वमाकाशवायुधूमाऽभ्रमेघवृष्टिव्रीह्यादिरेतःसिक्त्वन्यशरीरेषु संसर्गमात्रं तत्र व्रीह्यादिप्राप्तेः पूर्वं शीघ्रमेव निष्क्रमणं ततः परं दुर्निष्प्रपततरं द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषानन्तरं पञ्चमे योषिदग्नौ हुतस्य तत्तत्कालप्रतिनियतपरिणामादय आयुर्वेदयोगादिशास्त्रेषु विशदमवसेयाः, सप्तधातूनां शुक्रशोणितसम्भवत्वप्रकारः प्रकृतिविकृतिभावनियतवातपित्तकफादिप्रपञ्चः नाड्यादिविशेषतत्परिमाणादयश्च तेष्वेवावसेयाः। एवं जरायुजाण्डजोद्भिज्जस्वेदजभेदोऽपि भाव्यः। एषां च व्यष्टिजीवशरीराणामीश्वरं प्रति शरीरत्वं सद्वारकमद्वारकं चेत्येकः सम्प्रदायः सद्वारकमेवेत्यन्यः। प्रथमस्तु पक्षः प्राचुर्येण भाष्यकारव्यवहारैः सूच्यते तत्त्वरत्नाकरेऽपि स एवोक्तः चेतनाचेतनयोरविशिष्टं तं प्रति शरीरत्वमित्यादिवचनात्, द्वितीयस्तु पक्षो विवरणकाराङ्गीकृतः षडर्थसंक्षेपे ह्यचितो जीवेश्वरयोर्देहत्वात्तद्वाचिशब्दजनितधियामुभयत्र पर्यवसानमुभयोरपि स्वयमेव भानात्, द्विभानं चाशङ्क्योक्तं नाचितो जीवद्वारा ब्रह्मशरीरत्वादिति विवरणेऽप्ययमेवार्थः प्रपञ्चितः, अयं च विवादो देवमनुष्यादिव्यष्टिदेहविषयः, दिव्यमङ्गलविग्रहाद्यचित्तु सद्वारकत्वायोगात् विवरणेऽपि हि तमःप्रभृतीनामपि शरीरत्वनिर्देशविरोधपरिहाराय आदिसृष्टौ त्वित्यादिना समष्टि-

तत्त्वानां साक्षात्तरशरीरत्वमुक्तं तेजोऽबन्नसृष्टिसमनन्तरभाविदेवमनुष्यादिनामरूपव्याकरणमात्र एव अनेन जीवेनेत्यादिश्रुत्यनुरोधेन सद्वारकत्वं, तत्राप्यद्वारकं सद्वारकं च शरीरत्वे न कश्चिद्दोषः उभयपर्यवसानमपि विशेषमूलप्रयोगभेदप्रतिनियमात्परिहृतम्। अत एव च द्विर्भानमपि न चैकस्य युगपदनेकं प्रति शरीरत्वमनुपपन्नं तल्लक्षणयोगेन तदुपपत्तेः अनेकं प्रति शेषत्वादिवत्, न च स्वतोजीववच्छरीरभूतस्य त्रिगुणद्रव्यस्य जीवानुप्रविष्टसंघातविशेषदशामात्रेणेश्वरं प्रति शरीरत्वमपसरति, न च तदन्यद्रव्यं, द्रव्याभेदात् व्याकृतभूतत्वगादीन्प्रति चेश्वरस्यान्तर्यामित्वात् तत एव च तेषां तच्छरीरत्वं श्रूयते सुषुप्तिमूर्च्छाद्यवस्थासु च स्वाभाविकमीश्वरनियाम्यत्वमेव देहदेहिनोर्दृश्यते अत इदमद्वारकनियमनं तत्पक्षे न स्यात्, जीवसत्तामात्रं च देहनियमनौपयिकं तदानीं ज्ञानेच्छारहिततया तस्य गगनादिसत्तातुल्यत्वात्, अतः सर्वावस्थानां सर्वद्रव्याणामीश्वरं प्रत्येव स्वतःशरीरत्वम्, जीवं प्रति तु तत्कर्मकृतमिति समीचीनोऽयं पन्थाः॥

एनामात्मतिरस्क्रियाजवनिकामिच्छाविहारस्थलीम्
निर्व्यापारविभावरीसहचरीं निद्रामनिद्रात्मनः।
ब्रह्मस्तम्बमहेन्द्रजालरचनापिच्छावलीं श्रीमतो
विष्णोर्लोहितशुक्लकृष्णशबलां विद्यामविद्यातनुम्॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु न्यायसिद्धाञ्जने जडद्रव्यपरिच्छेदः प्रथमः॥ २॥

श्रियै नमः। श्रीधराय नमः।

श्रीमते रामानुजाय नमः

सन्तु शुभाशिषः पूर्वाचार्या लोकद्वयसर्वमङ्गलाय नः॥

॥ श्रीः ॥

श्रियै नमः ।

श्रीधराय नमः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

अथ जीवपरिच्छेदो द्वितीयः

जीवस्वरूपनिरूपणम् ।

अथ जीवः,—अल्पपरिमाणत्वे सति ज्ञातृत्वं, शेषत्वे सति ज्ञातृत्वमित्यादि तल्लक्षणम्-स तावन्न देहः प्रत्येकसमुदायचैतन्यादिविकल्पानुपपत्तेः, शरीरभेद इवाभिप्रायभेदप्रसङ्गात् ममेति व्यतिरेकप्रत्ययात्, संघातत्वादिहेतुभिश्च अवयविनश्च दूषितत्वात्, सिद्धावपि तद्गुणस्य कारणगुणपूर्वकत्वप्रसङ्गात् पाकजगुणवत्परिणामविशेषाभ्युपगमेऽपि प्रत्यवयवं चैतन्यप्रसङ्गो दुष्परिहरः, अत एव किण्वादिभ्यो मदशक्तिवदिति प्रलापो निरस्तः, संघातदशायां प्रत्यवयवं मदशक्तेः रसविशेषादिवत् ।

अस्तु तर्हि भूतावयवविशेषः शीघ्रसञ्चारी स्थायी वा ज्ञातेति चेत् प्रकारान्तरेणायमभ्युपगतो वैदिकैः पक्षः देहाद्यपिण्डातिरेके सिद्धे अनित्यत्वादिवादस्यायत्तवार्यत्वात्, आगमेनैवास्य देहव्यतिरेकसिद्धिरित्येके, यथोक्तमात्मसिद्धौ आनुमानिकीमप्यात्मसिद्धिमश्रद्दधानाः श्रौतीमेव तां श्रोत्रियाः सङ्गिरन्त इति, न चासौ बाह्येन्द्रियाणि, तेषां बहुत्वात् प्रतिनियतविषयत्वाच्च परस्परानुभूतार्थप्रतिसन्धान-परस्पराविवादनियमाद्यनुपपत्तेः, न च तेष्वन्यतमः नियामकाभावात्, न च तत्समुदायः समुदायोऽहमिति प्रत्ययाभावात् अन्ततः समुदायिषु पर्यवसानाच्च, यच्च स्वप्नदशायामुपरतबाह्येन्द्रियस्य च व्याघ्रादिरूपत्वद-

र्शनं तदपि वाह्येन्द्रियवर्गाद्देहाच्चात्मनो भेदं व्यनक्ति, अत इन्द्रियेषु शरीरे च सकले विकले च सकलोऽहं विकलोऽहमित्यादिबोधो भ्रमात्तद्वैशिष्ट्यविवक्षया वा, नापि मनः, कर्तुरात्मनः करणतयैव श्रुतेरनुमानतो वा तत्सिद्धेः आहङ्कारिकत्वश्रवणाच्च, नापि प्राणाः तेष्वपि देहोक्तयुक्तिसाम्यात्, नापि धीः ज्ञातृधर्मतया नश्वरतया च स्फुरणात्, स एवाहमिति प्रतिसंधानानुपपत्तेः। न चेदं प्रतिसंधानं भ्रान्तिः अबाधात्, क्षणभङ्गहेतूनां प्रागेव निरस्तत्वात् भ्रान्तिरूपं वात्मप्रतिसन्धानं विषयप्रत्यभिज्ञानं स्मृतिमात्रं च संस्काराधारं स्थिरमात्मानमन्तरेण कथञ्चिदपि न घटते तत्श्रेयोपायानुष्ठानतत्फलानुभवादयोऽपि दुरुपपादाः।

यत्पुनराहुः।

यस्मिन्नेव हि सन्तान आहिता कर्मवासना।
फलं तत्रैव बध्नाति कार्पासे रक्तता यथा॥ इति,

तदप्यसत् तत्र वासनाधारस्थिरावयवानुवृत्तेः, निरन्वयविनाशिषु जगति सर्वक्षणेषु संतानैक्यभेदादयोऽपि दुर्वचाः नष्टं सर्वं क्षणं प्रति जायमानस्य सर्वस्यापि क्षणस्योत्तरत्वाविशेषात् देशविशेषस्यापि क्षणिकत्वेन तदैक्यासिद्धेः, अत एव चित्तविज्ञानालयविज्ञानसंतानभेदोऽपि निरस्तः, ज्ञानमात्रात्मवादे च प्रागुक्तप्रतिसंधानाद्यनुपपत्तिभिः संतानैक्यग्रहीतुरभावाच्च न संतानसिद्धिः, अतो यच्चाहुः

अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः।
ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते॥

इति तच्च तेषामेव विपर्यासितदर्शनत्वफलम्, अनेन बौद्धगन्धिवेदान्तिनामपि सिद्धान्तोऽपक्रान्तः केवलज्ञप्तेर-

हम्प्रत्ययाविषयत्वात्, स्थिरत्वाभ्युपगमेऽपि अनुभवितृसापेक्षत्वात् भ्रान्तिरूपस्यापि प्रतिसंधानादेर्ज्ञातृत्वस्यापि भ्रान्त्यन्तरसिद्धत्वेऽनवस्थानात् न चासौ कारणानवस्थितिरिति न दोषः दोषाधिष्ठानयोरपि तथाभूतयोरेव सर्वत्र सम्भवेनाविद्यानादित्वाधिष्ठानसत्यत्वयोरपि परित्यागप्रसङ्गात्। यत्तु त एव सांख्यैः संभूयाहुः दर्पणमुखवदयःपिण्डौष्ण्यवत् करतलरविकरवच्च चिच्छायापत्तितत्संपर्कतद्व्यञ्जकत्वाधीनतदाश्रयत्वभ्रमादन्तःकरणस्य ज्ञातृत्वमिति तत्र यथाश्रुतविवक्षायां कथमचाक्षुषयोर्बिम्बाधिकरणयोश्छायापत्तिः, अध्यासमात्रे तदुपचार इति चेत् कुत्र कस्य, अन्तःकरणे चैतन्यस्येति चेत् तर्हि चैतन्यमेव मिथ्या स्यात् अध्यस्तत्वात्, तदनधिकरणचैतन्यस्य खपुष्पपरिमलायमानत्वात्, चैतन्ये अन्तःकरणस्येति चेत् तर्हि ज्ञानस्यान्तःकरणाश्रयताभ्रमः स्यात् न त्वन्तःकरणस्य ज्ञातृत्वभ्रमः, न चैतादृशः कश्चिद्भ्रमो दृश्यते, कथं च संपर्के सत्यपि द्वयोर्ज्ञातृत्वमौष्ण्यवत्तात्त्विकमनभ्युपगच्छतस्तदध्यासः धर्मधर्मिभावस्य लोके दृष्टत्वादिह तदध्यासात् ज्ञातृत्वभ्रम इति चेत् कुत्र धर्मत्वाध्यासः कुत्र वा धर्मित्वाध्यास इति नियामकाभावात् वैपरीत्यमपि स्यात् क्वचिद्धर्मिभेदाग्रहः क्वचिद्धर्मभेदाग्रह इति तौ नियामकाविति चेत् न ज्ञप्तेः स्वयंप्रकाशायाः स्वरूपातिरिक्तागृहीतभेदानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे वा सधर्मत्वापातात् भेदाग्रहयोगादेवाहङ्काराभिव्यङ्ग्यत्वमपि निरस्तं यथाहुर्भगवद्यामुनमुनयः।

शान्ताङ्गार इवादित्यमहङ्कारो जडात्मकः।
स्वयं ज्योतिषमात्मानं व्यनक्तीति न युक्तिमत्॥

व्यङ्क्तृव्यङ्ग्यत्वमन्योन्यं न च स्यात्प्रातिकूल्यतः ।
व्यङ्ग्यत्वेऽननुभूतित्वमात्मनि स्याद्यथा घटे ॥

इति, अतः सिद्धमात्मैव ज्ञाताऽहम्प्रत्ययविषय इति, किञ्च ।

प्रत्यक्त्वादुपलम्भनो मम सुखं भावीति मोक्षेच्छया ।
मुक्तब्रह्ममुमुक्षुवेदवचसा सुप्तोऽहमित्युक्तितः ।
मां नाज्ञासिषमित्यपि स्ववपुराद्यज्ञानमात्राश्रयात् ।
स्वापप्राच्यनिजक्रियास्मरणतोऽप्यात्माहमर्थः स्थिरः ॥

आत्मनोऽहंप्रत्ययगोचरत्वप्रतिक्षेपकाण्यात्मत्वाजडत्वनिर्विकारत्वादीनि प्रत्यक्षागमबाधादसाधारणानैकान्तिकत्वाच्च निरस्तानि । एवं ज्ञातृत्वकर्तृत्वप्रतिक्षेपकेष्वपि भाव्यम्, एवं कर्तृत्वज्ञातृत्वादिकं नात्मधर्मः धर्मत्वाद् दृश्यत्वादित्यादिकमपि बाधकबलाद्विपक्षे बाधकाभावाच्च दुःस्थम् । नाहङ्कारधर्म इति प्रयुज्यमाने का गतिर्देवानाम्प्रियस्य, अविद्येति चेत् सत्यमविद्यैव अनाविद्यककर्तृत्वस्य क्वचिदप्यनभ्युपगमात् आविद्यस्यापि निषेधे तद्विधानविरोधात्. ज्ञातृत्वं चास्य स्वाभाविकाकार इति ज्ञोऽत एवेत्यधिकरणे श्रुतिभिरुपपादितं, भोक्तृत्वहेतुभूतं कर्तृत्वं भोक्तुर्जीवस्यैव तच्च सामान्यतः परमपुरुषहेतुकमिति कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्, परात्तु तच्छ्रुतेरित्यधिकरणे प्रपञ्चितम् अस्य स्वयंप्रकाशत्वनित्यत्वनानात्वाणुत्वादीनि श्रुत्युपपत्तिभ्यां सिद्धानि, स्वस्य चास्य स्वयंप्रकाशत्वं, परस्य तु तज्ज्ञानविषयतयैव प्रकाशते, स्वस्यापि प्रमाणान्तरावसेयाणुत्वशेषत्वनियाम्यत्वनित्यत्वादिविशिष्टरूपेण ज्ञानविषयत्वमस्त्येव अहमिति प्रत्यक्त्वैकत्वविशिष्टतया तु स्वप्रकाशता सर्वदा, योगदशायां तु यथावस्थितापूर्वाकारवि-

शिष्टतया यौगिकप्रत्यक्षेण साक्षात्क्रियते तदिदमुक्तमात्मसिद्धौ ।

एवमात्मा स्वतः सिध्यन्नागमेनानुमाननः ।
योगाभ्यासभुवा स्पष्टं प्रत्यक्षेण प्रकाशते ॥

इति, तदेवं ज्ञातृत्वादिरूपभेदान्मातृमेयमानरूपोऽयमात्मा । उक्तं प्रज्ञापरित्राणे वरदनारायणभट्टारकैः ।

प्रमाता च प्रमेयं च प्रमाणं च भवेत्पुमान् ।
प्रमा मेया च धीरेव मेया एव घटादयः ॥

इति, स्वयंप्रकाशत्वादौ श्रुतिस्तु प्रसिद्धा यद्यपि सत्यं ज्ञानमित्यत्रान्तोदात्तत्वबलात् ज्ञानकर्तृत्वार्थकत्वमङ्गीकार्यम् । यद्यपि विज्ञानघन इत्यत्र रसघनदृष्टान्तस्वारस्यात् ज्ञानव्याप्तत्वं विवक्षितं यद्यपि विज्ञानं यज्ञं तनुत इत्यादिषु तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् तथाऽपि एष हि द्रष्टा श्रोता रसयिता घ्राता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुष इत्यत्र विज्ञानात्मशब्दस्वारस्यात् विशेषतः सामान्यतश्च प्रपञ्चितस्य ज्ञातृत्वस्य पुनर्वचने प्रयोजनाभावाच्च ज्ञानस्वरूपत्वं सिद्धम् । तथा च अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति कतम आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष इत्यादिभिश्च स्वयंप्रकाशत्वं स्वरससिद्धमङ्गीकार्यम्, अनुमितिस्तु आत्मा स्वयंप्रकाशः ज्ञानत्वात् धर्मभूतज्ञानवदिति श्रीविष्णुचित्तैरुक्तम् अधीकर्मतया प्रकाशमानत्वज्ञानात्मसंबन्धप्रतिसंबन्धित्वादीनि परमबाधितानि विष्णुमिश्रोक्तानि ।

स्वस्यैव भासको दीपः स्वात्मनोऽन्यस्य च प्रभा ।
एवं भेदोऽस्ति साम्येऽपि ज्ञानयोर्धर्मधर्मिणोः ॥
प्रत्यक्स्वयंप्रभसुखे नित्यं पुंसि व्यवस्थिते ।
अस्वाप्सं सुखमित्यादौ कालाद्यंशेऽनुमास्थितिः ॥

अगायं मधुरं मन्दमागामीत्येवमादिषु ।
माधुर्यादिवदत्रापि सुखं भाति तदातनम् ॥

ज्ञानस्य संबन्धिशब्दतया व्युत्पत्तिमात्रं, प्रवृत्तिनिमित्तं तु कस्यचिद् व्यवहारानुगुण्ये निरपेक्षहेतुत्वं तदेव स्वस्येति निरूपितं, स्वयंप्रकाशत्वमिति न साध्याविशेषोऽपि विषयाश्रयवैशिष्ट्यनिर्बन्धो धर्मभूतज्ञाने धर्मिज्ञानस्यापि विशिष्टत्वात् परमतादतिरेकः, अस्य त्वविनाशित्वे युक्तयः ।

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।

इत्यादिना भगवद्गीतायामुक्ताः, व्यञ्जिताश्च तद्भाष्ये, अनित्यत्वेऽस्याकृतागमकृतविप्रणाशादिप्रसङ्गश्च ।

जीवाणुपरिमाणनिरूपणम्

अणुश्चासौ श्रुतेः स्वयंप्रकाशस्य हृत्प्रदेशावच्छिन्नोपलम्भस्वारस्याच्च युगपदखिलभुवनेष्वदृष्टद्वारा तत्कार्यसिद्ध्ये विभुत्वकल्पनमयुक्तम् ईश्वरप्रीतिकोपयोरेवादृष्टत्वात् तदाधारस्य चेश्वरस्य विभुत्वात् जीवस्याविभुत्वे बाधकाभावात् विभुत्वे चोपलम्भाद्यस्वारस्याच्च इन्द्रियवत् शरीरप्रत्युप्तात्मगमनेनैव तत्रतत्र ज्ञानसुखाद्युपपत्तेः आत्मगमनं तूपलम्भश्रुत्याद्यनुकूलं विभुत्वकल्पनं तु न तथेति लाघवमिच्छतां तदेव फलितम्, उक्तं चात्मसिद्धौ प्राणात्मवादनिराकरणे अविभोरात्मनः स्पर्शविरहिणोऽपि प्रयत्नादृष्टप्रेरणानुगुण्येन मनस इवोत्क्रान्तिगत्यागतयो युज्यन्त इति, तथा तत्रैव चैतन्यप्रसरणचोद्यपरिहारयोरपि गुणिनमपहायेत्यादिना अणुत्वं व्यक्तं श्रुतिस्मृत्यादिषु सर्वगतत्वादिव्यपदेशास्तु समुदायापेक्षया धर्मभूतज्ञानद्वारा सूक्ष्मानुप्रवेशक्षमतया वा तत्रतत्र यथोचितं निर्वाह्याः, नित्यो व्यापीत्या-

त्मसिद्धिवचने व्यापिपदमपि अतिसूक्ष्मतया सर्वाचेतनान्तःप्रवेशस्वभाव इति भाष्ये व्याख्यातम् उत्क्रान्तिगत्यागतीनामित्यादिभिश्च सूत्रकारैरेवाणुत्वं समर्थितं हृत्प्रदेशस्थितस्यैव जीवस्य ज्ञानद्वारा नानाधिष्ठानोपपत्तिः, एवमेव योगिप्रभृतीनां नानादेहाधिष्ठानं घटते न ततो विभुत्वक्लृप्तिः तदेनदखिलमभिप्रेत्य सूत्रितं गुणाद्वाऽऽलोकवदिति, मुक्तनिरूपणे च प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयतीति।

एतेन देहात्माभिमानमनुसरतामार्हतानां देहानुरूपविविधपरिमाणत्वकल्पनमपि भग्नम्। एवं चात्मा कार्त्स्न्य, न च पर्यायादविरोधोविकारादिभ्यः, अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः, इति सूत्रैश्च तन्निरस्तम्।

वरदविष्णुमिश्रैस्तु संसारदशायां स्वरूपज्ञानयोः संकोचादणुपरिमाणमात्मस्वरूपम् मोक्षदशायां तु सर्वगतं सर्वव्यापि ज्ञानं च विस्तीर्णतया प्रकाशते अयमर्थः-

बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च।
भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते॥

इति श्रुत्यावगम्यते तथाऽऽह भगवान् पराशरः विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथापरेत्यादिना जीवस्यापि सङ्कोचविकाशयोगित्वमुक्तम्, अयमेवार्थो नित्यो व्यापीत्यात्मसिद्धिवचनमुपादाय मानयाथात्म्यनिर्णये प्रपञ्चितः तदेत्सूत्रादिविरोधाद्वैभववचनम्।

यत्तु गीताभाष्ये अनादिमत्परं ब्रह्मेति व्याख्याने ब्रह्म बृहत्त्वगुणयोगि शरीरादर्थान्तरभूतं स्वतःशरीरादिभिः परिच्छेदरहितं क्षेत्रज्ञतत्त्वमित्यर्थः। स चानन्त्याय कल्पत इति श्रुतेः शरीरपरिच्छिन्नत्वं चास्य कर्मकृतं

कर्मबन्धनान्मुक्तस्यानन्त्यमित्युक्तम्, यच्च लोके सर्वमावृत्य तिष्ठतीत्यत्र लोके यद्वस्तुजातं तत्सर्वमावृत्य व्याप्य तिष्ठति परिशुद्धस्वरूपं देहादिपरिच्छेदरहिततया सर्वगतमित्यर्थ इत्युक्तम्, एवं प्रकरणान्तरेष्वपि अनवच्छिन्नं ज्ञानैकाकारमित्युक्तं तदखिलं ज्ञानव्याप्त्यादितत्परमेवेति मन्तव्यं, सारभाष्यादिषु स चानन्त्याय कल्पते इत्यादेस्तथैव व्याख्यानात् । दीपे तु प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयतीति सूत्रे वालाग्रश्रुतिमुपादाय प्रत्यगात्मनोऽणुत्वमेव स्वरूपमिति सूत्रकारमतं नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारादिति साभिसंधिकमुक्तत्वाच्च अतः सदाऽणुरेव जीव इति सूत्रभाष्यकारादीनां सिद्धान्तः स चायमात्मा सौभर्यादिक्षेत्रज्ञव्यतिरिक्तेषु प्रतिक्षेत्रं भिन्नः स्मृत्यनुभवसुखदुःखकरणप्रयत्नादिप्रतिनियमात्, उक्तं हि न्यायसूत्रे नानाऽत्मानो व्यवस्थात इति, सांख्यैरप्युक्तम् ।

जननमरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च ।
पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव ॥ इति,

जीवाद्वैतवचनानि तु प्रकारैक्यविषयाणि प्रकारैक्येऽपि ह्येकादिशब्दाः प्रयुज्यन्ते यथा अयमयं चैको व्रीहिरिति रामसुग्रीवयोरैक्यमित्यादि च भाव्यं, ततश्चायं संग्रहः ।

अविरोधान्तरं गत्वजातिभागाद्यभेदतः ।
एकोक्तिरपृथक्सिद्धेर्देशकालदशादिभिः ॥

साम्यं च सर्वजीवानां स्वरूपतोमुक्त्यवस्थायां गुणतोऽपि चेति श्रुतिस्मृत्यादिसिद्धं, तत्र जीवभेदनिषेधवचनान्यपि प्रामाणिकस्वरूपभेदव्यतिरिक्तदेहात्माभिमाननिबन्धनदेवत्वादिभेदनिषेधपराणि कण्ठोक्तेन च देवत्वादिनिषेधेन तेषामैकार्थ्यमुचितम् ।

किंच निर्विशेषात्मैक्यवादिनोऽपि बन्धमोक्षयोरविशेषः प्रसज्यते तत्त्वत इदानीमपि निरस्ताविद्यत्वात्, अतत्त्वतस्तदानीमपि तद्व्यवहारोपपत्तेः, व्यपदिश्यते हि शुकादिषु मुक्तेष्वपि हि जगति संसारः किं च।

भ्रान्त्या सर्वसमुच्छेदे नोच्छेदस्तत्त्वतो भवेत्।
प्रमया त्वपसिद्धान्ताद् द्वैतभङ्गाद्यसम्भवः॥

विस्तरेण च परस्ताद्दूषयिष्यामः।

भास्करमते तु नित्यसर्वज्ञस्योपाधियोग एव परिहास्यः उपाधिभिश्छेदनाद्ययोगेन ब्रह्मण एव संसारित्वानपायः उपाधिसंचारे प्रतिक्षणं बन्धमोक्षप्रसङ्गः सौभर्यादिवदुपाधिभेदेऽपि प्रतिसंधानस्य दुस्त्यजत्वात् छेदाभ्युपगमे चाच्छेद्यत्ववादविरोधः एवं सकलपदार्थभिन्नाभिन्नसच्चिद्ब्रह्मवादोऽपि दूष्यः, बद्धस्यापि प्रलये मुक्ताविशेषसदापत्त्यभिधानात् मुक्तस्यापि सर्वज्ञस्य सृष्टौ सर्वहेयतादात्म्यानुसंधानेनानन्तसंसारयोगात्। अतो बन्धमोक्षाविशेष एव अस्माकमविद्यानिवृत्तिर्नाम भावान्तरं भविष्यत्येव तच्च धीविशेषविकासादिरूपं प्रीयमाणपरमपुरुषपरिग्रहविशेषादिश्च, परेषां तु निखिलमिदमाविलमिति ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिकमित्थमेव ब्रह्मतादात्म्यापरोक्षकृतं मुक्तब्रह्मणोस्तादात्म्यं शरीरशरीरिभावात् तदा ऽपरोक्षं च शाश्वतमेव तदपरोक्षधियो यावदात्मभावित्वात्, न्यायसुदर्शने तूक्तम् एव शब्दः साम्यवाची साम्ये चैव क्वचिच्छब्द इति नियमदूक्तेः वैष्णवं वामनमालभेत स्पर्धमानो विष्णुरेव भूत्वेमान् लोकानभिजयतीति साम्ये श्रौतप्रयोगदर्शनाच्च विष्णुरेव विष्णुरिवेत्यर्थः, न ह्यत्र विष्णुरेव भवतीति विवक्षितं स्पर्ध-

मानस्य पशुयागेन तद्योगात्, ऐहिकफलं हि शत्रुजयादी-त्यादि भाष्यं च गौणतामेवाह प्रकारैक्ये च तत्त्वव्यव-हारो मुख्य एव यथा सेयं गौरिति मुख्य एव मुख्यप्राय इत्यर्थः सेयं गौरिति तु व्यक्तिद्वयैकरूप्यव्यपदेशः, अतः सिद्धमीश्वरात्परस्परं च जीवा भिन्ना इति स्वतः सुखी चायमात्मा उपाधिवशात्संसरति।

स द्विधा संसार्यसंसारी चेति, पुण्यपापादिमान्पूर्वः तच्छून्य इतरः पूर्वोऽपि द्विधा नित्यसंसारी भाविसंसार-विरहश्चेति तत्रेतः पूर्वमनन्तकल्पेष्विव परस्तादपि हेत्व-नागमनात् संसाराविच्छेदसम्भवात् पूर्वः, मानं तु लीला-विभूतिनित्यत्वोक्तिः, क्षिपाम्यजस्रं, न क्षमामि कदाचन इत्यादिकमपि तदुत्तम्भकम्। केचित्तु विलम्बातिरेकपराणि तानि न तु कस्यचिदपि नित्यः संसारः अविरुद्धयोरसंस-र्गस्य कालविप्रकर्षानियमेन व्याप्तेः अन्यथा मोक्षसाधने स किमहमिति संदेहादप्रवृत्तिप्रसङ्गादिति वर्णयन्ति, इतः पूर्वमनागतैतच्छरीराद्युपनिपातवत् तद्धेतूपनिपातात् भा-विसंसारविरहोपपत्तिः प्रमाणं च ब्रह्मविदो मोक्षवचनानि एते च संसारिणः कर्मपाशप्रग्रथिता ब्रह्माण्डकुहरपरिवर्त-मानकालघटीयन्त्रकुण्डिकायमानास्तस्मिन् क्षीयमाणाः पूर्य-माणाश्च सन्तः परिभ्रमन्ति तत्र पुण्यकृतो धूमरात्र्यपरप-क्षदक्षिणायनषण्मासपितृलोकाकाशं चन्द्रक्रमेण स्वर्गलोक-मारोहन्ति अवरोहन्ति च चन्द्रमसः स्थानादाकाशवायु-धूमाभ्रमेघादिक्रमेण, तत्र श्रद्धासोमवर्षान्नरेतोमयीनामा-हुतीनां विद्युत्पर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषितः स्थानानि प्रायिकी च पञ्चमाहुत्यपेक्षा द्रौपदीधृष्टद्युम्नप्रभृतिष्वदर्शनात्, एवम-पुण्यकृतामपि स्वेदजादिशरीरेषु पञ्चमाहुत्यभावाच्चन्द्रप्रा-प्त्यभावाच्च तेषामतिघोरा निरयसरणिर्निरयदुःखानुभू-

तिश्च पुराणादिषु प्रपञ्चिता स्मर्यमाणापि कलेवरं कदम्ब-गोलाययति ।

द्वितीयोऽपि द्विधा संसारात्यन्ताभाववान् प्रध्वस्त-संसारश्चेति, तत्र कदाचिदपि संसारहेत्वभावात् पूर्वस्येश्वर-वन्नित्यसूरेस्तदत्यन्ताभावः । उत्तरस्तु उपपादितो मुक्त एव अनादावपि काले प्रतिदिवसं सहस्रपुरुषमोक्षेऽपि न संसा-रात्यन्तविलयः अस्यानन्तस्यैवंस्वभावत्वात्, उक्तं च वेदा-र्थसंग्रहे ब्रह्माज्ञानपक्षादपि पापीयानयं भेदाभेदपक्षः अप-रिमितदुःखस्य पारमार्थिकत्वात् संसारिणामनन्तत्वेन दु-स्तरत्वाच्चेति अनन्तपयोनिधौ पयोविन्दुसन्निपातवत्संसा-रिवर्गे पूर्वमुक्तेषु पश्चान्मुक्तानामनुप्रवेशः अनन्तेष्वपि सं-सार्यसंसारिष्वेकपादत्वत्रिपादत्वतारतम्यमापेक्षिकं, तथा च मुहूर्तयामाहोरात्रकल्पादिषु द्रव्यपार्थिवघटादिषु च दृष्टमेव अत एव नित्यानां समस्तबद्धमुक्तापेक्षयाऽप्यन-न्तत्वमुपपन्नम् । केचित्तु नित्यसूरिवर्गं नेच्छन्ति तन्न सदा पश्यन्ति सूरय इत्यादिभिः सदापश्यदनेकद्रष्टृविशिष्ट-स्थानविधानात्, एव न मुक्तप्रवाहेण वेश्वरेण वाऽन्यथा-सिद्धिः सर्वेषां जीवानां संसारात्यन्तायोगव्यवच्छेदसा-धनानि जीवत्वादिलिङ्गानि यथासम्भवं सिद्धसाधनबा-धादिभिर्दूष्याणि एतेषां नित्यसूरीणामानन्त्यावान्तरभे-दादिकं श्रीपञ्चरात्रसंहितासु विशदमनुसन्धेयम् ।

अनन्तविष्वक्सेनाद्यैर्नियताधिक्रियैरपि ।
ज्ञानानन्दादिभिर्मुक्ता नित्यैरानन्दसोदराः ॥

एवं सदादर्शनादिबलादेव नित्यमुक्तेश्वराणां प्रति-सर्गावस्थायां सुषुप्तकल्पतयाऽवस्थानं वदन्तः प्रत्युक्ताः सङ्कोचककर्माद्यभावाच्च सावस्था दुरुपपादा ।

अथ को मोक्षहेतुः भक्तिरूपापन्नोपासनवेदनध्याना-दिशब्दवाच्यो ऽसकृदावृत्त आप्रयाणादन्वहमनुवर्तमानो ज्ञानविशेषः तथा च सूत्रम् आवृत्तिरसकृदुपदेशादिति, आप्रयाणात्तत्रापि हि दृष्टमिति च, न पुनः केवलं तत्त्वज्ञानं तस्याध्ययनविधिसिद्धसाङ्गसशिरस्काध्ययनगृहीताक्षरराशिविशेषापातप्रतीतनिरतिशयपुरुषार्थसाधनार्थनिर्णयरागप्राप्तश्रवणमात्रेण निष्पन्नस्याविधेयत्वात्, तावति सिद्धेऽपि मोक्षादर्शनाच्च, तदुक्तं भगवताऽऽपस्तम्बेन बुद्धे क्षेमप्रापणं तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धं बुद्धे चेत् क्षेमप्रापणमिहैव न दुःखमुपलभेतेति, नापि श्रवणमननोपासननिर्धूतभेदवासनस्य वाक्यमात्रजन्यः साक्षात्कार इति वाच्यम् तस्यान्योन्याश्रयविरोधादिदुष्टत्वात् अविद्यास्वरूपसंबन्धनिवर्तकज्ञानतज्ज्ञातृतदैक्योपदेशादीनां विकल्पासहत्वं भाष्यादिषु ग्राह्यम् असत्यात्सत्यप्रतिपत्तिश्च सर्वथाऽनुपपन्ना तथा हि ।

सत्यधीर्मम सत्येन तवासत्यादसत्यधीः ।
सत्यादसत्यधीर्वेति नासत्यात्सत्यधीर्भवेत् ॥

कर्माङ्गकज्ञानस्य मोक्षोपायत्वनिरूपणम् ।

कर्मापि न केवलं ज्ञानसमुच्चितं वा मुक्तिहेतुः वेदनमेव विधायोपायान्तरनिषेधात्, तदङ्गतया कर्मानुप्रवेशे तु न विरोधः तथा सति तस्योपायान्तरत्वाभावात् परमात्मसाक्षात्कारोदयविरोधिरजस्तमोमूलभूतसांसारिकपुण्यपापरूपप्राचीनकर्मनिर्मथनकृतचित्तशुद्धिद्वारेण हि तदा तदुपयोगः. एतेन विशिष्टदेशवास-व्रतविशेष-वैष्णवसंश्रयादेर्ज्ञानयोगकर्मयोगयोश्च परम्परया मोक्षहेतुत्वमित्यपि सिद्धम् । वैष्णवसंश्रयादेरुपासनशेषतयोपादानात् यजमानेन सह पश्वादीनां स्वर्गादिगमनवद्वा मोक्षसिद्धिः

यजमानेन सहिताः स्वर्गं यान्ति नराधिपेति हि महाभारतोक्तिः, ज्ञानकर्मयोगयोश्च वक्तव्यमखिलं श्रीमद्गीताभाष्ये व्यक्तमुक्तम् । तत्र हि कर्मयोगप्रसङ्गेषु कर्मयोगस्य सुशकत्वादप्रमादत्वाच्चान्तर्गतात्मज्ञानतया निरपेक्षत्वादित्यादिप्रकारेण कर्मयोगमात्रेणात्मावलोकनसिद्धिरुपपादिता, तथा निराशीर्यतचित्तात्मेति श्लोके ज्ञाननिष्ठाव्यवधानरहितकेवलकर्मयोगेनैवंरूपेणात्मानं पश्यतीत्यर्थ इत्युक्तं, तथा ब्रह्मार्पणमिति श्लोकेऽपि मुमुक्षुणा क्रियमाणं कर्म परं ब्रह्मात्मकमेवेत्यनुसंधानयुक्ततया ज्ञानाकारं साक्षादवलोकनसाधनं न ज्ञाननिष्ठाव्यवधानेनेत्युक्तं, तथा पञ्चमाध्याये ।

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।
तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ॥
एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ।
यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ॥

इत्येतैर्व्यक्तमेव नैरपेक्ष्यमुक्तम् ।

संन्यासस्तु महाबाहो ! दुःखमाप्तुमयोगतः ।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥

इति ज्ञानयोगादपि कर्मयोगस्य शीघ्रकारित्वं कर्मयोगादृते ज्ञानयोगस्य दुष्प्रापत्वं च प्रतिपादितं, द्वयोरपि भक्त्यङ्गत्वं बहुषु प्रदेशेष्वभिहितं, तथा हि अथैतदप्यशक्तोऽसि इत्यस्य व्याख्याने ततोऽक्षरयोगमात्मस्वभावानुसंधानरूपं परभक्तिजननं पूर्वषट्कोदितमाश्रित्य तदुपायतया सर्वकर्मफलत्यागं कुर्वित्युक्तं, तथा श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासादित्यत्र शान्ते मनस्यात्मध्यानं सम्पत्स्यते आत्मध्यानाच्च तदापरोक्ष्यं तदापरोक्ष्यात्परा भक्तिरिति भ-

क्तियोगाभ्यासाशक्तस्यात्मनिष्ठैव श्रेयसी आत्मनिष्ठस्याप्यशान्तमनसो निष्ठावाप्तयेऽन्तर्गतात्मज्ञानानभिसंहितफलकर्मनिष्ठैव श्रेयसीत्यर्थ इत्युक्तं, तथा तृतीयषट्कारम्भे पूर्वस्मिन् षट्के परमप्राप्यस्य ब्रह्मणो भगवतो वासुदेवस्य प्राप्त्युपायभूतभक्तिरूपभगवदुपासनाङ्गभूतं प्रत्यगात्मनो याथात्म्यदर्शनं ज्ञानयोगकर्मयोगलक्षणनिष्ठाद्वयसाध्यमुक्तमित्युक्तम्, उभयपरिकर्मितस्वान्तस्यैकान्तिकात्यन्तिकभक्तियोगलभ्य इति।

अत्रेदं तत्त्वं भक्तियोगः परमात्मप्राप्त्युपायभूतः तदशक्तस्य तद्भक्तियोगसिद्ध्यर्थमात्मावलोकनमपेक्षितं तस्य च ज्ञानयोगकर्मयोगौ द्वौ पृथगुपायौ तत्र ज्ञानयोगः स्वात्मावलोकनेऽन्तरङ्गः, तथाऽपि प्रथमं स दुष्करः तदनधिकारिणस्तुल्यफलः कर्मयोग एव कार्यः तदधिकारिणोऽपि व्यपदेश्यस्य लोकसंग्रहार्थं कर्मयोग एव कार्यः अशक्तस्य ज्ञानयोगशक्तिं कर्मयोग एवोत्पादयति तदा कर्मयोगं परित्यज्य ज्ञानयोगमनुतिष्ठतोऽपि न दोषः इमौ च योगौ कामनाभेदेन कस्यचित् कैवल्यमात्रसाधकौ यथा भगवदुपासनमेव कस्यचिदैश्वर्यादिकं साधयति प्रवाहानादिपुण्यपापरूपकर्मतारतम्येन शक्त्यशक्तिकामनादितारतम्यमिति न कश्चिद्दोष इति तत्सिद्धं भक्तिरेव मोक्षोपाय इति,।

महनीयविषये प्रीतिर्भक्तिः सैवावस्थाभेदात्परभक्त्यादिभेदं भजते स्तुतिनमस्कारादिषु तत्सम्बन्धाद्भक्तिशब्द उपचारतः, सा च भक्तिः सदक्षर-मधु-दहर-भूम-वैश्वानरादिविद्याभेदाद्बहुधा गुणोपसंहारपादे निपुणमनुसंधेया, एवं चातुरात्म्योपासनरूपा अपि भक्तयः सद्भि-

ष्यादिभेदवदङ्गीकार्याः प्रमाणसिद्धत्वनैरपेक्ष्याद्यविशेषात् एताः सर्वास्तत्तच्छास्त्रप्रतिपादिततत्तद्वर्णाश्रमधर्मनिष्ठत्रै-वर्णिकमनुष्यदेवासुरादिसाध्याः, स्त्रीविधुराणामपि जपो-पवासाद्यङ्गाधिकृतानां ब्रह्मविद्याधिकारोऽस्त्येव अनाश्र-मित्वादाश्रमित्वमेव ज्याय इति विशेषः, नैष्ठिकादिपरि-भ्रष्टानां त्वनधिकार एव तथा स्मृतेः, शिष्टवहिष्कारादेश्च कृतप्रायश्चित्तानामपि तेषां ब्रह्मविद्याधिकारो नास्त्येवेति वहिस्तूभयथाऽपि स्मृतेराचाराच्चेति सूत्रेऽभिहितम् । ननु गोपिकादेरपि मोक्षः श्रूयते तत्कथं त्रैवर्णिकत्वनियमः इत्थम् न हि तेषां तच्छरीरेष्वेवोपायानुष्ठानं किं तु प्रा-चीनेष्वेव ब्राह्मणादिजन्मसु प्रागेव प्राप्तोपायानामपि तेषां प्रारब्धकर्मविशेषादिना निकृष्टशरीरप्रवेशः अन्तिमशरीरं तु यत्किमपीति न दोषः प्रारब्धावधिकत्वाद्बन्धस्य, एवं विदुरादयश्च भवान्तरीयसंस्कारोद्बोधजनितज्ञानेनेति ना-पशूद्राधिकरणविरोधः । स्मरन्ति च–

धर्मव्याधादयोऽप्यन्ये पूर्वाभ्यासाज्जुगुप्सिते ।
वर्णावरत्वे संप्राप्ताः संसिद्धिं श्रमणी यथा ॥

इत्यादि शुश्रूषोर्जानश्रुतेः शूद्रेत्यामन्त्रणं शोचनादिति सूत्र एव व्यक्तम् अध्यवसायादिविशेषविशिष्टाभ्यासो विद्या तस्या अपि बुद्धिविशेषत्वात् नान्यः पन्था इत्यादि-भिर्न विरोधः भक्तिविशेषत्वाच्च भक्त्या त्वनन्ययेत्या-दिभिः, यथाहुः ।

साधनं भगवत्प्राप्तौ स एवेति स्थिरा मतिः ।
साध्यभक्तिस्तथा सैव प्रपत्तिरिति गीयते ॥
उपायो भक्तिरेवेति तत्प्राप्तौ या तु सा मतिः ।
उपायभक्तिरेतस्याः पूर्वोक्तैव गरीयसी ॥
उपायभक्तिः प्रारब्धव्यतिरिक्ताघनाशिनी ।
साध्यभक्तिस्तु सा हन्त्री प्रारब्धस्यापि भूयसी ॥

इति, तस्या अपि हि शब्दान्तरादिभिः सद्विद्यादिभेदाद्भेदे सिद्धे सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायात्सर्वप्रपत्तिप्रकरणपठितगुणोपसंहारेण पौष्कल्ये च सिद्धे विकल्पोऽविशिष्टफलत्वादिति न्यायेन विद्याऽन्तरसमुच्चयप्रसङ्गाभावः त्याज्यसमुच्चये विरोधाच्च भक्त्यङ्गभूता सा चान्यैव अभिसंधिभेदात् यथैश्वर्यसाधिका भक्तिरपवर्गोपायभक्तिभेदाद्भिद्यते, यथा च कर्मस्वरूपाविशेषेऽपि नित्यकाम्यज्योतिष्टोमभेदः, भक्तिविशेषभूतायास्तस्याः पृथगुपायत्वपरिगणनं कथमिति चेत् सकृदसकृत्त्वनिरपेक्षसापेक्षत्वादिभेदमाश्रित्येति मन्वीथाः फलवैषम्याभावे लघूपाये सति गुरूपायविधानमनर्थकमिति चेन्न तादृशाध्यवसायादेर्दुष्करत्वेन गौरवाविशेषात्, तथोक्तं प्रपत्तिप्रकरणे उपायः सुकरः सोऽयं दुष्करश्च मतो ममेति, यथा च कश्चिन्महता प्रयासेन महीपतेरर्थमासादयति स्खलने च यथोचितं दण्ड्यते, अपरस्त्वन्तरङ्गसेवाक्षमः क्षोदीयसैवायासेन तावन्तं तदधिकं चार्थमासादयति क्षुद्रेषु स्खलितेषु सह्यते महत्स्वप्यल्पदण्डो भवति तत्राप्यन्तरङ्गसेवा मन्दभाग्यानां दुर्लभेति चेदत्रापि तथैव, यथोपायभक्तिष्वेव तत्तच्छाखाभेदेन वर्णाश्रमभेदेन चाङ्गभूतानां कर्मणां गुरुलघुतारतम्येऽपि फलमविशिष्टं तथेहापि, कथं तर्हि अतस्त्वितरज्ज्यायोलिङ्गाच्चेति सूत्रे भूयोधर्मकाल्पधर्मकयोरतुल्यकार्यत्वादिति भाष्यम् इत्थम् एकाधिकारिगोचरमुख्यगौणविषयं हि तत्, अन्यथाऽधिकधर्मकाश्रमान्तरसूत्रान्तरादिष्वपि फलवैषम्यप्रसङ्गेन तदनुप्रवेशस्य ज्यायस्त्वप्रसङ्गात्, उपायभक्तौ नित्यनैमित्तिककर्मणां फलाभिसन्धिरहितकाम्यकर्मणां चाङ्गत्वेनानुष्ठानं न पुनः स्वातन्त्र्येण निषिद्धवर्जनं द्वयोरपि भक्त्योः समं. साध्यभक्तौ तु काम्यानां

स्वरूपतोऽपि त्यागः, न तु नित्यानाम् अङ्गिनः प्रहाणात्ते-
षामपि तदङ्गानां परित्याग एवेति चेन्न स्वतन्त्राधिकारा-
नपायात् तदेतदखिलम् उपायापायसंत्यागी मध्यमां वृत्ति-
मास्थितः इत्यादिभिर्विशदमवगन्तव्यम् ।

यत्तु केचित् परित्यक्तसकलवर्णाश्रमधर्माः संवर्तभ-
रतविदुरादयो ब्रह्मविदः संचरन्तीति यथेष्टकरणकौतुकिनां
प्रलपितं तदसत् तत्तत्प्रकरणेष्वेव जडवदाचरणाज्ञानाभि-
संध्यादिमात्रप्रतिपादनपरत्वनिर्णयात् बाल्येन तिष्ठासेत्,
जडवल्लोकमाचरेत्, सतां मार्गमदूषयन्नित्यादीनां पर्यालो-
चनात्, बाल्यं च शक्तिविद्याभिजनाद्युत्कर्षाणां सतामना-
विष्करणमेव न तु कामचारवादभक्ष्यत्वादि, तथा च सूत्राणि
अनाविष्कुर्वन्नन्वयात्, सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्श-
नात्, शब्दश्चातोऽकामकार इत्यादीनि, अन्यथा स खल्वेवं
वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते, नाविरतो दुश्च-
रितात्, वर्णाश्रमाचारवतेत्यादिश्रुतिस्मृतिशतप्रकोपप्रस-
ङ्गः । कथं तर्हि उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ वाच्यौ इत्थं
समधिगतविद्यानां भुक्तफलकृतप्रायश्चित्तप्रारब्धकर्मव्य-
तिरिक्तं प्राचीनं कर्मोपायप्रभावादेवाग्निप्रोतेषीकतूलवत्
प्रदूयते उत्तरं चाबुद्धिपूर्वकं पुष्करपलाश आप इव न श्लि-
ष्यति, पुण्येऽपि विद्यानुकूलव्यतिरिक्तांशस्य सुखहेतुत्वे-
ऽपि मोक्षविरोधित्वाविशेषादनिष्टफलतया पापशब्दाभि-
लप्यस्याश्लेषविनाशावेव, नाभुक्तं क्षीयते कर्मेत्यादिकं तु
विद्याभिन्नविषयं, प्रारब्धं तु भोगेनैव क्षपणीयं सूत्रं च
भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ संपद्यत इति, प्रारब्धकर्मणां
च न तद्देहपातावधिकत्वनियमः कर्मणां विचित्रफलत्वात्
एतद्देहावसान एवेति न्यस्तभरस्य तु तस्य तद्देहपाताव-

धिकत्वमेव यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इत्यस्यापि प्रारब्धतत्तत्कर्मफलपर्यवसानविषयत्वात्, अस्माच्छरीरात्समुत्थायेत्यादेरप्यन्तिमशरीरविषयत्वात् अत एव यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामिति सूत्रम्, एतेनान्तिमशरीरनिवृत्तौ देशकालनियमाभावोऽपि सिद्धः सूत्राणि निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च, अतश्चायनेऽपि दक्षिण इत्यादीनि, एवं बुद्धिपूर्वमुत्तरमपि भोगेन प्रायश्चित्तेन वा क्षपणीयं, न चैष प्रायशो विद्यानुकूलं पुण्यं पापं च बुद्धिपूर्वकं करोति फलाभिसंधियुक्तपुण्यस्य च विद्याविरोधित्वात् फलान्तरेषु च विरक्तत्वात् पापे चेश्वराज्ञातिलङ्घनभयात्, यदि च कदाचिद्बुद्धिपूर्वकं करोति तदा भीतः स्वयमेव तत्तदुचितं प्रायश्चित्तं करोति अथ प्रमादात्तदपि न करोति तदापि प्रारब्धकर्मपर्यवसानात्प्रागेव तत्तत्कर्म यथाकथंचित्फलति न तु स्वयमेव जन्मादिप्रयोजको भवति, अथ च जन्मादिहेतुरेव कर्मविशेषः शापादिर्वोपनिपतितः तदा तेन तत्प्रसज्यत एव तथाऽपि निष्पन्नस्योपायस्य न शैथिल्यम् ततः प्रारब्धकर्मण इवैतस्यापि पर्यवसाने संसारं निवर्तयति न च पुनरुत्तरोत्तरकर्मकरणात्संसाराविच्छेद इति वाच्यं शास्त्रविरोधात् निष्पन्नस्योपासनस्य निष्फलत्वप्रसङ्गात् सूत्राभिप्रेतं चैतत् एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेरिति, इदं च सूत्रं विद्याङ्गकर्मविषयमपि विद्यायां तुल्यन्यायतयाऽनुसंधेयम्। नन्वेवं समस्तकर्मप्रलये साधुपापकृत्ययोर्हानं सुहृद्द्विषदुपायनं च कथं घटते तथा हि न तावत्पूर्वकृतयोः, तत्र केषांचित्कर्मणां दत्तफलत्वात् केषांचित्प्रायश्चित्तविद्याभ्यां विनष्टत्वात्, फलवत्तयोरपि कर्मस्वरूपनिवर्तकत्वात् केषांचित्प्रारब्धफलानां

भोगेनैव क्षपितत्वात्, एवमुत्तरकृतानामबुद्धिपूर्वकाणां चाश्लिष्टत्वात् विद्यानुकूलानां च विद्ययैव फलभूतया निवृत्तत्वात् तत्र च साधुकृत्यांशाभावात्, न च सुहृदादिकृतस्यैव कर्मणोऽनेन हानादिकमुपपद्यते स्वकीयत्वाभावात् दायसमोपायननिर्देशानुपपत्तेः, उपायनवाचोयुक्तिस्तत्तत्सौहार्द-शात्रवाभ्यां जनितत्वादौपचारिकीति चेन्न हानौ तूपायनशब्दशेषत्वादित्यादिसूत्रभाष्यादिविरोधादचिन्तनीयत्वप्रसङ्गाच्च प्रागेव सौहार्दादिकृतस्य दायसमकालप्राप्त्यभिधानविरोधाच्चेति । अत्रोच्यते दत्तफलमदत्तफलं चेति पूर्वाघं द्विविधम् । अदत्तफलमपि प्रायश्चित्तविनष्टमविनष्टं चेति, अविनष्टमपि प्रारब्धफलमप्रारब्धफलं चेति, तत्रान्तिमं विद्यया विनाश्यम्, एवमुत्तरमपि विद्यानुकूलमननुकूलं चेति द्विविधम्, अननुकूलमपि बुद्धिपूर्वमबुद्धिपूर्वं चेति, तत्राबुद्धिपूर्वस्य विद्याफलादश्लेषः, एवं ययोः कर्मराश्योः प्रबलकर्मान्तरप्रतिरोधाददत्तफलयोरश्लेषविनाशौ तयोर्हानं सुहृदाद्युपायनं चोच्यते तथा च सुहृदः साधुकृत्यामित्यस्य विषयविभागपरं अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोरिति सूत्रे भाष्यं—विद्ययाऽश्लेषविनाशश्रुतिश्च तद्विषयेति, अश्लेषविनाशौ च कर्मशक्तिप्रतिबन्ध-तन्नाशावेव, सा च शक्तिर्भगवत्कोपप्रीतिविशेषात्मिका, तादृशौ च प्रीतिकोपौ सुहृद्द्विषद्गोचरौ भवत इति तावतैवोपायनवाचोयुक्तिः, पाते त्विति सूत्रांशे शरीरपातादूर्ध्वं तु विद्यानुगुणादृष्टफलानि सुकृतानि नश्यन्तीत्यर्थ इति भाष्यं विद्यानुगुणानामदत्तफलानां कर्मणां शरीरपातादूर्ध्वं विनाश उपायनं च, इतरेषां तु विद्याधिगमदशायामेवाश्लेषविनाशौ उत्क्रमणदशायां च हानमुपायनं चेति विभाग इति, न्यासविद्या तु प्रारब्धमपि निःशेषं

विनाशयितुं शक्ता तथाऽपि रागविषयमंशं तदनुबन्धिदुःखं च स्थापयति, निःशेषवैराग्ये तु निःशेषं निवर्तयति अत एवार्त-दृप्तभेदः रागविषयश्चांशो दृप्तेनैतावदिति परिच्छेत्तुं शक्यः विचित्रत्वात्पुंसामभिप्रायपद्धतेः, अस्यां च विद्यायामन्तिमप्रत्ययापेक्षाऽपि न विद्यते।

इयं केवललक्ष्मीशोपायत्वप्रत्ययात्मिका।
स्वहेतुत्वधियं रुन्धे किं पुनः सहकारिणाम्॥
प्रारब्धकर्मावधिको मोक्ष इत्थमुपासितुः।
दृप्तस्य देहावधिक आर्तस्यात्र्येवधिर्मतः॥

उच्चिक्रमिषतः सर्वस्य पूर्वं वागिन्द्रियं तदनु च शेषाणि नवेन्द्रियाणि मनसा सहाविभागं गच्छन्ति तच्च सर्वेन्द्रियसंयुक्तं मनः प्राणेन, स चैकादशेन्द्रियसंयुक्तो जीवेन, स चेन्द्रियप्राणसंयुक्तः पञ्चभूतैः, तानि चेन्द्रियप्राणजीवसंयुक्तानि परमात्मना एतावच्च विद्वदविदुषोः साधारणम्, अविदुषस्तु विशेषः प्रागेवोक्तः, विद्वांस्तु सर्वोऽपि मूर्धन्यया ब्रह्मनाड्या सुखेन शरीरान्निष्क्रामन्

अर्चिरहः सितपक्षोदगयनाब्दमरुदर्केन्दु।
वैद्युतवरुणेन्द्रप्रजापतिसंज्ञैरातिवाहिकैः पुरुषैः॥

क्रमाद्यथास्वं देशमतिवाह्यमानो वैद्युतेनामानवनाम्ना तेनैव क्रमाद्वरुणादिसमीपं नीतस्तेन ब्रह्मसमीपमुपनीयते, एषैवार्चिरादिगतिः कर्मणामन्यसंक्रान्तिश्च

सम्भूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह।
विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा सम्भूत्याऽमृतमश्नुते॥ इति

सम्भूतिविनाशशब्दाभ्यामुच्यते कर्मणां विनाशेन हि संसारतरणम् अर्चिरादिसम्भूत्या च ब्रह्मप्राप्तिः सम्भूतिमुपासत इत्यत्रोपासनं चिन्तनमात्रमेव संभूतिशब्दश्च

प्राप्तौ बहुशः प्रयुक्तः तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मि ब्रह्मलोकमभिसम्भवानि इत्यादिषु । नारायणार्यैस्तु सम्भूतिविनाशशब्दौ फलद्वारा लक्षणया विद्याकर्मविषयावुक्तौ विदुषो विद्यासाध्यस्यापवर्गस्य सम्यगभिवृद्धिरूपत्वादित्यादिना ।

एवं च विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।

इत्यादिश्रुत्यैकार्थ्यं स्यात् उत्क्रम्य गच्छतश्चास्य सर्वकर्मक्षयेऽपि च विद्यामाहात्म्यादेव सूक्ष्मशरीरशब्दा*भिलभ्यं किञ्चित् त्रिगुणद्रव्यमुपष्टम्भकमनुवर्तते, उक्तं च सारे शरीरादुत्क्रान्तस्यापि सूक्ष्मशरीरमनुवर्तत इत्यादि, अत एव च प्राथमिकसाक्षात्कारः प्रत्यूषकल्प इति गतिसाफल्यं निःशेषाविद्याविनाशश्च विशिष्टदेशगतिसापेक्ष इति गतिशास्त्रादेवाध्यवसीयते तथा च परं जैमिनिर्मुख्यत्वादिति सूत्रे भाष्यं यथा हि विद्योत्पत्तेर्वर्णाश्रमकर्मशौचाचारदेशकालाद्यपेक्षा तमेतं वेदानुवचनेनेत्यादि शास्त्रादवगम्यते तथा निःशेषाविद्यानिवर्तनरूपविद्यानिष्पत्तिरपि विशिष्टदेशगतिसापेक्षेति गतिशास्त्रादवगम्यत इति उत्क्रमणप्रभृति चोत्तरोत्तरमतिशयितज्ञानानन्दशाली जायते प्राणेन्द्रियादिमत्त्वाच्च मध्ये भोगविहारसम्भवाद्युपपत्तिः, अमानवकरस्पर्शादारभ्य चासौ मुक्तः ततः पूर्वः सर्वोऽप्युपायव्यापारः फलं परमपदपर्यङ्कारोहणादिकं तदा चायमीश्वर इवापहतपाप्मत्वसत्यसङ्कल्पत्वादिविशिष्टो भवति, तच्चास्य समस्तप्रतिबन्धकात्यन्तिकलयादाविर्भूतं स्वाभाविकं रूपं, ततः परमस्य कदाचिदपि न संसारात्मिका पुनरावृत्तिः प्रथमं तावदका-

* शब्दाभिलप्यमिति तूचितो भाति पाठः ।

क्षकालयत्वाजरत्वाद्यरत्वादिवचनेन देशलयाभावात्, स यदि पितृलोककामो भवतीत्यादिनाऽनायासस्वसङ्कल्पमात्रसृष्टपरमपुरुषभोगनिर्मग्नाप्राकृतभोगरूपत्वेन संसारित्वाभावात्।

सृष्ट्यादिजगद्व्यापारमोक्षप्रदत्वमुमुक्षूपास्यत्वशेषित्वादिरूपभगवदसाधारणधर्मव्यतिरिक्तज्ञानानन्दसत्यसङ्कल्पत्वादिगुणात्यन्तसाम्यातिरेकेण सायुज्यं तु गगनारविन्दमकरन्दवार्तामनुसरति, न तावत्सायुज्यं ब्रह्मणि लयः अग्निवाय्वादित्यादिसायुज्येऽपि लयप्रसङ्गात्, नापि साधारणशरीरवत्त्वं जीवशरीरापेक्षया संसारेऽपि समत्वात्, ईश्वरशरीरापेक्षया मोक्षेऽप्ययोगात्, एवमन्यदपि, किं तर्हीदं समानात्मगुणयोगित्वं तत्रैव चास्य स्वारस्यं सयुग्भावो हि सायुज्यं सयुक्शब्दश्च भिन्नयोरेकत्र साधारणयोगं दर्शयति, परमं साम्यमुपैति मम साधर्म्यमागताः इत्यादिबलाच्च ब्रह्मैव भवतीत्यादीनामपि साम्य एव तात्पर्यमिति प्रागेवोपपादितम्, अग्न्यादिप्राप्तिषु सालोक्यादितारतम्यमस्ति ब्रह्मप्राप्तौ तु सायुज्यरूपायां पूर्वं त्रयमप्यविनाभूतम्। यत्तु

मोक्षं सालोक्यसारूप्यं प्रार्थये न कदाचन।
इच्छाम्यहं महाबाहो! सायुज्यं तव सुव्रत!॥

लोकेषु विष्णोर्निवसन्ति केचित्
समीपमृच्छन्ति च केचिदन्ये।
अन्ये तु रूपं सदृशं भजन्ते
सायुज्यमन्ये स तु मोक्ष उक्तः॥

इत्यादि, तदपि श्रीविष्णुलोकादिविचित्रावान्तरपदप्राप्त्यपेक्षयेति न दोषः।

न च सेवा दुःखहेतुः सेवात्वादिति वाच्यम् अनीश्वरसेवापक्षीकारे सिद्धसाधनात् ईश्वरसेवापक्षीकारे बाधात्, सुखरूपेषु वदान्यसेवादिषु चानैकान्त्यात्, एतद्व्यतिरिक्तसेवा दुःखहेतुः सेवात्वात् एतत्सेवावदित्यत्रापि व्यतिरेकोपलक्षितव्यक्तिद्वयेऽंशतः सिद्धसाधनबाधयोरन्यतरावतिपातात्, एवं सेवामात्रपक्षीकारे दृष्टान्ताभावश्चाधिकः, केवलव्यतिरेकित्वविवक्षायां दुःखहेत्वन्तरसद्भावेन सपक्षवतस्तत्रावर्तमानस्य सेवात्वस्यासाधारणत्वप्रसङ्गात्, केवलव्यतिरेकी च निरसिष्यते तर्कोऽपि निराश्रयो न साधकः, केवला व्याप्तिरप्रयोजिका, व्यभिचारश्चोक्तः, दुःखहेतुत्वे च पापावष्टम्भत्वमुपाधिः, निवृत्तस्वातन्त्र्याभिमानस्य दासभूतस्येश्वरसेवायाः स्वरूपानन्दरूपत्वेन सुखरूपत्वमेवोपपन्नं, तदेवं विषयकारणस्वरूपविशेषविशिष्टज्ञानविशेषसाध्यो मोक्ष उक्तः। स च निर्दुःखनिरतिशयानन्दरूपभगवदनुभवात्मक इति सिद्धम् ।

अन्येषां तु देहविच्छेदमात्रसहस्त्रयुवतिसंयोगज्ञानालीकत्व-वासनात्यन्तविराम-विषयोपरागवैधुर्य-नित्योर्द्ध्वगमनार्हच्छरीरानुप्रवेश-विशिष्टनिरावरणत्ववियातानुभवस्वातन्त्र्य-शिवसारूप्य-शिवसाम्यापत्ति-चिच्छक्तिपरिशेषाविद्यानिवृत्त्युपाधिनिवृत्ति-सकलवैशेषिकगुणोच्छेद-केवलात्मानन्दानुभवप्रभृतयो निःश्रेयसविकल्पा देहातिरिक्तात्मसद्भाव-बाह्यार्थपारमार्थिकत्व-तत्तदागमाप्रामाण्यब्रह्मनिर्विकारत्वनिर्दोषत्वज्ञानानन्दादिनित्यत्वप्रतिपादनादिभिर्दूषणीयाः ।

यदिह दृषद्विशेषनिःश्रेयसवादिनां दृषन्मतीनामिदमनुमानम् आत्मा कदाचिदखिलविशेषगुणशून्यः अनित्यवैशेषिकगुणाश्रयत्वात् उत्पद्यमानघटप्रलयाकाशवदिति

तत्रागमबाधस्तावद्व्यक्तः, ज्ञानसंस्कारपक्षे हेतोरन्यतरासिद्धिश्च, ज्ञानादीनां भवदभिमतगुणत्वानभ्युपगमात् सिद्धसाधनं स्वरूपासिद्धिश्च प्रलयाकाशादेरनभ्युपगमादुत्पद्यमानघटादेरपि सगुणत्वाभ्युपगमादुदाहरणस्याश्रयहीनत्वसाध्यविकलत्वे, प्रलयकालगतप्रकृत्यादेरपि सत्त्वादिगुणयोगात् परैरनभ्युपगमाच्च न तद्दृष्टान्तोपन्यासः, एवमस्मदीये ज्ञानसंस्कारपक्षे मुक्तावस्थायां ज्ञानस्याखिलविशेषगुणशून्यत्वमस्तु वा मा वा तथाऽपि परानभ्युपगमान्नैष दृष्टान्तः ज्ञानद्रव्यत्वतद्गतसंस्कारयोस्तैरनभ्युपगमादिति ।

ननु स्वात्मानन्दानुसन्धानरूपकैवल्याख्योऽपि मोक्षो भगवद्यामुनमुनिभिरुक्तः ।

ऐश्वर्याक्षरयाथात्म्यभगवच्चरणार्थिनाम् ।
वेद्योपादेयभावानामष्टमे भेद उच्यते ॥ इति,

संसृत्यक्षरवैष्णवाध्वसु नृणां सम्भाव्यते कर्हिचिदिति च, अनुसृतश्चायमर्थो भाष्यकारैरपि तथा हि चतुर्विधा भजन्ते मामित्यादौ जिज्ञासुः प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपावाप्तीच्छुरित्याद्युक्तेः, अष्टमाध्यायारम्भेऽपि सप्तमार्थानुक्रमणे सुकृततारतम्येन च प्रतिपत्तिवैशिष्ट्यादैश्वर्याक्षरयाथात्म्यभगवत्प्राप्तीच्छूनामुपासकभेदमित्याद्युक्तेश्च तथा कैवल्यार्थिनां स्मरणप्रकारमाहेत्युक्त्वा यदक्षरं वेदेति श्लोकमवतार्य सर्वद्वाराणीत्यादेर्व्याख्याने ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म मद्वाचकं व्याहरन् वाच्यं मामनुस्मरन् आत्मनः प्राणं मूर्धन्याधाय देहं त्यजन् यः प्रयाति स याति परमां गतिं प्रकृतिवियुक्तं मत्समानाकारमपुनरावृत्तिमात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थ इति चोक्तेः, अनन्तरं च एवमैश्वर्यार्थिनः कैवल्यार्थिनश्च स्वप्राप्त्यनुगुणं भगवदुपासनप्रकार उक्तः । अथ ज्ञानिनो भगवदुपासनप्रकारं प्राप्तिप्रकारं चाहेत्यु-

त्त्वा अनन्यचेता इत्येतद्व्याख्यातम् अतः परमध्यायशेषेण ज्ञानिनः कैवल्यार्थिनश्चापुनरावृत्तिमैश्वर्यार्थिनः पुनरावृत्तिं चाहेत्युक्त्वा मामुपेत्येत्यादिकं प्रभवत्यहरागम इत्येतदन्तं व्याख्याय कैवल्यं प्राप्तानामपि पुनरावृत्तिर्न विद्यत इत्याहेत्युक्त्वा परस्तस्मात्त्वित्यादिकमपि तद्धाम परमं ममेत्येतदन्तं व्याख्यातम् अनन्तरं च ज्ञानिनः प्राप्यं तु तस्मादत्यन्तविभक्तमित्याहेत्युक्त्वा पुरुषः स पर इति श्लोको व्याख्यातः, अनन्तरं च आत्मयाथात्म्यविदः परमपुरुषनिष्ठस्य च साधारणीमर्चिरादिकां गतिमाहेत्युक्तम् अथ तत्रत्यभाष्यग्रन्थ एवेह लिख्यते-तथा हि द्वयोरप्यर्चिरादिका गतिः श्रुता श्रुतौ सा चापुनरावृत्तिलक्षणा यथा पञ्चाग्निविद्यायां तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरित्यादौ अर्चिरादिना गतस्य परब्रह्मप्राप्तिरपुनरावृत्तिश्चाम्नाता, स एनान् ब्रह्म गमयति एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्त्तन्ते इति, न च प्रजापतिवाक्यादौ श्रुतपरविद्याङ्गभूतात्मप्राप्तिविषयेयं तद्य इत्थं विदुरिति गतिश्रुतिः, ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासत इति परविद्यायाः पृथक्श्रुतिवैयर्थ्यात्, पञ्चाग्निविद्यायां च इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति रमणीयचरणाः कपूयचरणा इति पुण्यपापहेतुको मनुष्यादिभावो ऽपामेवभूतान्तरसंसृष्टानाम् आत्मनस्तु तत्परिष्वङ्गमात्रमिति चिदचितोर्विवेकमभिधाय तद्य इत्थं विदुः तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति इमं मानवमावर्तं नावर्तन्त इति विविक्ते चिदचिद्वस्तुनी त्याज्यतया प्राप्यतया च य इत्थं विदुस्तेऽर्चिरादिना गच्छन्ति न च पुनरावर्तन्ते इत्युक्तमिति गम्यते, आत्मयाथात्म्यविदः परमपुरुषनिष्ठस्य च स एनान् ब्रह्म गमयतीति ब्रह्मप्राप्तिवच-

नादचिद्वियुक्तमात्मवस्तु ब्रह्मात्मकतया ब्रह्मशेषतैकरस-मित्यनुसन्धेयं तत्क्रतुन्यायाच्च परशेषतैकरसत्वं च य आत्मनि तिष्ठन् यस्यात्मा शरीरमित्यादिश्रुतिसिद्धमिति अतोऽन्तरनिष्ठस्याप्यविरोधादिगतिः सिद्धा। यत्तु यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति इत्यस्यान्तरविषयस्य व्याख्याने सर्वेषु वियदादिभूतेषु सकारणेषु सकार्येषु विनश्यत्सु तत्र तत्र स्थितोऽपि न विनश्यतीत्युक्तं तदप्यचित्संसृष्टावस्थाविषयम् अन्यथा पूर्वोक्तगतिविरोधात्, द्वादशाध्याये च ये त्वक्षरमित्यत्र तेऽपि मां प्राप्नुवन्त्येव मत्समानाकारमसंसारिणमात्मानं प्राप्नुवन्त्येवेत्यर्थ इत्युक्तम्, अतः सांप्रदायिक एवायं कैवल्याख्यो मोक्ष इति चेत् अत्रोच्यते न तावदयं मोक्षो भाष्यकाराभिमतः शारीरकभाष्ये व्यक्तमुक्तत्वात्, तथा हि वाक्यान्वयादित्यधिकरणे तावत् अमृतत्वस्य परमपुरुषवेदनैकोपायतया प्रतिपादनादित्युक्त्वा परमपुरुषविभूतिभूतस्य प्राप्तुरात्मनः स्वरूपयाथात्म्यवेदनमपवर्गसाधनभूतपरमपुरुषवेदनोपयोगितया ऽऽवश्यकं न स्वत एवोपायत्वेनेत्युक्तं, तथा येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये इत्यादिव्याख्याने तत्त्वज्ञायभिमतमोक्षविकल्पानुपन्यस्य अत्यन्तनिष्णातास्त्वित्यादिना जीवपरयोः स्वरूपस्वभावानप्यभिधाय जीवस्यानादिकर्मरूपाविद्यातिरोहितस्याविद्योच्छेदपूर्वकस्वाभाविकपरमात्मानुभवमेव मोक्षमाचक्षत इत्युक्तं, सर्वकर्मविनिर्मुक्तात्मस्वरूपावाप्तिर्हि भगवत्प्राप्तिगर्भाऽत इमे सत्याः कामा अनृतापिधाना इति भगवतो गुणगणस्य तिरोधायकत्वेनानृतशब्देन स्वकर्मणः प्रतिपादनादिति वेदार्थसंग्रहेऽभिहितम्।

एवं वरदविष्णुमिश्रैरपि नन्वेवं निःशेषकर्मक्षयाभावात्कैवल्यप्राप्तौ न मुक्तः स्यादित्याशङ्क्योक्तं सत्य-

ममुक्त एव सः मोक्षस्य परमात्मानन्दानुभवरूपत्वात् तस्य ब्रह्मानन्दानुभवाभावात् स्वानन्दमात्रानुभवात्, स्वानन्दमात्रानुभवश्च योगिनाममृतं स्थानं स्वात्मसन्तोषिणश्च य इति भगवत्पराशरवचनात् मुक्तिव्यतिरिक्तमनपायियोगसाध्यमैश्वर्यमिति भट्टपराशरपादैरध्यात्मखण्डद्वयव्याख्यायामैश्वर्याक्षरयोरपवर्गव्यतिरिक्ततया तुल्यत्वं दर्शितम् अन्येष्वैश्वर्याक्षरभोगेष्वनपेक्षया जुगुप्सया साधिष्ठानमित्यादिना, यदि चासौ मोक्षः तदा स्वाभाविकरूपप्राप्तिमन्तरेण न पर्यवसानं, यदि पर्यवसानं तदा नित्यसंसारविशेष एवायमिति मन्तव्यम्, अशरीरस्य कथं संसारित्वमिति चेत् कथं वा प्रलयदशापन्नस्य तदानीमप्युत्तरशरीराद्यारम्भयोग्यसूक्ष्माचित्संसर्गादिति चेत् अस्याप्यचित्संसर्गोऽभ्युपगन्तव्य एव, अतः शरीरारम्भोभविष्यति न वेत्येष एव विशेषः । किमस्याचित्संसर्गे प्रमाणमिति चेत् स्वपरयाथात्म्यानुभवाभावः मायाजवनिकान्तर्हितो हि जीवो यथावस्थितं स्वरूपं न जानाति किं कारणमिति चेत् कर्मविशेषः, उक्तं च वेदार्थसंग्रहे सर्वकर्मविनिर्मुक्तात्मस्वरूपावाप्तिर्हि भगवत्प्राप्तिगर्भाऽत इमे सत्याः कामा अनृतापिधाना इति भगवतो गुणगणस्य तिरोधायकत्वेनानृतशब्देन स्वकर्मणः प्रतिपादनादिति, यद्यस्य निःशेषाविद्याविलयेऽपि परमात्मयाथात्म्यानुभवो न स्यात् अन्येषामपि तथा स्यात् अविशेषात् तावदेवास्य स्वाभाविकरूपं स्यात् अचित्संसर्गेऽपि कथमसौ पुनर्न संसरतीति चेत् कैवल्यकर्मजनितभगवत्सङ्कल्पस्य तथाविधत्वादिति भाव्यम् । ननु तापत्रयाभिहतोऽयमीश्वरज्ञानादेव विशुद्धिं गतः तत्कथं विशदस्वात्मानुभवदशायामीश्वरं विस्मरेदिति चेत् सम्यगुक्तं तथाऽपि कैवल्यसद्भावे निर्बन्धश्चेत्

पूर्वोक्त एव हेतुः, उक्तं च सङ्गतिमालायां श्रीविष्णुचित्तैः
ननु ब्रह्मप्राप्तीच्छयोपक्रान्तस्योपासनस्य कथं केवलप्राप-
कत्वमुच्यते यथा स्वर्गकामस्यैव यागे प्रक्रान्तस्य यथावद-
ननुष्ठाने ब्रह्मराक्षसत्वादि भवतीति ।

ननु कस्यैवंविधे स्वाभाविकभगवदनुभवयोग्यनाग-
न्यविधुरतया दग्धबीजपर्याये स्वात्मन्यभिलाषः स्यादिति
चेत् हन्तानेवंविधेष्वपि स्वर्गपशुपुत्रभिक्षोदनादिष्वभि-
लाषिणो दृश्यन्ते किं पुनरतिशयानन्दशालिन्येवंविधे,
प्रसिद्धं च प्रियास्पदत्वं स्वात्मनः, आगमश्च आश्चर्यवत्प-
श्यति कश्चिदेनमित्यादि सुप्तोत्थितप्रत्यभिज्ञानं सुखम-
हमस्वाप्समित्येवंरूपं प्रागेवोक्तं, प्रपञ्चितं च भाष्यादिषु,
श्रीविष्णुचित्तैश्चोक्तम्-

स्वापे सुखत्वाभिज्ञानात् तद्विच्छेदे च रोषतः ।
तदर्थमन्यत्यागाच्च श्रुतिस्मृतिशतैरपि ॥ इति,

कथमिह मोक्षव्यपदेश इति चेत्, दुःखहेतुभूतदेहेन्द्रि-
यात्यन्तविलयात्, केन मार्गेण केवलो गच्छति कुत्र तिष्ठ-
तीति चेत् यत्र कुत्रापि न तावदर्चिरादिगतिः प्रकृतेः पर-
स्ताद्वासश्चास्य युज्यते परमात्मोपासनप्रकरणेष्वेव तयोः
श्रवणात्, तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते
इति विभागस्यापि परमात्मात्मकस्वात्मानुसन्धानस्वा-
त्मशरीरकपरमात्मानुसन्धानभेदमूलत्वात्, यदि चास्या-
र्चिरादिमार्गेण गतिः स्यात् तदा विशिष्टदेशप्राप्त्या
निःशेषाविद्यानिवृत्तिर्ब्रह्मप्राप्तिश्च स्यादेव स एनान् ब्रह्म
गमयतीति श्रवणात् सूत्रं च दर्शनाच्चेति एवं च सति
ज्ञानसङ्कोचहेतुभूताविद्यात्यन्तविलयात्सर्वज्ञत्वादिप्रस-
ङ्गो दुष्परिहरः भगवद्यामुनमुनिभिरपि संसृत्यक्षरवैष्णवा-
ध्वस्विति वैष्णवाध्वा पृथगुपदिष्टः, अर्चिपुरुषस्य परमात्म-

त्वनिर्णयायोक्ते श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्चेति सूत्रे भाष्यं च अधिगतपरमपुरुषयाथात्म्यस्यानुसंधेयतया श्रुत्यन्तरप्रतिपाद्यमानार्चिरादिका गतिर्या तामपुनरावृत्तिलक्षणपरमपुरुषप्राप्तिकरीमुपकोसलायाक्षिपुरुषं श्रुतवत इत्यादि, अतोऽपि केवलात्मानुसंधायिनोऽर्चिरादिगतिर्नास्ति, अन्यथा तया परमात्मनिर्णयायोगात् अप्रतीकालम्बनान्नयतीति वादरायण इति सूत्रे चात्र वक्तव्यं सर्वं प्रपञ्चितं भाष्ये, पञ्चाग्निविद्यानिष्ठस्यापि प्रकृतिविनिर्मुक्तब्रह्मात्मकस्वात्मानुसन्धायित्वं तत्रैव तत्क्रतुन्यायादिना निर्णीतं, भूमविद्यागतप्राणशब्दवाच्यकेवलजीवोपासकस्य चार्चिरादिगतिः कण्ठोक्त्या प्रतिषिद्धा, नामादिप्राणपर्यन्तप्रतीकालम्बनानां तूभयविधश्रुतिसिद्धोपासनाभावात्तत्क्रतुन्यायाच्चार्चिरादिगतिर्ब्रह्मप्राप्तिश्च न विद्यत इत्यादिना नामादिप्राणपर्यन्तोपासकानां विशेषं च दर्शयतीति सूत्रेण फलान्तरं च प्रदर्शितं, तदधिकरणोपसंहारे चोक्तं-तस्मादचिन्मिश्रं केवलं वा चिद्वस्तु ब्रह्मदृष्ट्या तद्वियोगेन च य उपासते न तान्नयति, अपि तु परं ब्रह्मोपासीनानात्मानं च प्रकृतिवियुक्तं ब्रह्मात्मकमुपासीनानातिवाहिको गणो नयतीति सिद्धमिति।

सारे चोक्तं पञ्चाग्निविदस्तु प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपं य आत्मनि तिष्ठन्नित्यादिना ब्रह्मात्मकमुपासत इत्यप्रतीकालम्बनत्वं तत्क्रतुन्यायाविरोधश्च उभयेऽपि परिपूर्णं ब्रह्मोपासते मुखभेदेन स्वात्मशरीरं ब्रह्म, केचन ब्रह्मात्मकस्वात्मानमितर इत्यादि। एवं दीपेऽपि प्रपञ्चितं द्रष्टव्यम् एवं स्थिते गीताभाष्यवाक्यान्यपि तदनुरोधेन वर्णनीयानि पञ्चाग्निविदोऽर्चिरादिगतिस्तावत्सर्वग्रन्थेष्वविगीता, तस्य च परमात्मात्मकस्वात्मानुसंधातृत्वं सिद्धम् तस्य किं कैवल्यमेव पुरुषार्थः उत परमात्मानुभवोऽपी-

त्यत्र विशयः तत्र च शारीरकभाष्याद्यनुसारे तस्य परमात्मानुभवः. गीताभाष्यस्वारस्यानुसारे कैवल्यमिच्छन्ति, उभयाविरुद्धतया ग्रन्थनिर्वहणं तु गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायामुक्तमस्माभिः, तत्र किञ्चिदुच्यते यस्त्वयम् आत्मयाथात्म्यविदः परमपुरुषनिष्ठस्य च साधारणीमर्चिरादिकां गतिमाहेत्यादिग्रन्थस्तु प्रस्तुतत्वमात्रेण कैवल्यनिष्ठपरमपुरुषनिष्ठविषय इति न मन्तव्यम् । किंतु परमात्मात्मकस्वात्मानुसन्धातृस्वात्मशरीरकपरमात्मानुसन्धातृभेदभिन्नब्रह्मविद्विषय एव, तथा सत्यात्मयाथात्म्यविच्छब्दोऽप्यत्यन्तमानुगुण्यः एकग्रन्थशकलास्वारस्यं बहुग्रन्थस्वारस्याय ग्राह्यम् । न चात्र कश्चिद्भगवद्यामुनमुनिवचनविरोधगन्धोऽपीति गीताभाष्येऽपि पञ्चाग्निविद्यानिष्ठस्य ब्रह्मात्मकस्वात्मानुसन्धानं तत्क्रतुन्यायात् ब्रह्मप्राप्तिश्च स्फुटतरं प्रत्यपादि ।

केचित्तु ब्रह्मभूतस्वात्मा कैवल्यभोग्यः, ब्रह्मणस्तु स्वात्मविशेषणतया भानमात्रमस्तीत्याहुः । तर्हि न तत्कैवल्यं भवेत्, साधनं च गतिश्च प्रमाणतः प्रकारतश्च दुर्निरूपं च तद्विदात्मयाथात्म्यविदः ।

कान्तां प्राप्य विविक्तकर्मरचितां पर्यायभेदभूमिकाम् ।
केनाप्यद्भुतनाटकेन कमपि श्रीमन्तमानन्दयन् ॥
कृत्वा स्वाङ्गमुखे मलः प्रतिमुखं गर्भावमर्शात्परम् ।
विद्यानिर्वहणेन लब्धविभवो रूपेण विद्योतते ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु न्यायसिद्धाञ्जने जीवपरिच्छेदो द्वितीयः ॥

श्रियै नमः श्रीधराय नमः श्रीमते रामानुजाय नमः ।
सन्तु शुभाशिषः पूर्वाचार्या लोकद्वयसर्वमङ्गलाय नः ॥

॥ श्रीः ॥

श्रियै नमः ।

श्रीधराय नमः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

न्यायसिद्धाञ्जने ईश्वरपरिच्छेदः ।

अथेश्वरश्चिन्त्यते सर्वेश्वरत्वं, व्यापकत्वे सति चेतनत्वं, सर्वशेषित्वं, सर्वकर्मसमाराध्यत्वं, सर्वफलप्रदत्वं, सर्वाधारत्वं, सर्वकार्योत्पादकत्वं, स्वज्ञान-स्वेतरसमस्तद्रव्यशरीरकत्वं, स्वतःसत्यसङ्कल्पत्वादिकं चेश्वरलक्षणम् । यत्तु जन्मादिसूत्रे जन्मादित्रितयसमाहारो लक्षणमुक्तं, तत्रैकैकस्य लक्षणत्वे सम्भवत्यपि त्रयाणां त्रयः कर्तार इति कुमतिशङ्काव्यावर्तनाय तदिति मन्तव्यं, सत्यादिवाक्येऽप्यनन्तपदेनैव सर्वव्यवच्छेदसिद्धौ शङ्कितक्रमेण व्यवच्छेदात्पूर्वविशेषणद्वयम् एवमन्यत्रापि भाव्यम्, अद्वितीयसमाभ्यधिकदरिद्रत्वश्रवणादसावेकः स एव ब्रह्म, तस्यैव त्रिविधपरिच्छेदरहितस्य सर्वात्मकत्वेन निरतिशयबृहत्त्वबृंहणत्वश्रवणात् अग्निः सर्वा देवताः, आपो वा इदꣳ सर्वं, ब्राह्मणो वै सर्वा देवताः, नकिरिन्द्र! त्वदुत्तरः इत्यादेर्व्याघातकर्मशेषत्वाभ्यामन्यपरत्वान्निर्णयान्न तेषामानन्त्यब्रह्मत्वादिसिद्धिः, स एव सदसदव्याकृतब्रह्मात्माकाशप्राणशिवनारायणादिशब्दैः कारणप्रकरणगतैः सामान्यतो विशेषतश्च व्यपदिश्यते, न च वृश्चिकोत्पत्तौ गोमयवृश्चिकादिवज्जगदुत्पत्तौ देशकालभेदात्कारणानियमः किं न स्यादिति वाच्यं प्रमाणान्तरेण भेदासिद्धेः, शब्देन तु समानप्रकरणत्वप्रत्यभिज्ञानात् सर्वशाखाप्रत्ययन्याय-सामान्यविशेष-

न्यायाभ्यामेकत्वादिकण्ठोक्त्या भिन्नार्थोपपत्तौ भेदकल्पनायोगात्, अतो न प्रधानादेर्ब्रह्मत्वं, नापि ब्रह्मरुद्रादेस्तेषां सृज्यत्वसंहार्यत्वकर्मवश्यत्वादिश्रवणेन जीवत्वसिद्धेः ।

कण्ठोक्तकर्मवश्यत्वकार्यत्वेषु न हेतुना ।
कार्येनालीलया युक्ता कारणस्य हतैनसः ॥

कारणादिप्रकरणेषु च तत्तद्वाचकशब्दानां शरीरिपर्यन्ततया निर्वचनान्तरेण वाऽऽकाशप्राणादिशब्दवत्परमात्मन्येव पर्यवसानसिद्धेः, तदयं संग्रहः ।

परविद्यासु जीवोक्तिर्निरुक्त्यादेः पराश्रया ।
तल्लिङ्गानन्यथासिद्धौ तद्विशिष्टावलम्बिनी ॥

स्वोपासनोपदेशस्वसर्वैश्वर्यप्रपञ्चनादेश्च प्रह्लादवामदेवादिवच्छास्त्रावगतस्वात्मशरीरकपरमात्मानुसन्धानमूलत्वात्, तस्य च सर्वशरीरस्य यथाविधि चेतनाचेतनविशिष्टतयाऽप्युपास्यत्वोपपत्तेः, अथर्वशिरःश्वेताश्वतरादीनां निर्वाहः पुरुषनिर्णये* प्रपञ्चितः श्रीभाष्यकारैश्च वेदार्थसंग्रहभाष्यादिषु, तदखिलानुसन्धायिभिर्वात्स्यवरदगुरुभिस्तत्त्वनिर्णयाख्ये प्रकरणे सर्वो निष्कर्षः संगृहीतः, तत्त्वसारे च ।

कस्त्वं तत्त्वविदस्मि वस्तु परमं किं तर्हि विष्णुः कथं
तत्त्वेदम्परतैत्तिरीयकमुखत्रय्यन्तसन्दर्शनात् ।
अन्यास्तर्हि गिरः कथं गुणवशादत्राह रुद्रः कथं
तद्दृष्ट्या कथमुद्भवत्यवतरत्यन्यत्कथं नीयताम् ॥

इत्यादिभिः श्लोकैः संगृहीतः, एवं च नारायणस्यैव परमकारणत्वमुमुक्षूपास्यत्वसर्वान्तर्यामित्वादिसिद्धेस्त्रिमूर्तिसाम्यैक्योत्तीर्णव्यक्त्यन्तरपरत्वपक्षाश्चत्वारोऽपि नि-

* भगवद्यामुनमुनिविरचितः परमात्मयाथात्म्यनिरूपणपरो ग्रन्थः ।

मूला वेदितव्याः, तिसृषु च मूर्तिषु परिपूर्ण एवेश्वरः प्रजापतिपशुपतिमूर्त्योस्तु प्रमाणबलाज्जीवव्यवहित इति विशेषः, एवमेव सर्वत्रापि पूर्ण एव, अन्यत्र विद्यमानस्यान्यत्र पूर्णत्वं न स्यादिति चेत्, किमिदं पूर्णत्वं निषिध्यते किमत्रैव विद्यमानत्वं, किमत्र पूर्णोपलब्धिविषयत्वं, किं वात्र पूर्णकार्यजननसामर्थ्यं, किं वात्र समस्तगुणविशिष्टत्वं, नाद्यः तस्यास्माभिरनभ्युपगमात्, न द्वितीयः तन्निषेधोऽपीह स्वरूपोपलब्धिनिषेधमात्रं वा, कृत्स्नभागोपलब्धिनिषेधो वा, अंशत्वानुपलब्धिनिषेधो वा, आद्ये त्वप्रयोजकत्वम् अनुपलम्भस्य सामग्र्यभावप्रयुक्तत्वात्, तस्याश्चात्र सत्त्वे तदुपलम्भोपपत्तेः, द्वितीये सभागत्वसिद्ध्यसिद्ध्यादिदृष्टप्रसङ्गः, तृतीये अंशत्वाभावादेवांशत्वानुपलब्धिर्युक्तेति न तन्निषेधः, बहुसंबन्धादेव तत्तत्संबन्धावच्छेदेनांशत्वं स्यादिति चेन्न बहुगुणव्यक्तिप्रतियोग्यादिविशिष्टेषु द्रव्यजातिनिषेधादिषु तैस्तैस्तदनभ्युपगमात्, यथोपलम्भं तद्वदेव संयोगादिष्वपि निरंशेष्वपि भावाभावसामानाधिकरण्यस्य युगपद्भाविनोऽपि व्यवस्थाप्यत्वात्, अन्यथा समस्तसम्बन्धतत्त्वस्यैव लोपे तन्मूलभूतसमस्तकार्यकारणभावादिलोपाच्छून्यताप्रसङ्गात्, न च तृतीयः, अवच्छिन्नदेशे सर्वोत्पत्तिनिषेधस्येष्टत्वात् सर्वानुकूलशक्तिमतस्तत्रापि वृत्तौ विरोधाभावात्, यत्रयत्र यद्यत्कार्यं दृष्टं तत्रतत्र तदनुकूलत्वेन तच्छक्तेः स्वीकारे क्वचित्सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गाभावात्, अन्यथा शक्तस्यापि सर्वदा कार्यकरणप्रसङ्गे तद्विपर्ययात क्षणभङ्गावतारात्, तदभ्युपगमेन प्रत्यवस्थाने तद्भङ्गेन भङ्गात्, यदि च कालक्रमेण क्वचित्सर्वोत्पादकत्वप्रसङ्ग इष्टः तदा सर्वदेशभाविकृत्स्नव्यक्तिविवक्षायां व्याघातः, भूतानामन्यत्र भवन्तीनां व्यक्तीनामत्र भव-

ननैरपेक्ष्यात् नष्टानां कदाचिदप्यत्र जन्मागमयोरयोगात् स्वसजातीयमात्रविवक्षायामिष्टप्रसङ्गात् विभूतिद्वयस्याप्यंशनःसंभेदोऽवनारदशायां दृश्यते, नापि चतुर्थः रूपरसगन्धादीनां स्वाश्रयव्यापिनां कृत्स्नप्रदेशव्यापित्वस्यावयविपरमाण्वादिषु तैस्तैरभ्युपगमात्। एतत्सर्वं कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वेति परिचोद्य श्रुतेस्त्वित्यादिभिः परिहरन् सूत्रकार एव प्रदर्शितवान्, अतो यथागमं सर्वत्र पूर्ण एव भगवान्, अत एव निर्गुणवादोऽपि निरस्तः। विरुद्धौ गुणविधिनिषेधौ कथमिति चेद्विचारयामः न तावदत्र समुच्चयो युक्तः विरोधात्, अत एव नोभयत्यागः, न च विकल्पः सिद्धे तदयोगात् न चेदयोगात् न चान्यतरत्यागः, किं त्याज्यमिति नियमकाभावात्, अपच्छेदनयात्पूर्वं त्याज्यमिति चेत् तस्यानियतविरोधपौर्वापर्यविषयत्वात्, नियमे हि विरोधनयात्परानुत्पत्तिरेव, न च विषयव्यवस्थया विरोधपरिहारे सत्यन्यतरात्यन्तबाधकापच्छेदन्यायावतारो युक्तः गुणनिषेधवचसामुत्सर्गापवादन्यायेन विहितमङ्गलगुणव्यतिरिक्तविषयत्वात् श्रूयमाणे हेयगुणनिषेधे पर्यवसानात्, उक्तं च तत्त्वसारे।

यद्ब्रह्मणो गुणशरीरविकारजन्म-
कर्मादिगोचरविधिप्रतिषेधवाचः।
अन्योन्यभिन्नविषया न विरोधगन्ध-
मर्हन्ति तन्न विधयः प्रतिषेधबाध्याः॥

इत्यादि,

एवं स्थितेऽपि निषेधार्थस्वभावप्रयुक्तपरत्वमात्रेण यदि निर्विशेषवचसा पूर्वबाधः तदा शून्यवचसा तस्यापि बाधान्माध्यमिकमतस्यैव विजयित्वं द्वयोरपि वचसोः पा-

रमार्थिकस्य प्रामाण्यस्यानभ्युपगमात् अपारमार्थिकस्य चाविशिष्टत्वात् तदेवमुभयलिङ्ग एवेश्वरः, एतेन निर्विशेषस्यापि ब्रह्मण आच्छादिकया अविद्यया तिरोहितस्य विक्षेपिकया तया प्रपञ्चाध्यास एव सृष्टिरित्यपि निरस्तं, तस्याऽविद्यादिदोषगन्धायोग्यत्वात् सर्वज्ञत्वादिगुणगणविशिष्टत्वस्य नित्यचेतनबहुत्वस्य च समर्थितत्वात् सदेवेत्यादिवाक्येऽप्युपादानत्वविधानबुद्धिस्थकारणान्तरनिषेधमात्रे तत्परत्वस्य पौर्वापर्यादिपर्यालोचनसिद्धत्वात् । किञ्च ।

अधिष्ठानस्य कात्स्न्र्येन भानेऽभाने च न भ्रमः ।
भाताभाताकृतिभिदा सविशेषत्वसाधिका ॥

अतो निर्विशेषस्य तिरोधेयधर्मविशेषायोगात् स्वरूपमात्रतिरोधाने स्वस्यैव हानिप्रसङ्गात्, स्वयंप्रकाशतयाऽत्यन्तविशदस्वरूपे च वस्तुनि बाधकप्रत्ययावसेयविशेषाभावेनानिर्मोक्षसंसारयोरन्यतरप्रसङ्गात्, अभिज्ञाप्रत्यभिज्ञयोरपि हि देशकालादिविशेषादस्त्येव मात्रया वैषम्यम् ।

अभिज्ञायाः प्रत्यभिज्ञा विशिष्टविषया सती ।
तदशक्यभिदाबाधप्रगल्भा न तथाऽत्र ते ॥

अतो यदि स्वरूपं निवर्तकं नित्यनिवृत्तिः स्यात्, यदा तु तदतिरिक्तं मानं तदा सविशेषत्वमेष्टव्यम्, अमानस्य निवर्तकत्वादर्शनान्मानत्वमेव निवर्तकत्वौपयिकमिति चेत् तद्वदेवामेयस्याधिष्ठानत्वादर्शनान्मेयत्वमेव तदौपयिकमिति किं न स्वीक्रियते, जडाजडवैषम्यादिति चेत् तुल्यं मानस्यापि स्वरूपातिरिक्तस्य जडत्वात् स्वरूपानुप्रवेशिनस्तु तदंशस्य प्रागपि सत्त्वात् । किं च ।

ब्रह्मणोऽनिर्विशेषत्वमिति धर्मोऽस्ति वा न वा ।
द्विधाऽपि सविशेषत्वं तद्योगतदयोगजम् ॥

त्वद्वाक्याद् भ्रान्तिसिद्धं तल्लक्षणावृत्त्यनूदितम् ।
निषेधामो ऽभिधाशक्तिर्नास्तीति हि निषिध्यते ॥
निर्विशेषा पुरीत्युक्तिर्यथैकत्र न तिष्ठति ।
तथा सर्वप्रयोगश्च विशेषे पर्यवस्यति ॥
विशेषो निर्विशेषश्चेत्सोऽपि कस्यापि वा न वा ।
पूर्वत्र सविशेषत्वमन्यत्र न विशेषता ॥

ब्रह्म निर्विशेषमित्यभिलापमात्रमिति चेत्तर्हि सिद्धं नः समीहितं वस्तुतो विशेषप्रतिक्षेपाभावात्, ततश्चाभिलापगोचरत्वस्य विधानात् वस्तुमात्रस्य तदपि नास्तीति चेन्न ।

अवाच्यं वाच्यमिति वा वस्तुनि प्रतिपादिते ।
वाच्यमेव भवेद्वस्तु वाच्यावाच्यवचोऽन्वयात् ॥

किं च ।

इष्टाध्यक्षादिमानेन जगत्सत्यत्वनिर्णये ।
निर्विशेषवचोऽन्यार्थं यूपादित्यैक्यवाक्यवत् ॥

प्रत्यक्षादिप्रत्ययो निरालम्बनः प्रत्ययत्वात् स्वाप्नप्रत्ययवत्. प्रपञ्चो मिथ्या दृश्यत्वात् व्यावर्तमानत्वात् शुक्तिरूप्यवदित्यादिभिरागममन्तरेणापि जगद्बाध इति चेन्न निर्विषयासदन्यथाख्यातिसाधने विरोधापसिद्धान्तादिदोषात् अनिर्वाच्यत्वसाधने अप्रसिद्धविशेषणत्वात् स्ववचनविरोधादिदोषात् विरुद्धयोः समुच्चयवत्तत्प्रतिक्षेपयोरपि परस्पराभावात्मनोः समुच्चयस्याविरुद्धत्वात् । तथा ।

सदसद्व्यतिरेकेण साधनात्तन्निषेधनात् ।
सदसद्व्यतिरिक्तस्य सिद्धा सदसदात्मता ॥
एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं च न ते भवेत् ।
सद्विज्ञानेन सदसदन्यविज्ञप्त्यसम्भवात् ॥

ऐक्यसाधर्म्यवैधर्म्यभावैः स्यादेकतोऽन्यधीः ।
बाधासिद्ध्यद्याहतयो लक्षणा च स्युरत्र ते ॥

किं च ।

तत्त्वे द्वित्रिचतुष्कोटिव्युदासेन यथायथम् ।
निरुच्यमाने निर्लज्जैरनिर्वाच्यत्वमुच्यते ॥

तथा बाधतद्योग्यत्वादिसाधने चानुपलम्भादिदोषात्, नश्वरत्वादिसाधनं त्विष्टमेव । किञ्च ।

तत्तत्पक्षादिबुद्धीनां प्रमाणत्वप्रमात्वयोः ।
बाधासिद्ध्यादयोदोषा विजृम्भन्ते यथायथम् ॥

तदभ्युपगमे चानुमानस्य निष्प्रयोजनत्वस्ववचनविरोधानुत्थानानि स्युः । किं च समस्तप्रत्यक्षाद्यप्रमाणत्वसिद्धावेतदनुमानोत्थानं, ततश्च तत्सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयणं, भेदवासनादोषमूलत्वात्प्रत्यक्षमप्रमाणमिति चेन्न दोषत्वाप्रमाणत्वयोरन्योन्याश्रयणात् शास्त्रतोऽन्यतरसिद्धौ तत्प्राबल्यापेक्षया चक्रकापातः श्रुतिप्राबल्याप्रामाण्यदुष्टकरणत्वनिश्चयानुमानप्रवृत्तीनां तत्तत्पदार्थस्वरूपं प्रत्यक्षादिविषयः धर्मस्तु मिथ्यात्वादिनामकस्तदविरुद्धानुमानविषय इत्यविरोध इति चेत् स्वरूपसिद्धेरेव मिथ्यात्वविरोधात् स्वरूपाविरोधिमिथ्याशब्दपरिभाषितधर्मसाधने चास्माकमनिष्टाभावः । किं च ।

मिथ्यावादिप्रतिज्ञार्थः स्वप्रतिज्ञां स्पृशेन्न वा ।
आद्ये स्वस्यैव विध्वंसो द्वितीये व्यभिचारिता ॥
मिथ्यात्वस्य तु मिथ्यात्वे मिथ्यात्वं बाधितं भवेत् ।
सत्यत्वस्य तु सत्यत्वे सत्यत्वं स्थापितं भवेत् ॥
यदि प्रपञ्चमिथ्यात्वं सक्रत्सैवेति सम्भवेत् ।
प्रपञ्चश्च तथैवेति स सत्यो न कथं भवेत् ॥

जडत्वात्स न तच्चेत्तन्मिथ्यात्वं च न तद्भवेत् ।
तत्त्वेनैव तदन्यत्वान्न तत्सत्यं च ते भवेत् ॥
सदसद्भिन्नता चापि विरोधात् सदसत्त्ववत् ।
परस्परमतिस्तस्य बाधिकेति निरूप्यताम् ॥

किं च प्रपञ्चतद्बाधकप्रत्ययाभ्यामुपहितानुपहिता-दिवेषेण ब्रह्मणोऽपि दृश्यत्वादनैकान्त्यं ब्रह्ममिथ्यात्वं वा स्यात्, अनुभूतिरवेद्या अनुभूतित्वादिति चेन्न ।

अनुभूतिरवेद्येति वचनं बोधकं न वा ।
आद्ये तेनैव वेद्यत्वं नो चेत्किं क विधीयते ॥

ब्रह्मणश्चात्यन्तावेद्यत्वे अथातो ब्रह्मजिज्ञासा, ब्रह्मविदाप्नोति परम्, आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः, इत्यादिव्याकोपश्च, उपदेशश्च निष्प्रयोजनः उपदेष्टुश्चाद्वैतनिश्चयानिश्चययोः कस्मै किमुपदेश्यं, न ह्यनुन्मत्ता मिथ्यात्वेन निर्णीतेभ्यः प्रतिबिम्बादिभ्य उपदिशन्ति। व्यावृत्त्यनुवृत्तिमात्रं तु न मिथ्यात्वादिप्रयोजकं तथा हि ।

व्यावृत्तेऽपि च सत्यत्वं रज्जुवंशादिके स्फुटम् ।
तत्रैव चानुवृत्तस्य मिथ्यात्वमपि भोगिनः ॥
व्यावृत्तिमात्राद्यदि तत्सतोऽप्येतत्प्रसज्यते ।
सत्त्वं घटस्येहेदानीं नास्तीत्यादिनिरूपणात् ॥
तच्चेत्तद्देशकालादौ नापोढं तत्समं घटे ।
सदेव घटदेशश्चेन्नान्यथैवोपलम्भनात् ॥
सत्सदित्यनुवृत्त्या चेत्सतः सत्यत्वमिष्यते ।
भिन्ननास्त्यनुवृत्त्यादेर्भेदनास्त्योश्च सत्यता ॥
देशकालादिभेदेन नास्तिता सर्वगामिनी ।
भिन्नता च मिथोऽपेता न क्वचिद्विनिवर्तते ॥
शब्दमात्रानुवृत्तिश्चेत्तत्रापि च तथैव नः ।
तत्तत्प्रमाणयोग्यत्वमात्रं सत्तेति मन्महे ॥

अनुवृत्तिधिया सत्ता सर्वभावानुयायिनी ।
यद्यपीष्टा तथाऽप्येषा तद्धर्मत्वेन सिध्यति ॥

अतः प्रतिपन्नदेशकालादौ निवृत्तं मिथ्या नान्यत्, अन्यत्सदिति तत्त्वम् । प्रत्यनुमानं च ।

भानासद्व्यतिरेकाद्यैर्विमतं सत्यतात्मवत् ।
विमतः प्रत्ययः सम्यग्ज्ञानाबाधात्स्वतश्चवत् ॥

इत्यादि, अत्रान्तिमयुगवेदान्तिनामभिजन्म रहस्यं प्रकाशयामः ॥

सांख्यसौगतचार्वाकसङ्कराच्छङ्करोदयः ।
दूषणान्यपि तान्यत्र भूयस्तदधिकानि च ॥

तदेवं सिद्धं, न च ब्रह्म बम्भ्रमीतीति, न च तत्स्वरूपेण जगदुपादानं निर्विकारत्वनिर्दोषत्वादिविरोधात्, नापि शक्त्युपधानेन शक्तेरभिन्नत्वे स्वरूपानतिरेकात् भिन्नत्वेऽसन्मतापातात्, भिन्नाभिन्नत्वे भिन्नत्वाकारेण विकारादिदोषप्रसङ्गात् । एतेन स्वतःसर्वेषां भिन्नाभिन्नत्वमपि निरस्तं व्यावृत्तमेव* दूषितं शङ्करादिपक्षत्रयेऽपि चिदचित्प्रपञ्चब्रह्मणां बहुविधसामानाधिकरण्यवैरूप्यलक्षणादिभिश्च महान् क्लेशः ।

निर्भेदे सति दौष्कर्याद्विधाय जगदात्मताम् ।
तत्रैव तन्निषेधोऽयमिति वालिशजल्पितम् ॥
सामानाधिकरण्यं हि न शुक्तिकलधौतयोः ।
न च द्विचन्द्रयोर्नापि विम्बतत्प्रतिविम्बयोः ॥
न घटाकाशयोर्नापि घटद्वितयरन्ध्रयोः ।
तथैव न घटाकाशमहाकाशादिकेष्वपि ॥

* सन्मात्रस्याशिनो ब्रह्मत्वमपि निर्विकारत्वनिर्दोषत्वादिविरोधात्पूर्वमेव दूषितमिति पाठान्तरम् ।

एवं न पिण्डघटयोर्न वा घटशरावयोः ।
न च पिण्डाशयोर्नापि घटयोश्च परस्परम् ॥
मृदाद्याकारतो या तु सामानाधिकरण्यधीः ।
व्यक्तिभेदेऽपि जात्यादिनिमित्तैक्यनिबन्धना ॥

अक्लिष्टत्वेऽपि पक्षाणां नैयायिकादिमतमेव साधीयः तथा हि ।

वाचां परिगृहीतानां यूपादित्यादिवाक्यवत् ।
व्याहतार्थाभिधायित्वाद्वरं क्लिष्टार्थकल्पना ॥

भिन्नाभिन्नत्वं भवदभिमतं विरुद्धमिति वक्तुमपि लज्जामहे तथाऽपि ब्रूमः अभेदो हि भेदाभावः अतस्तं च तदभावं च कथमेकत्रैकदैवाध्यवस्येम भेदाभावातिरिक्त-स्त्वभेदो नास्त्येव जात्याकारेणाभेद इति चेत् तर्हि जा-त्यादावभेदो व्यक्त्यादिषु भेद इति नैकस्य भिन्नाभिन्नत्वं, जातिव्यक्त्यादिकमपि मिथोभिन्नाभिन्नमिति चेत् इदं स्वरूपेणैव वा कारणान्तरेण वा पूर्वत्र विरोधः, उत्तरत्रा-नवस्थादिदोषः सप्तभङ्गीभक्तान् प्रतिचोद्यते ।

यदि सत्त्वादनैकान्त्यं विमतस्यान्यवन्मतम् ।
तस्यैकान्त्ये त्वनैकान्त्यमनैकान्त्ये न नः क्षतिः ॥
विशेषणविशेष्यत्वप्रतीतेर्नैकधीः क्वचित् ।
एकोऽयं घट इत्यादिरेको दण्डीति बुद्धिवत् ॥
परतन्त्रस्वभावत्वान्मत्वर्थीयानपेक्षता ।
सहधीनियमोऽप्येवं स हि भेदैकसाधकः ॥
असिद्धिश्च विना द्रव्यं गन्धादेरुपलम्भनात् ।
आलोकध्वान्तरूपादावनैकान्त्यं च दृश्यताम् ॥

तदयं संग्रहः-

नाभेदधीः प्राग्वैशिष्ट्याद्धर्मैक्यादेकतामतिः ।
मत्वर्थीयः पृथक्सिद्धे सहभावोऽपि भेदकः ॥

जगद्ब्रह्मणोरत्यन्तभेदे कथं त्रिविधपरिच्छेदराहित्यम् इत्थं-तत्र देशकालपरिच्छेदाभावस्तु सर्वदेशकालव्याप्तत्वात्सिद्धः, वस्तुपरिच्छेदराहित्यं तु न सर्वतादात्म्यं सर्वध्यासाश्रयत्वं स्वेतरसमस्तमिथ्यात्वादिकं वा प्रागुक्तदूषणशतोन्मेषात्, अतोऽन्यथैतन्निर्वाह्यं तत्रैवमुक्तं जन्माद्यधिकरणे विवर*णकारैः वस्तुपरिच्छेदो वस्तुपरिमाणं देशपरिच्छेदस्तद्धेतुक इति अयमेवार्थो वेदार्थसंग्रहविवरणेऽप्युक्तः । वरदनारायणभट्टारकैस्त्वेवमुक्तं न्यायसुदर्शने वस्तुपरिच्छेदो नाम इयद्गुणक इयद्विभूतिमानित्येवंविधः तद्रहितं ब्रह्म, वस्त्वन्तरभावो वा वस्तुपरिच्छेदः तद्रहितं च ब्रह्म, ब्रह्मव्यावृत्तस्य सर्वस्य ब्रह्मशरीरत्वात्तद्व्यतिरिक्तं किञ्चिदपि नास्तीति अयमसौ न भवतीति व्यवहारो न तस्यामवस्थायां प्रवर्तत इत्यर्थः, तथा च भाष्यकारः ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वन्तराभावादिति । अयमेवार्थो नारायणार्यैरप्युक्तः गुणैरियत्ताराहित्याद्वस्तुनाऽपरिच्छिन्नत्वं चावगम्यत इति, अत्र इयद्गुणक इत्यादिपक्ष एव प्रायः श्लाघ्यः एतदुक्तं भवति स्वरूपतो गुणतो विभूतितो वा केनचिदाकारेण कुतश्चिदपकर्षो वस्तुपरिच्छेदः वस्तुपरिमाणमिति पक्षोऽप्येतदन्तर्गतः तथा वस्त्वन्तराभावपक्षोऽपि स हि सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यनिबन्धनं सर्वशरीरत्वेन सर्वात्मकत्वमिति नियमनादिगुणकाष्ठैवेति, तदेवमत्यन्तभिन्नानन्तवस्तुसत्यत्वेऽपि ब्रह्मणस्त्रिविधपरिच्छेदराहित्यमुपपन्नम् । एतेन पातञ्जलशैवकाणादादीनां निमित्तत्वमात्रवादोऽपि निरस्तः । कारणावस्थसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुविशिष्टस्य तस्यैवोपादानत्वश्रुतेः, न च तावता निर्विकारत्वश्रुतिवि-

* विवरणकारपदेनेह श्रुतप्रकाशिकाचार्या उच्यन्ते ।

रोधः तस्याः सर्वान्तर्यामिशरीरैशव्यवस्थितत्वात्, विशिष्टवेषेण विकाराश्रयत्वं त्विष्टमेव मनुष्यादिशरीरविशिष्टे स्वरूपतो निर्विकारे पुंसि बाल्ययुवत्वस्थविरत्वस्थूलत्वादिवत्, ईश्वरो न जगदुपादानं जगन्निमित्तत्वात् यो यन्निमित्तं न स तस्योपादानं यथा घटस्य कुलाल इति चेन्न धर्मिग्राहकविरोधात्, निमित्ततयैवानुमानसिद्धः पक्षीकृत इति चेन्न तस्यानुमातुमशक्यत्वात्, क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदिति चेन्न यथादृष्टोपसंहारे बाधात्, अन्यथा ज्ञानेच्छयोरपि त्यागप्रसङ्गात् नित्यज्ञानस्य शरीरादिनेव नित्यप्रयत्नस्यापि ज्ञानादिना निरपेक्षत्ववचनोपपत्तेः, स्वतोविषयप्रावण्ये ज्ञानत्वप्रसङ्ग इति चेन्न जीवनपूर्वकप्रयत्नवदुपपत्तेः, अदृष्टात्तत्र नियम इति चेत् अत्रापि तथाऽस्तु त्वयाऽप्येतदेष्टव्यम् अन्यथा नित्यज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नानां सर्वदा सर्वगोचरत्वेन विषयनियमाभावे युगपत्सर्वकार्योत्पत्तौ युगपदनायाससर्वमोक्षक्षणभङ्गानन्तरक्षणकार्याभावादिप्रसङ्गात्, सहकारिक्रमात्कार्यक्रम इत्यविलक्षणवचनं सहकारिणामपि कार्यत्वाद्युगपदेव निवृत्तिप्रसङ्गात् प्रयत्नस्य समस्तवस्तुगोचरज्ञानसमानविषयत्वे नित्यवस्तूनामपि तत्प्रयत्नविषयत्वप्रसङ्गः, ततश्च तेषामपि सृष्टिसंहारादिप्रसङ्गः अशक्यविषयप्रयत्नत्वादीश्वरस्यैवानीश्वरत्वं वा, अस्तु तर्ह्यदृष्टैकनियतप्रयत्नमात्रवानीश्वर इति चेत् जीवस्यैवानित्यप्रयत्नस्यैव तथाविधनियमोपपत्तेः, अङ्कुरादिगोचरप्रयत्नो न केनापि ह्युपलभ्यत इति चेन्न जीवनपूर्वकप्रयत्नेऽपि समत्वात्, कार्यादेव हि तत्कल्पनं, तदत्रापि समम् अदृष्टस्य च सर्वकार्यनिमित्तस्य नियामकत्वे किमदृष्टप्रयत्नकल्पनप्रयत्नेन । अत्रैवं संग्रहः ।

सर्वगत्वादनियमो नित्यगत्वाद्युपद्रवः ।
अदृष्टान्नियमे नित्ययत्नोऽत्राजगलस्तनः ॥
स्वादृष्टपरतन्त्रः स्यादवरात्मा क्वचित्क्वचित् ।
परादृष्टपराधीनः सर्वत्रैव भवेत्परः ॥

प्रयत्नस्य च ज्ञानादतिरेकं पराभिमतमनुरुध्यैतदुक्तमिति मन्तव्यम् । किञ्च-

सिद्ध्यसिद्ध्योर्विरोधो नेत्येवं प्रलपतस्तव ।
विरोधसिद्ध्यसिद्ध्योश्च तन्निषेधो निषिध्यते ॥
त्वत्सिद्धान्ततत्त्वदुक्तिभ्यां हेत्वाभासेन वा पुनः ।
ज्ञातो व्याप्तिविरोधेन विशेषः प्रतिषिध्यते ॥
तृणादिमर्मरीभावहेतुत्वादग्निमद्धिमम् ।
इति कृत्वा पक्षबलाच्छीताग्निर्न हि कल्प्यते ॥
व्यापकत्वेन दृष्टस्य पक्षसंबन्धमात्रतः ।
अधिकांशग्रहे हेतुः पक्षधर्मोऽपि न क्षमः ॥
सिद्धे तु पक्षसंबन्धे पारिशेष्यादिना पुनः ।
अधिकांशग्रहश्चेन्न पारिशेष्यानिरूपणात् ॥
दृष्टजातीयनिःशेषभङ्गसाध्यं न सिध्यति ।
अभङ्गेनाधिकं सिध्येन्न च सामान्यतः स्थितिः ॥
परिशेषानुमानस्याप्यन्वयित्वे समा गतिः ।
केवलव्यतिरेकी तु परस्तान्निरसिष्यते ॥

किंच सकर्तृकमित्यत्रोपादानादिसमस्तकारणविषयज्ञानादिमान् कर्तृतया विवक्षितः कतिपयविषयज्ञानादिमान् वा सामान्यतो वा, पूर्वत्र व्याप्त्यसिद्धिः, न हि कुलालादयो घटादिहेतुभूतमदृष्टेश्वरादिकं जानन्ति उत्तरयोः पक्षयोरीश्वरासिद्धिः, यागाद्युपकरणमृदाद्युपादानवेदिभिर्जीवैरेव सिद्धसाधनात् । एतेन द्व्यणुकादिकर्तृत्वमपि जीव-

स्यैवादृष्टद्वारा घटत इति सिद्धं, शरीराजन्यत्वेन च कार्यत्वहेतोर्बाधः* सोपाधिकत्वं वा दुष्परिहरं, न च व्यर्थं विशेषणम् असिद्धिपरिहारेण तस्य सार्थकत्वात्, न च हेतुविशेषणं सर्वमनैकान्त्यपरिहारायेति मन्त्रपाठोऽयं, व्यर्थविशेषणं तर्हि सर्वत्रादूषणं स्यादिति चेन्न यत्किंचिद्दोषपरिहारानुपयुक्तत्वस्य वैयर्थ्येऽनुरूपत्वात्, तथा च प्रकृतानुपयोगिनस्तस्यार्थान्तराख्यनिग्रहस्थानत्वं वाऽस्तु, न च विशिष्टस्य व्याप्त्यभावादेकामसिद्धिं परिहरतो द्वितीयापत्तिरिति वाच्यम् तस्य‡ तदभावासिद्धेः, यत्र शरीराजन्यत्वं तत्र सर्वत्राजन्यत्वमात्रमप्यस्तीति तस्य व्याप्तावस्यापि व्याप्तिर्दुर्निवारैव अन्यथा कलमाङ्कुरात्कलमबीजानुमानमुच्छिद्येत बीजव्यतिरेकमात्रेण कलमाङ्कुरस्यापि व्यतिरेकसिद्धेर्व्यतिरेकव्याप्तौ व्यर्थविशेषणत्वात् बीजमन्तरेणापि केचिदङ्कुरा जायन्त इति चेत् कलमबीजमपि नानुमीयेत तदन्तरेणापि तदुपपत्तेः, एवं मैत्रीतनयस्य श्यामत्वे शाकाद्याहारपरिणामश्च नोपाधिः स्यात् आहारपरिणामव्यतिरेकमात्रेण श्यामत्वव्यतिरेकाच्छाकादीति विशेषणवैयर्थ्यात्, तन्निवृत्तावपि तमालेन्द्रनीलश्यामत्वं दृश्यत इति चेन्न विशिष्टस्यापि तत्र व्यतिरेकात्, न च शरीरश्यामत्वस्यैव तत्प्रयोजकं स्थावरायोनिजश्यामशरीरेषु शाकाद्याहारपरिणामाभावात्, आहारपरिणतिजशरीरश्यामत्वं शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकमिति चेन्न अत्र

* अकर्तृकत्व-शरीराजन्यत्वयोर्व्याप्तेर्निरुपाधिकतया अधिकबलवत्त्वमभिप्रेत्य-बाध इति, । तदनङ्गीकारे तु कल्पान्तरम् ।

† कार्यत्वहेतोः शरीराजन्यत्वेन सोपाधिकत्वमेवं च शरीराजन्यत्वलक्षणोपाधिव्यतिरेकेण स्थापनानुमानं सत्प्रतिपक्षितमित्यर्थः ।

‡ शरीराजन्यत्वावच्छेदेन व्याप्त्यभावासिद्धेरित्यर्थः ।

साध्यद्वारापि समव्याप्तेर्वैयर्थ्यकवलितत्वात्, यच्छयामं न भवति तच्छाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकं न भवति इत्येतावता तत्सिद्धेः, श्यामत्वजातिविशेषोऽनुपात्तविशेषणः साध्यः तेन न व्यर्थतेति चेन्न विशेषणमन्तरेण तस्य दुर्वचत्वात् विशेषशब्दमात्राभिधानेऽपि तस्यैव व्यर्थत्वात् किञ्च कार्यत्वात्सकर्तृकमित्यत्रापि व्यर्थविशेषणत्वं सुवचं हेतुमत्त्वमात्रव्यतिरेकेण कार्यत्वव्यतिरेकस्य सुवचत्वात् हेतुशब्दोऽत्रानुपात्त इति चेन्न तस्य फलितत्वात्, अन्यथा अशरीरशब्दप्रयोगे भवतोऽपि पर्यनुयोगानवकाशात्, विग्रहेण शरीराजन्यत्वं फलितमिति चेत् तर्हि कर्तृशब्दनिर्वचनेनापि हेतुविशेषत्वं फलितं सकर्तृकमिति हेतुतयैव संबन्धो वाच्यः एवं सावयत्वादनित्यत्वाभिधानेऽप्यवयवजन्यत्वं फलितमिति तत्रापि व्यर्थविशेषणता स्यात्, न ह्यवयवैः संबन्धमात्रं तेषु समवायमात्रं वा हेतुः नित्येष्वपि जातिगुणादिषु तत्सम्भवात्. विपक्षे बाधकतयोक्तकारणकार्योत्पत्तिप्रसङ्गोऽपि कर्तुः कारणविशेषत्वनिश्चयादेव परिहृतः अचेतनं चेतनाधिष्ठितमेव प्रवर्तत इति नियमात्कारणमात्र*त्वं सिद्धमिति चेन्न नियमासिद्धेः, दृश्यते ह्ययस्कान्तादिभिरप्ययःप्रभृतेः प्रवर्तनम्, अयोगव्यवच्छेदः सिषाधयिषितः न त्वन्ययोगव्यवच्छेद इति चेन्न अन्वयव्यतिरेकवतस्तस्यैवान्यस्य विशेषहेतुत्वोपपत्तौ ततोऽतिरिक्तस्यादृष्टस्य कल्पनायोगात्, विपक्षे बाधकाभावस्य चोक्तत्वात्। किंचेदमधिष्ठानं किंरूपं प्रेरणमिति चेन्न अमूर्तेषु तदयोगात्, हेतुत्वेन ज्ञानमात्रमिति चेन्न प्रयत्नस्याकिञ्चित्करत्वप्रसङ्गात्, ज्ञानादित्रयवतः सन्निधानमात्रमिति

* कारणत्वमात्रमिति युक्तः पाठः।

चेन्न तस्य नित्यत्वेन कार्यस्यापि सदातनत्वप्रसङ्गात् अदृष्टविशेषान्नियम इति चेत् न तर्ह्यदृष्टस्यैतदधीना प्रवृत्तिः तस्यैव तन्नियामकत्वात्, अन्यथा तस्यापि यावत्सत्तं प्रवृत्तिप्रसङ्गात्। किं च स्वयमचेतनस्येश्वरज्ञानस्य न चेतनाधिष्ठानमस्ति ज्ञानान्तराभावात् वस्तुतश्चेतन एवेश्वरात्मा तदाश्रयतया स्थित इति चेन्न जीवेन सिद्धसाधनात्, सामान्यतः स्वयमेव तदपि ज्ञानं प्रणीयत इति तावता तदधिष्ठानमिति चेन्न विशेषाकारस्याहेतुत्वप्रसङ्गात्, अन्यथा घथाकथञ्चित्सर्वगोचरज्ञानवत्त्वे सर्वस्रष्टृत्वाविरोधात्, ज्ञानान्तरेण तदधिष्ठानमिति चेन्न अनवस्थानात्, एतेनैव तदधिष्ठानमिति चेन्न अन्योन्यप्रवर्तनेऽन्योन्याश्रयणात्, उत्तरस्य ज्ञानस्य जगत्कारणत्वाभावान्नान्योन्याश्रयणमिति चेन्न अत्यन्ताकारणत्वेऽसत्त्वप्रसङ्गात्, कारणाधिष्ठानौपयिकस्यास्य चाकारणत्वे प्रथमस्यापि कारणस्याकारणत्वप्रसङ्गात्। एवं चिकीर्षाप्रयत्नयोरप्यकारणत्वे गतमीश्वरकर्तृत्वेन। किंच यदकर्तृकं तत्कार्यं न भवतीति व्यतिरेकव्याप्तावहेतुकत्वमुपाधिः अहेतुकत्वमकर्तृकत्वव्यापकमिति चेन्न पक्षे संदिग्धत्वेनोपाधित्वानपायात्, अन्यथा शाकाद्याहारपरिणतेरप्यनुपाधित्वेन मैत्रीतनयस्य श्यामत्वमनुमीयेत। न च सामान्याभावस्य विशेषाभावव्यापकत्वम् अन्यथा पृथिवीत्वाभावेन घटत्वाभावव्याप्तौ करकादेरपार्थिवत्वादिप्रसङ्गः। ननु कर्तुर्हेतुविशेषत्वं नाम हेतुष्वन्यतमत्वं सर्वकार्यानुवृत्तत्वं वाभिप्रेत्येदमुच्यते तत्राद्दृष्टादावपि प्रसङ्गादाद्यो निरस्तः, द्वितीयस्तु कल्पोऽसिद्ध इति चेन्न पूर्वोक्ताधिष्ठाननियमनिरासेन दत्तोत्तरत्वात्। किंच क्षित्यादिकमितीश्वरघटादिसंयोगः पक्षीकृतो न वा पूर्वत्र

भागासिद्धिः, एतदनुमानसिद्धपक्षीकारेऽन्योन्याश्रयणम्, उत्तरत्र संदिग्धानैकान्तिकता, घटेश्वरसंयोगस्य सकर्तृकत्वसंदेहेऽपीश्वरसिद्धिरविरुद्धेति चेन्न तत्संयोगवदेव केषांचिदन्येषामप्यकर्तृकत्वं भवेदिति शङ्कामात्रस्य दुर्वारत्वात्, तावतापि क्षित्यादिसकर्तृकत्वनिश्चयभङ्गात् विप्रतिपन्नं कार्यं सकर्तृकमिति सामान्यतः पक्षीकारान्न कश्चिद्दोष इति चेन्न सामान्यस्य प्रयोगस्यापि समस्तविशेषकवलीकारार्थत्वात्, ततश्च समस्तविशेषाणां सामान्यतः सिद्धिसाकाङ्क्षत्वात् अन्यत इत एव वा तत्सिद्धावनुमानवैयर्थ्यान्योन्याश्रयौ दुष्परिहारौ । नन्वस्माकमीश्वरानुमाननिरासेन किं प्रयोजनं न च प्रयोजनाभावमात्रम् अनुमानत एवेश्वरं प्रतिपद्य तं भजमानान्प्रति नास्तिक्यशङ्का व्यापादिता स्यादिति महत्तेषामस्माकं च पापमिति अहो महाकारुणिकोऽसि तादृशेभ्य एतन्नोपदिश्यतां, प्रयोजनं च शृणु प्रथमं तावद्यथावस्थिततत्त्वावबोधः श्रोत्रेण गन्धग्रहणनिरासवत्, अनुमानस्याभासतां पश्यतस्तीव्रबुद्धेरीश्वराविश्वासपरिहारश्च, ततश्च मन्दानां मतेस्तीव्रबुद्धिना प्रक्षोभो न स्यात् एवमपि क्रियतां कारुण्यम् अप्राप्तप्रापकस्यागमस्यानुवादताप्रसङ्गोऽपि परिहृतः स्यात्, अनुवादत्वेऽपीश्वरः सिध्यत्येवेति न कश्चिद्दोष इति चेन्न निमित्तोपादानभूतेश्वरासिद्धेः, निमित्ततयाऽनुमानसिद्धमीश्वरमनूद्योपादानत्वादि विधीयतां, प्रत्यक्षसिद्धं पृथिव्यादिकमनूद्येश्वरशेषत्वशरीरत्वादिविधानवदिति चेत् तथैवानूद्योपादानत्वनिषेधकानुमानोदये धर्मिग्राहकबाधस्य दुर्वचत्वप्रसङ्गात्, विशिष्टतया त्वागमेनैव सिद्धौ तस्य सुवचत्वात् पृथिव्यादेरीश्वरशेषत्वादिनिषेधानुमानवत्तदपीष्यतामिति चेन्न तस्य निषेध्यग्राहकसिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातस्य सुवचत्वात्,

अत्रेश्वरो न पृथिव्याद्युपादानं चेतनत्वात् कर्तृत्वाद्वा कुलालवदित्यादिप्रयोगे कथञ्चिदपि स दुर्वचः तदा त्वागमस्यान्यपरत्वोपपत्तावीश्वरस्यानुपादानत्वमेव स्यादिति जन्माद्यस्य यत इति निखिलजगदेककारणत्वसंविद्विलीयेतेति भयादनन्तरमेव सूत्रकारैः शास्त्रयोनित्वादिति प्रमाणान्तरगोचरत्वं निरस्तम्। ननु तर्हि रचनानुपपत्तेश्चेत्यादिसूत्रं तद्भाष्यादिकं च कथं संघटेत न्यायतत्त्वे च प्रमातृपादे चेतनस्यैव कर्तृत्वप्रतिपादनप्रकरणे, ननु वायुर्भूरेणूनां संघातं करोति इत्यादिना परिचोद्य दत्तमुत्तरम् उच्यते कर्तृकरणकर्माणीति त्रीणि कारणानि क्रियाविशिष्टानि तेषामन्यतमाभावे क्रिया न युज्येतेत्यादि, अत्रापीश्वरानुमानानुमतिर्दृष्टा अतः शास्त्रयोनित्वादित्यस्यान्यथाऽर्थो वाच्य इति चेन्न रचनाऽनुपपत्तेरित्यादेरन्यभावत्वात्, अत्र हि चेतनानधिष्ठितप्रकृत्याद्युपादानत्वमात्रप्रतिपादकान्प्रति विशेषविरोधादिप्रदर्शने तात्पर्यं, स्वपक्षे तु तेषां सम्भावनातर्कत्वमेव तदनुगृहीतस्त्वागम एव प्रमाणम् अत एव न्यायतत्त्ववचनमपि निर्व्यूढं तदेवमुपादानमनूद्य निमित्तत्वनिषेधकान् निमित्तमनूद्योपादानत्वनिषेधकांश्च प्रति धर्मिग्राहकबाधं वक्तुं केवलजगदुपादाननिमित्तानुमानयोर्दूषणमिति मन्तव्यम्। आगमेश्वरादिपक्षीकारे त्वाश्रयासिद्धिरिति संग्रहः, निमित्तोपादानैक्यवाक्यं यूपादित्यैक्यवाक्यवदिति चेत् कथं लक्षणविरोधादिति चेन्मैवम्। न ह्युपादानासमवायिव्यतिरिक्तं निमित्तमिति निमित्तलक्षणं, नापि निमित्तासमवायिव्यतिरिक्तकारणमुपादानमित्युपादानलक्षणं येनात्र विरोधः स्यात्, किं तर्हि उपादानकारणत्वं च परिणामास्पदत्वमेवेति वेदार्थसंग्रहानुसारा-

असमवायात्यवान्तरविभागस्तु नास्मदीयैरभ्युपगतः पारिभाषिकत्वात् अन्यथा निमित्तकारणप्रत्यासन्नं कारणमनिमित्तमित्यादि विभागान्तरस्यापि परिभाषितुं शक्यत्वात् पटाद्यसमवायितया तन्तुसंयोगादयस्त्वसिद्धा एव अवयविभङ्गात् तावत एव तत्त्वात् संयोगादिकारणतया नोदनादयस्तु सिद्धा अपि निमित्तकोटेर्न व्यतिरिच्यन्ते ततश्च लक्षणद्वयमपीश्वरे सिद्धम् अविभक्तनामरूपचिदचिच्छरीरकस्य विभक्तनामरूपचिदचिदचिच्छरीरकत्वापेयोपादानत्वसिद्धेः, अविभक्तचिदचिच्छरीरकत्वातिरिक्तेन कुलालादिसाधारणसंकल्पविशेषवत्त्वाद्याकारेण निमित्तत्वसिद्धेश्च ईश्वरस्यैव क्वचिद्विषये कर्तृत्वमुपादानत्वं च परैरपि स्वीकार्यं, सन्ति हि संयोगादयो घटादिभिरीश्वरस्य ततश्चेश्वरस्तेषां समवायित्वात्सर्वकार्यकर्तृत्वाच्चोपादानं निमित्तं च तत्तत्कर्तृत्वानभ्युपगमे कार्यत्वात्सकर्तृकमित्यनुमानं दशमदशापन्नम् एवमनीश्वरेष्वपि बुद्धिपूर्वस्वज्ञानसुखाद्युत्पादने निमित्तोपादानत्वसमुच्चयः सिद्धः, ततः सिद्धं सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरकं ब्रह्मैव स्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरतया परिणमतीति वेदान्ताः प्रतिपादयन्तीति, तेन च तद्व्यतिरिक्तस्य निखिलस्याधाराधेयभावेश्वरेशितव्यत्वशेषशेषित्वशरीरशरीरिभावकार्यकारणभावादयो यथाग्रहणं सम्बन्धाः ।

श्रिया सह तु दाम्पत्यं शाश्वतं तत एव तु ।
तयोः साम्यैक्यशक्तित्वतद्वत्त्वादिगिरां गतिः ॥

ज्ञानानन्दाद्यत्यन्तसाम्याज्जगज्जनकत्वशेषित्वशरण्यत्वप्राप्यत्वादिसाम्याच्च साम्यगिरां निर्वाहो व्यक्तः, एकत्ववादा अप्येवं द्वन्द्वरूपेणात्यन्तसमतया प्रकारैक्येन सम-

स्तत्प्रपञ्चप्रतियोगिकैकशेषित्वाश्रयत्वेन महेन्द्राग्नीषोमादिवद्यथाविनियोगं श्रिया तद्वल्लभस्य वैशिष्ट्यात् समस्तात्महविःप्रत्युद्देश्यैकदेवतात्वादिवेषेण वा निर्वाह्याः, शक्तित्ववादास्तु पत्नीत्वादिरूपेण विशेषणत्वाभिप्रायाः सृष्ट्यादिव्यापारेषु समानलीलतया प्रेरकत्वेन सहकारित्वाभिप्राया वा, प्रयुज्यते च सर्वत्र स्त्रीपुंसात्मकेषु द्वन्द्वान्तरेष्वपि स्त्र्यंशे शक्तित्ववादः, व्यूहवदवस्थाभेदवादास्त्ववतारविषयाः सर्वस्य भगवदात्मकत्वेन तस्य स्वेच्छया परेच्छया वा कार्यदशापन्नस्यापि भगवदवस्थाभेदत्वात् एवमिच्छासंविदहन्तादिव्यपदेशा अपि प्रणयानुविधेयत्वस्वयंप्रकाशत्वस्वरूपनिरूपकत्वविशेषरूपादिपरा द्रष्टव्याः अत्र वक्तव्यमखिलं षडर्थसंक्षेपे दिव्यस्थाननिरूपणानन्तरं श्रीराममिश्रैः*रुक्तम् । अथ तत्रत्योऽयं ग्रन्थः समाननयान्महिष्यादिसिद्धिश्च । ननु शेषित्वविशिष्टविधिरशक्यः अन्यशेषस्य तदन्यशेषत्वायोगात्, न चानुवादः अत एव, किं च महिष्यादिकं परस्य शरीरम् अन्यथा एकमेवेति विरुध्यते आनन्दादिवदपृथग्भावाभावात् अतः समत्वान्न मिथः शेषशेषिता । मैवं पत्युः पत्न्या अपीति लोकसिद्धमुभयाधिष्ठानं चैकं शेषित्वम् अविभागस्मृतेः तदुक्तं नीतिविद्भिः अन्यतरानिच्छायां त्याग एव न संवर्ततेति न ह्यनिर्वृत्तिः पृथक्त्वे एतन्न्यायसहकृतवाक्येन च शेषित्वविशिष्टपत्नीसिद्धिः अनूद्य वा, न च लोके शरीरस्यापत्नीत्वं नाम मानान्तरागोचरे विरोधः, अचित्त्वाच्चापत्नीत्वं लोके स च स्वस्मिन्नात्माश्रयदोषः शेषत्वमन्यत्रापि अविरोधादिति अनेन च श्रीराममिश्रवचसा द्वन्द्वं प्रति जगतः शेषतैकरसत्वमुपपादितं, श्रुतिश्च ।

* राममिश्राचार्या यामुनमुनिभ्योऽपि प्राचीनाचार्याः ।

अकारेणोच्यते विष्णुः सर्वलोकेश्वरो हरिः ।
उद्धृता विष्णुना लक्ष्मीरुकारेणोच्यते तथा ॥

मकारस्तु तयोर्दास इति प्रणवलक्षणम् । इति मन्त्रान्तरेष्विव प्रणवेऽपि बहवोऽर्थाः बहुषु प्रदेशेषु प्रतिपाद्यन्त एव न चार्थविरोधः येनान्यपरता स्यात् अस्येशाना जगतो विष्णुपत्नी ईश्वरीं सर्वभूतानामित्यादिका च आदित्यादिशब्दसामानाधिकरण्यादाद्या श्रुतिर्भूविषयेति केचित् दिग्विषयेति तु कुदृष्टिः श्रुतिलिङ्गादिविरोधात् आह च भगवान्पराशरः ।

त्वयैतद्विष्णुना चाम्ब जगद्व्याप्तं चराचरम् ॥
यथा सर्वगतो विष्णुस्तथैवेयं द्विजोत्तम ! ॥

नानयोर्विद्यते परमित्यादि, तथा च भगवच्छास्त्र*-वचनम् एकतत्त्वमिवोदितौ ।

लक्ष्म्याः समस्तश्चिदचित्प्रपञ्चो व्याप्यस्तदीशस्य तु साऽपि सर्वम् ।

तथापि साधारणमीशितृत्वं श्रीश्रीशयोर्द्वौ च सदैकशेषीत्यादि ॥

अहिर्बुध्न्यसंहितालक्ष्मीतन्त्रादिषु च विस्तरेणायमर्थोऽवधार्यः, एतेन भूम्यादेरपि तदंशत्ववचनं निर्व्यूढम् अनुप्रवेशादेव ह्यनन्तविष्वक्सेनादेरपि सङ्कर्षणात्मकत्वमुच्यते यथाविनियोगमुपासनावान्तरभेदाद्ब्रह्मणः पत्नीपरिजनादिसाहित्यराहित्यविकल्पः न पुनर्भ्रान्तत्वशुद्धत्वकार्यकारणावस्थादिविषयत्वात् प्रागेव तत्र दूषणाभिधानात् व्यूहविभवादिषु हेतुकार्यभावं सर्वं विग्रह-

* पञ्चरात्रशास्त्रम् ।

विषयं वक्ष्यामः तत्तद्व्यूहाद्यनुरूपाश्च लक्ष्म्यादिव्यूहादयः शास्त्रसिद्धाः, व्यूहादिषु मिथोऽङ्गाङ्गिभावादिकं स्वसङ्कल्पमात्रायत्तमीश्वरस्य सर्वत्रैकत्वात् यत्तु। यत्रविशेषादिषु लक्ष्मीसुदर्शनादीन् प्रति वासुदेवादेरङ्गत्वं क्वचित्क्वचित्प्रतिपाद्यते तत्र यथावस्थितब्रह्मात्मकत्वानुसन्धाने स्वात्मानं प्रत्येव स्वस्यैच्छमङ्गत्वमिति न कश्चिद्विरोधः, ब्रह्मदृष्ट्याऽनुसन्धाने तु तत्तत्फलविशेषार्थं तदङ्गकत्वेन प्राधान्यदृष्टिरिति अत्यन्तोदितदृष्टिविध्यन्तरेष्विव न तत्त्वव्यवस्थाभङ्गः, न चैवमागमान्तरप्रतिपाद्यतत्त्वेष्वपि प्रसङ्गः तेषामागमानामप्रामाण्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्, पञ्चरात्रप्रामाण्यस्यागम प्रामाण्ये* †भाष्ये च श्रीपञ्चरात्राधिकरणे प्रपञ्चितत्वात् अस्माभिश्च न्यायपरिशुद्धावुक्तत्वात् न च यन्त्राद्य एव सामान्यतो निर्मूला इति वाच्यं तापनीयोपनिषदादिषु तद्दर्शनात् प्रत्यक्षतः फलोपलम्भाच्च अतस्तत्त्ववैपरीत्यं तदुक्तिमूलशास्त्राप्रामाण्यं वा न शङ्कनीयम्। अतः सिद्धमशेषचिदचित्प्रकारं ब्रह्मैकः श्रीमन्नारायण इति॥

स्फारास्तीर्णभुजङ्गपुङ्गववपुःपर्यङ्कनर्यं गतौ
सर्गस्थित्यवसानकेलिरसिकौ तौ दम्पती नः पती।
नाभीपङ्कजशायिनः श्रुतिसुखैरन्योन्यबद्धस्मितौ
विश्वस्याम्बुजसम्भवस्य वचनैरोन्तत्सदित्यादिभिः॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु न्यायसिद्धाञ्जने ईश्वरपरिच्छेदस्तृतीयः॥

---

* आगमप्रामाण्यनामा श्रीयामुनमुनिप्रणीतः संदर्भः।

† श्रीभाष्ये।

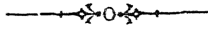
॥ श्रीः ॥

श्रियै नमः ।

श्रीधराय नमः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

न्यायसिद्धाञ्जने नित्यविभूतिपरिच्छेदश्चतुर्थः ।

अथास्य नित्यविभूतिरुच्यते त्रिगुणद्रव्यव्यतिरिक्तत्वे सति सत्त्ववत्त्वं, तमोरहितत्वे सति सत्त्ववत्त्वं, निःशेषाविद्यानिवृत्तिदेशविजातीयान्यत्वमित्यादि तल्लक्षणम् आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् तेह नाकं, क्षयन्तमस्य रजसः पराके, यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्, तदक्षरे परमे व्योमन्, सहस्रस्थूणे विमिते दृढ उग्र इत्यादिभिस्तत्सिद्धिः एवं च सति तद्विष्णोः परमं पदꣳसदा पश्यन्ति सूरयः इत्यत्रापि व्यतिरेकनिर्देशबलात् स्वरूपाद्भेदे सिद्धे पदशब्दस्वारस्यात्सदा दृश्यत्वबलाच्च सदापश्यदनेकद्रष्टृविशिष्टस्थानविशेषविधिः अगत्या विशिष्टविधिः यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इतिवत्, प्रपञ्चितश्चायं स्थानविशेषो मोक्षधर्मे एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः इत्यादिभिः । सा च विभूतिः केनचित् प्रदेशेनानन्ता केनचित्त्ववच्छिन्ना आनन्त्यतमःपरत्वयोः श्रुतयोरवर्जनीयत्वात् आनन्त्यमात्रसाम्येऽप्यनन्तत्रिगुणादपीयमधिकतरा न्यूनाधिकभाववचनात् अनन्तत्वेऽपि मिथस्तारतम्यस्य सिद्धत्वात्, देशेऽपि निदर्शयामः आदित्यादूर्ध्वमपि गगनदेशोऽनन्तः भूमण्डलादनन्ततरः पातालादनन्ततम इति पादत्रिपादव्यपदेशश्च तदविषयोऽपि तद्देशतारतम्यस्यानुग्राहको भवति, अयं च विभागो न समचतुर्भागाभिप्रायः बुद्ध्यर्थः पादवदि-

त्युक्तत्वात्, अचेतना चेयं जीवेश्वरकोटिविलक्षणत्वात् स्वयंप्रकाशा च।

तत्रानन्दमया भोगा लोकाश्चानन्दलक्षणाः।
आनन्दं नाम तं लोकं परमानन्दलक्षणम्॥
तयोर्नाँपरमव्योम निर्द्वन्द्वसुखमुत्तमम्।
षाड्गुण्यप्रसरो नित्यस्वाच्छन्द्याद्दैशतां गतः॥

इत्यादिसामर्थ्यात् तथा किमात्मकैषा भगवतो व्यक्तिरिति प्रश्ने यदात्मको भगवानिति च सामान्यत उत्तरे कृते पुनः किमात्मको भगवानिति च प्रश्ने ज्ञानात्मक इत्याद्युत्तरमुक्तम् अतो दिव्यमङ्गलविग्रहस्य ज्ञानात्मकत्वात्तद्द्रव्यानतिरिक्तायाः सर्वस्या नित्यविभूतेर्ज्ञानात्मकत्वमुचितं, ज्ञानात्मकत्वं चात्र स्वयंप्रकाशत्वमेव ज्ञानत्वेऽप्यात्मवदस्यानिर्विषयत्वाकर्तृत्वे युक्ते परस्मै भासमानत्वाच्च धर्मभूतज्ञानवत् पराक्त्वमुपपन्नं सुषुप्त्यादिकाले धर्मभूतज्ञानवद्बन्धकाले सा न प्रकाशते, तदा तु तद्वदेव ज्ञानविषयतयैव तत्सिद्धिः बन्धरहितानामतिवैभवे सत्यपि सा तन्निरपेक्षा आत्मवस्तुस्वरूपवत् ज्ञानविषयत्वेऽपि स्वयंप्रकाशत्वमप्यन्यत्राप्यभ्युपगतम्। एके तु निरतिशयदीप्तियोगात् ज्ञानावरकत्वाभावादेश्च स्वयंप्रकाशत्वज्ञानत्वादिव्यपदेशः अत्यन्तानुकूलरूपरसगन्धादियोगादानन्दसुखादिव्यपदेश इत्याहुः। इयं च पञ्चोपनिषत् प्रतिपाद्यपञ्चभूतेन्द्रियमयी नित्यमुक्तेश्वराणामिच्छानुरूपशरीरेन्द्रियप्राणविषयरूपेणावतिष्ठते त्रिगुणवदियमपि च चतुर्विंशतितत्त्वात्मिकेति केचित्। तथापि न तत्त्वानां प्रकृतिविकृतिभावः दिव्यमङ्गलविग्रहादेर्नित्यत्वश्रवणात् अप्राकृतानामपि महदादीनां सद्भाव आकाशादिवत् न

ह्याकाशाद्युपात्तास्तत्र वाय्वादयः तत्र च शरीरादीनां संस्थानादीनि प्रायशः प्राकृततुल्यानि शरीराणां शुभाश्रयादीनां पाण्यादिमत्त्वश्रवणात्तत्रेन्द्रियसद्भावसिद्धिः चक्षुरादिशब्दानां च प्रयुक्तानां गोलकादावमुख्यत्वात् इन्द्रियच्छिद्रविधुरा द्योतमानाश्च सर्वशः इत्यादिवचनमुत्सर्गापवादनयेन कर्मकृतेन्द्रियप्रतिक्षेपपरम् अशरीरं वाव सन्तमित्यादिषु कर्मकृतशरीरादिप्रतिषेधवत् अभावं बादरिरित्यधिकरणे किमुक्तस्य देहेन्द्रियाणि सन्तीति चिन्तितत्वाद्भूतेन्द्रियरूपषोडशतत्फलसद्भावो भाष्यकारैरेव सूचितः भट्टपराशरपादैश्चेश्वरादीनां मनःसद्भावो दर्शितः यथा यद्यप्येवं तर्कः स्वातन्त्र्येण स्वान्तसमर्थनासमर्थः तथाप्यागमानुग्रहेण प्रभवति, सन्ति चागमाः मनसैतान् पश्यन् रमते मनोऽस्य दिव्यं चक्षुः, सोऽन्यं कामं मनसा ध्यायीत मनसैव जगत्सृष्टम् एतस्माज्जायते प्राणोमनःसर्वेन्द्रियाणि चेत्येवमादयः परावरप्रकरणेष्विति स्वयमुक्तत्वात् बुद्धिरेवेदं मन इति मतान्तरमाचार्याणाम् बुद्धिमान् मनस्वीत्यविशेषनिर्देशात् क्षुभितं मे मनः प्रशस्तं मे मन इति तदवस्थापरोक्त्याचेति मतान्तरमुक्तं, विषयाश्चात्र भूषणायुधासनपरिवारायतनोद्यानवाटिकाक्रीडापर्वतादयोऽतिविचित्रा नित्याः। केचित्तु कृतका अनित्याश्च सन्ति हि तत्रापि तरुषु पल्लवकुसुमफलादयः परिणामाः नदीषु फेनतरङ्गबुद्बुदादयः विग्रहे च व्यूहविभवादयः कालकृतकर्माधीनपरिणाममात्रं हि तेषु निषेध्यं न तु भगवत्संकल्पमात्रकृतमपि, तदेवं शरीराण्यपि कानिचिन्नित्यादीनामीश्वरस्य च नित्येच्छापरिग्रहान्नित्यानि, कानिचिदनित्येच्छापरिग्रहादनित्यानि मुक्तानां तु कृतकान्येवानित्यान्यपि, ते हि कदाचिदशरीराः कदाचिच्च सशरीरा इति

भाष्यादिषु प्रदर्शितम्। इन्द्रियाणि तु तत्रत्यानि सर्वाण्यपि नित्यानि तत्र व्योमादिवदेवोपादाननिरपेक्षत्वात् तत्र कानिचिन्नित्यैरीश्वरेण च नित्यपरिगृहीतानि मुक्तैस्तु तत्परिग्रहः शरीरवत्कादाचित्क एव नित्यमुक्तानां शरीरादिपरिग्रहो भगवदभिमततत्कैङ्कर्यरूपभोगाय भगवतोऽपि स्वभोगाय स्वशेषभूतनित्यमुक्तानन्दनाय मुमुक्षूपास्यत्वसिद्धये च स च भगवतः स्वसङ्कल्पादेव मुक्तनित्यानां तु कदाचित्परमपुरुषमात्रसङ्कल्पात् कदाचित्परमपुरुषसङ्कल्पानुविधायिस्वसङ्कल्पाच्च तथा च सूत्रं तन्वभावे संध्यवदुपपत्तेः। भावे जाग्रद्वदिति। ननु नित्यस्यैकस्यैव ज्ञानस्य संसारदशायां कर्मणा सङ्कोचविकासभेदात्सुखदुःखेच्छाद्वेषादिरूपावस्थाभेद उपपन्नः ईश्वरस्य विपाकदशापन्नजीवकर्माख्यसहकारितारतम्याद्विषमत्रिगुणपरिणामहेतवः सन्तु नाम सङ्कल्पाः अप्राकृतविचित्रदेहादिपरिणामेषु कर्मकालाद्युपाधिरूपाणां सङ्कोचविकासरहितसमस्तवस्तुगोचरधियां मुक्तनित्येश्वराणां कथं कादाचित्केच्छासङ्कल्पतत्कृतानन्दादिज्ञानावस्थाविशेषा घटन्ते उच्यते—

उल्लेखभेदाः क्रमशः सन्ति सर्वज्ञसंविदि।
न चेत्कार्येषु भूतैष्यद्वर्तमानादिधीः कथम्॥
कर्माद्युपाध्यभावेऽपि मुक्तादीनां प्रवर्तते।
इच्छासङ्कल्पदेहादिरीश्वरेच्छाविशेषतः॥
ईशेच्छायास्तु वैषम्यं व्यष्टौ कर्मविशेषतः।
समष्टौ गुणवैषम्यात्तन्मूलात्कालतोऽपि वा॥
कालस्य तादृशावस्था क्षणादीनां प्रवाहतः।
सोऽप्युपाधिप्रवाहाद्वा यद्वा पूर्वक्षणादितः॥
उपाधिभिः क्षणाद्यैर्वा पूर्वैरुपहितत्वतः।

तेषूत्तरेषु हेतुः स्यादिच्छासन्ततिरैश्वरी ॥
अप्राकृतविचित्रार्थसिसृक्षा विषमा तु या ।
सापि प्रवाहानादित्वान्नोपाध्यन्तरमीक्षते ॥
इच्छासङ्कल्पसृष्टीनां चक्रवद्वा प्रवर्तनात् ।
स्यादीशबुद्ध्यवस्थानां तत्र बीजाङ्कुरक्रमः ॥
आगमैरैश्वरीं शक्तिमतर्क्यामुपगच्छताम् ।
ईशस्य तत्तत्सृष्ट्यादौ सहकार्यन्तरेण किम् ॥
अनित्यमपि विज्ञानमीशस्यास्तीति केचन ।
तदा त्वप्राकृताद्यादेस्तद्धिकासोपयोगिता ॥

यथोक्तं वरदविष्णुमिश्रैः ईश्वरज्ञानस्यानित्यस्य सर्वविषयनित्यज्ञानगृहीतग्राहित्वादिति, अतः सिद्धं नित्यानित्येच्छाभेदादीश्वरादेर्नित्यानित्यशरीरादिमत्त्वम्, ईश्वरशरीरे च सूक्ष्मव्यूहविभवादिभेदाः पञ्चरात्रादिभिः प्रपञ्चिता अवगन्तव्याः । संग्रहस्तु सूक्ष्मं केवलषाड्गुण्यविग्रहं वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म पूर्वोक्तं, परस्मिन्नेव शान्तोदितनित्योदितविभागो विभाव्यः, वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धरूपो व्यूहः उत्तरोत्तरः पूर्वपूर्वकारणकः तत्र वासुदेवे ज्ञानादिगुणाः षडप्याविर्भूताः, सङ्कर्षणादिषु शास्त्रप्रवर्तनसंहाराद्यौपयिकगुणद्वन्द्वत्रयोन्मेषेण चतुष्कमनाविर्भूतम् सर्वे ते सर्वत्र सन्त्येव एषां च प्रत्येकमवान्तरावतारा अनन्ताः पद्मनाभमत्स्यादिदशकादयो विभवभेदाः, स्वयंव्यक्तदैवार्षादयस्त्वर्चावतारभेदाः, दैवादिष्वपि विशिष्टप्रतिष्ठानन्तरं प्रसादोन्मुखेश्वरसङ्कल्पाधीनमप्राकृतत्वमनुसंधेयम् । प्राकृताप्राकृतसंसर्गोऽपि नानुपपन्नः अन्यथा प्राकृतलोकेषु भगवदवताराः परमपदेऽप्यर्चिरादिमार्गेण सूक्ष्मशरीरस्य वैदिकपुत्रादेर्वा गमनं कथं घटेत हृत्पद्मकर्णिका-

मध्यगतस्यान्तर्यामिणः परस्य विशेषतः सूक्ष्मान्तर्याम्य-वतारः विचित्रा भगवत इव विग्रहस्यापि व्याप्त्यादि-शक्तिः तथैव धर्मिग्राहकसिद्धया विपरीततर्काणां प्रति-क्षेपः श्रीमद्गीतैकादशाध्याये च विग्रहस्य व्यापकत्वकार-णत्वादिकं व्यक्तमेव भाष्यकारैः प्रतिपादितम् ।

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ इति ।

पृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गपातालवितलसुतलादिभोगोपक-रणभोगस्थानभिन्नं प्रकृतिपुरुषात्मकं कृत्स्नं जगदित्युक्तं तथा ।

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।
देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥

इति ममेदं सर्वप्रशासनेऽवस्थितं सर्वाश्रयं सर्वका-रणभूतं रूपं यद् दृष्टवानसि तत्सुदुर्दर्शं न केनापि द्रष्टुं श-क्यमित्याद्युक्तम् अस्त्रभूषणाध्यायोक्तश्च सर्वाश्रयत्वप्र-कारोऽनुसंधेयः, अन्यत्र चोक्तं भगवता पराशरेण ।

समस्ताः शक्तयश्चैता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः ।
तद्विश्वरूप ! वैरूप्यं रूपमन्यद्धरेर्महत् ॥
समस्तशक्तिरूपाणि तत्करोति जनेश्वर ! ।
देवतिर्यङ्मनुष्याख्याचेष्टावन्ति स्वलीलयेत्यादि ॥

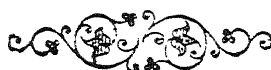
एषु सर्वेषु भगवतो विग्रहेषु सांसारिकफलप्रदान एव मात्रया तारतम्यं. निश्रेयसं तु व्यापकानुसंधायिनां सर्वत्र हस्तापचेयं यच्च विभवार्चनाद्यहं प्राप्येत्यादि तद्व्याप-कानुसंधानविधुराधिकारिविशेषापेक्षयेति मन्तव्यमिति ॥

संविद्यानिरवद्यनन्दथुमयी निष्कृष्टसत्त्वाकृतिः
स्वाच्छन्द्यात्कमलापतेर्भगवतो भोगाय लोकायते ।

चिन्तादूरतराचिरन्तनतमोनिःशेषमोक्षस्थली
चित्ते सन्निदधातु मे शुभतरस्वैरावतारात्मिका ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु न्यायसिद्धाञ्जने नित्यविभूतिपरिच्छेदश्चतुर्थः ॥

श्रियै नमः । श्रीधराय नमः श्रीमते रामानुजाय नमः ।
सन्तु शुभाशिषः पूर्वाचार्या लोकद्वयसर्वमङ्गलाय नः ॥

॥ श्रीः ॥

श्रियै नमः ।

श्रीधराय नमः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

न्यायसिद्धाञ्जने बुद्धिपरिच्छेदः पञ्चमः ।

अथ मतिर्निरूप्यते सकर्मकावभासत्वं सकर्तृकावभासत्वमित्यादि तल्लक्षणं, न्यायतत्त्वे तु प्रथमाधिकरणे लक्षणान्तराणि बहूनि दूषयित्वा ॥

अत्यन्तवेगिताऽत्यन्तसौक्ष्म्यं निर्भरता तथा ।
स्वसत्ताकालभाव्याप्तिर्ज्ञाने लक्ष्मचतुष्टयम् ॥

इति स्वोक्तलक्षणोपसंहारः कृतः, अत्र यावदपेक्षितं विशेषणमूह्यं, सा च विषयप्रकाशवेलायां स्वाश्रयस्यैवात्मनः स्वयं प्रभा, अन्यकालान्यपुरुषगता तु स्मृत्यनुमानादिविषयः संसारिणामितरेषां तु सर्वज्ञतयाऽन्यकालान्यपुरुषनिष्ठापि स्वकीयेन प्रत्यक्षेण विषयीक्रियते तथा च भाष्यं यत्त्वनुभूतेः स्वयंप्रकाशत्वमुक्तं तद्विषयप्रकाशनवेलायां ज्ञातुरात्मनस्तथैव न तु सर्वेषां सर्वदा तथैवेति नियमोऽस्तीति ।

धियः स्वयंप्रकाशत्वे वेद्मीत्याद्युपलम्भनम् ।
मानसाऽध्यक्षभङ्गादिरपि मानमितीष्यताम् ॥

किंच ।

स्वधीविशेषं सर्वज्ञोऽप्यध्यक्षयति वा न वा ।
आद्ये सिद्धा स्वतःसिद्धिरन्यत्रासर्ववेदिता ॥
ज्ञानमस्तीति विज्ञानं स्वात्मानं साधयेन्न वा ।

पूर्वत्र स्वप्रकाशत्वं सर्वासिद्धिरतोऽन्यथा ॥
प्राकट्यानुमेयत्ववादिनं प्रत्युच्यते—
कल्प्यैव धीश्चेत्कल्प्येत तत्सामग्र्येव लाघवात् ।
प्रत्यक्षायास्ततोऽन्यत्वक्लृप्तौ नैवं प्रसज्यते ॥
ज्ञानयोगः प्रकाशोऽत्र तदसिद्धौ न सिध्यति ॥
कर्मकर्तृक्रियातन्त्रं ज्ञानं प्रत्ययभेदतः ।
प्रकाशते ज्ञायत इत्येतद्धातुविभेदतः ॥
भिनत्तिपातयत्यादौ यथा करणकर्मणोः ।
व्यवहारार्थनियतिप्रकाश्यत्वानि बुद्धितः ॥
स्वभावनियमोऽप्येष प्राकट्येऽपि न लङ्घ्यते ।
तत्रैवैतत्करणवत्तस्यैवास्तु प्रकाशकम् ॥
प्राकट्यजन्मभूतैष्यदभावज्ञाततासु किम् ।

आत्मसिद्धौ प्रकाशपदार्थनिर्णयार्थकस्तर्हि प्रकाशते पदार्थ इति प्रश्ने अनुभवादूरत्वं स्मृतिनिमित्तमिति न्यायतत्त्वग्रन्थस्मारणपूर्वकं संविददूरत्वं प्रकाश इत्यभिधाय अदूरविकल्पं प्रति चाभिहितम् ॥

भवत्वनुभवादूरं दूरादन्यद्विरोधि वा ।
तद्भावश्च प्रकाशत्वं किमत्र बहु जल्प्यते ॥

इति, भाष्यं च प्रकाशश्च चिदचिदशेषपदार्थसाधारणं व्यवहारानुगुण्यमिति तदेवं न बुद्धिः प्रकाशानुमेया किन्तु स्वतः सिद्धैव, प्रपञ्चितं चैतत्सर्वं तत्त्वरत्नाकरे भट्टपराशरपादैः, यथा—

धियः प्रत्यक्षभावत्वात् परतस्तदसम्भवात् ।
पारिशेष्यात्स्वतोभानं प्रमाणाच्च ततस्ततः ॥
प्रतीतेर्व्याहरणतः संदेहपरिवर्जनात् ।
सत्तायां सिद्धवत्कारात् ज्ञानं भातीति भावितम् ॥

परस्यादर्शनाद्व्याप्तादन्वयिव्यतिरेकतः ।
अर्थापत्तेश्च युक्तेश्च वचनाच्च स्वदृक्स्थितिः ॥

इति संग्रहः, व्याप्तादन्वयिव्यतिरेकत इत्यस्य विवरणदशायां चैवमुक्तं विप्रतिपन्ना संवित् स्वगतव्यवहारं प्रति स्वाधीनकिंचित्कारे सजातीयसम्बन्धानपेक्षा व्यवहारहेतुत्वात् अर्थेन्द्रियदीपादिवत्, न च चक्षुषः सजातीयतेजोऽपेक्षयाऽनैकान्त्यं तस्येन्द्रियत्वेनाहङ्कारिकत्वेन वाऽऽलोकाद्भिन्नजातीयत्वात् अन्यच्च ज्ञानसंस्कारः स्वैकार्थसमवायिज्ञानानुभवानपेक्षः संस्कारत्वात् अन्यसंस्कारवत् विषयसंस्कारो ज्ञानसंस्कारेण सहोत्पद्यते विषयसंस्कारत्वात् इदमहं जानामीति ज्ञानप्रभवसंस्कारवत्, न चोभयविषयज्ञानपूर्वकत्वं प्रयोजकं ज्ञानपूर्वत्वेन व्याप्तिसिद्धेर्व्यर्थविशेषणत्वादित्यस्यानन्तरं पुनश्चेत्युक्त्वा संविदनन्याधीनस्वधर्मव्यवहारेत्यादिभाष्योपात्तमेवानुमानमुक्तम्, अत्र प्रयोगनिष्कर्षः स्वयमेव भाव्यः, व्यतिरेकि चास्ति लिङ्गमित्यभिधायाजडत्वज्ञानत्वादीनि प्रयुज्य समर्थितानि प्रत्यक्षत्वानुपपत्तिर्व्यवहारविशेषकरत्वानुपपत्तिश्चार्थापत्ती समर्थिते, ज्ञानं न परप्रकाश्यं घटादिवदर्थाप्रकाशकत्वप्रसङ्गादित्यादितर्काश्च प्रतिपादिताः, वचनानि चेत्युक्त्वा अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति आत्मैवास्य ज्योतिः स्वेन ज्योतिषाऽऽस्ते आत्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितमित्यादीनि ज्ञानपदवाच्यजीवस्य स्वयंज्योतिष्ट्वपराणि ज्ञानपदाभिधेयायां संविद्यपि सम्भवलाघवाभ्यां स्वप्रकाशत्वं सम्भावयन्तीति मणितरणिदीपतत्प्रभासाधर्म्येण जीवतज्ज्ञानसमर्थनानि च ।

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ! ॥

इत्येवंविधानि ज्ञानात्मनोः स्वयं प्रभावत्वेन सजातीयत्वं ज्ञापयन्ति. न च किञ्चिदनिष्टं प्रसज्यत इत्युक्तं वेद्यत्वादिसाधकानि व्यवहार्यत्ववस्तुत्वप्रमेयत्वक्रियात्वाद्यनुमानानि योग्यानुपलम्भसिद्धसाधनासिद्ध्यादिभिर्दूष्याणि अधीकर्मणः सिद्धिरप्यज्ञानघटादिसद्भाववत् कदाचिद्धीकर्मत्वस्य ज्ञानेऽपि विद्यमानत्वात् अङ्गुल्यग्रचोद्यस्य कर्मत्वाद्यनभ्युपगमेन परिहृतत्वाच्च समर्थिता स्वयंप्रकाशत्वे सहोपलम्भनियमादभेदभयमपि विरुद्धप्रत्यक्षावरुद्धसाध्यत्वविरुद्धत्वाप्रयोजकत्वप्रभृतिभिरनुमानदूषणान्निःशेषितं, मानसप्रत्यक्षभङ्गसंग्रहे चैवमुक्तम् ।

योग्यानवग्रहात् स्वेन सम्भवादनवस्थितेः ।
इति बाधकहेतुभ्यः साधनद्वितयस्य च ॥
असिद्धिव्यभिचाराभ्यां वैकल्यात् साध्यसाधने ।
इत्यसाधनबाधाभ्यां न धीर्मानसगोचरः ॥

इति, स्वतःसिद्धिरेव संवित्सिद्धौ च पद्धतिरिति अखण्डवाक्यार्थखण्डनानन्तरं च प्राकट्यमानसप्रत्यक्षभङ्गपूर्वक्रमेणा एव युक्तयः पुनः प्रतिपादिताः तत्र क्षणिकात्मविशेषगुणत्वादिसाधनद्वितयं तत्र क्षणिकत्वादेरसिद्धिः प्रायश्चित्तधर्मैरनैकान्तिकत्वमप्युक्तम् एवं पराभिमतजीवनपूर्वकप्रयत्नेनापि द्रष्टव्यम् । यत्तु वरदविष्णुमिश्रैः सुखदुःखे ज्ञानरूपे एवेत्युक्त्वाऽनन्तरमुक्तम् इच्छाद्वेषप्रयत्ना मानसप्रत्यक्षा इति, तन्नूनमिच्छादिगुणान्तरसद्भावाभिमानमूलं वा परमतमूलं वा सुखदुःखयोर्ज्ञानरूपत्वे चेच्छादिषु को विशेषः ।

मिथः संश्रयधीबाधमध्यावस्थोपलम्भनैः ।
न स्यात्परस्पराभावमात्रता सुखदुःखयोः ॥

इयं च प्रतिपुरुषनियता सर्वगोचरस्वभावा हि संसारावस्थायां कर्मणा सङ्कुचिता तत्तत्कर्मानुगुणतारतम्यवतीन्द्रियाधीनप्रसरणा तत एव तत्तत्प्रतिनियतविषया प्रसरणभेदाधीनप्रलयोदयभेदव्यपदेशवती च, तथा चोक्तं भाष्ये तमिममिन्द्रियद्वारा ज्ञानप्रसरमपेक्ष्योदयास्तमयव्यपदेशः प्रवर्तते इति, एतेन नित्यत्वेन कथमिन्द्रियाद्यपेक्षेति चोद्यं दत्तोत्तरम्, अत्र धारावाहिकविज्ञानं नीरन्ध्रनिर्यातमणिमयूखवदेकरूपं वा स्नेहदशादिसमवायसंतन्यमानदीपवत् सन्ततिरूपं वेति चिन्तनीयम् अत्र वरदनारायणभट्टारकैः प्रथमः पक्ष उक्तः, तथा हि प्रज्ञापरित्राणे स्मृत्यप्रामाण्यप्रसङ्गेनोक्तम् ।

धारावाहिकपङ्क्तिश्च स्वकालीनार्थभासिका ।
मेधातिरेकसद्भावान्नैरपेक्ष्यादपि प्रमा ।
स्तम्भःस्तम्भःस्तम्भ इति धीर्धारावाहिका मता ।
धारावाहिकविज्ञानमेकं ज्ञानं मतं हि नः ॥
प्रतिबन्धांशमोक्षाद्यैर्नित्यं ज्ञानं हि जायते ।
चिरमप्रतिबन्धेन चिरं तिष्ठति भासकम् ॥
चिरस्थितार्थधीरेव न धारावाहिका तु सा ।
न हीश्वरादिविज्ञानमागमादिकमिष्यते ॥
नित्यं हि तदतो नित्यं सर्वेषां ज्ञानमागमात् ॥

इत्यादि, उक्तं हि सन्मात्रग्राहिप्रत्यक्षभङ्गे भट्टपराशरपादैः—सङ्कोचेऽपि करणसंप्रयोगावधिकस्थैर्याभ्युपगमादिति, अस्मिन्नपि पक्षे यदा त्विन्द्रियसंयोगाः क्षणिकास्तदा ज्ञानस्यापि क्षणिकत्वमेष्टव्यमेव । अन्ये तु ज्ञानस्य क्षणिकत्वे ध्यानस्य सन्ततिरूपत्वे च स्मृतिभाष्यादिदर्शनात् द्वितीयः पक्ष इति अस्याः स्वतः प्रत्यक्षस्वभावाया एव

प्रत्यक्षानुमितित्वादिविभागोऽपि करणभेदोपाधिकः सर्वप्रसरणेष्वपि स्वात्मनि प्रत्यक्षप्रकाशात्मिकैव निरतिशयवेगित्वान्निरतिशयसूक्ष्मत्वाच्च सहसैव विप्रकृष्टसम्बन्धोऽप्रतिघातश्च संयोगलक्षणश्चास्याः सम्बन्धः तथोक्तं भाष्यादिषु-सम्बन्धश्च संयोगलक्षणः ज्ञानं च द्रव्यमेवेत्यादि कण्ठोक्त्या ।

ननु बुद्धेर्नित्यत्वे किं प्रमाणं तथात्वे कथं जागरसुषुप्त्यादिभेदसिद्धिः । किञ्च प्रमाणं प्रसरणे कथं चात्मगुणभूताया बुद्धेर्द्रव्यत्वम् । किञ्च द्रव्यत्वे प्रमाणं कथं चात्मधर्मभूतायास्तस्याः स्वाश्रयादन्यत्र गमनं कथं चोपचयविरलभावाभावे परिमाणान्तरयोगः कथं चातीतानागतैः सम्बन्धः संयोगः कथं च गुणादिभिः कथं वा मध्यस्थितानां सम्बन्धानामप्रकाशत्वं कथं च मुक्तबुद्धेर्युगपत्क्रमेण वाऽनन्तदेशसंयोगः कथं च व्याप्तायां स्वबुद्धिचन्द्रिकायां प्लवमानस्य स्वलालातन्तुवितानं लगन्त्या लूतिकाया इव संचाराधीनतत्तद्बुद्धिप्रदेश संयोगस्य स्वबुद्ध्या सह बुद्ध्यन्तरव्यावृत्तः स्वाभाविकः संबन्ध इति, तत्र पूर्वस्मिन्नागम उत्तरम् । यथा न विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वादित्यादि, व्याख्यातं चैतदात्मसिद्धौ ज्ञातुरविनाशित्वादेव ज्ञानस्याप्यविनाशित्वमुपपादयन्ती श्रुतिरियं ज्ञातृस्वरूपप्रयुक्तं ज्ञानमिति दर्शयतीति अत्र स्मृतिरपि ।

यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनान्मणेः ।
दोषप्रहाणान्न ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा ॥
यथोदपानकरणात् क्रियते न जलाम्बरम् ।
सदेव नीयते व्यक्तिमसतः सम्भवः कुतः ॥

तथा हेयगुणध्वंसादवबोधादयो गुणाः ।
प्रकाश्यन्ते न जन्यन्ते नित्या एवात्मनो हि ते ॥

इत्यादि, सूत्रं च ज्ञोऽत एवेति यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनादिति च, द्वितीये तु प्रतिबन्धकं तमः यथा दाहकस्य वह्नेर्मण्यादिसन्निधावदाहकत्वं तदपगमे च हेत्वन्तरनिरपेक्षदाहकत्वं तद्वत्तमोविशेषसन्निधानाभ्यां स्वापादिसिद्धिः उक्तं च पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् इति, अतो जागरदिदशानियतप्रसारणाविषयप्रकाशवेलायामेव बुद्धिः प्रकाशते नान्यदेति सुस्थम् ।

यत्तु षडर्थसंक्षेपे श्रीराममिश्रैरुक्तं सत्यं स्वतः सिद्धिः सा सुषुप्तावपि नास्फूर्तिः स्वाश्रयायैव हि सा भाति स एव विशेष इति, स्वावसरे वक्ष्यामः अव्यवहारनियमस्तु करणोपरतिनियमादिति. एवंप्रकारमेव, विवरणेऽप्युक्तं तदेतद्वैभववाद इति मन्तव्यम् अन्यथा पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगादिति सूत्रेण तद्भाष्येण च विरोधात् सर्वविषयप्रकाशनशीलायाः संविदो यथा समस्तबाह्यविषयवैमुख्यं तथाऽऽन्तरविषयविमुखत्वमपि भवतीति किमत्र चित्रम् ।

यत्तु भाष्ये एवं हि सुप्तोत्थितस्य परामर्शः सुखमहमस्वाप्समिति अनेन प्रत्यवमर्शेन तदानीमेवाहमर्थस्यैवात्मनः सुखित्वं ज्ञातृत्वं च ज्ञायत इत्युक्तं तत्स्वरूपानुकूल्यविवक्षया प्रत्यक्षत्वविवक्षया चेति न विरोधः तृतीये तु भगवद्यामुनमुनिभिरेवमेवोक्तं यथा अत इन्द्रियेण सह चैतन्यमपि निःसृत्य तेनतेनार्थेन सन्निकृष्यते हस्तादिनेव त्वगिन्द्रियमित्यभिधाय व्योमवदमूर्तस्य न क्रियावत्त्वमिति चेदित्याशङ्क्य केयं मूर्तिर्नाम यद्विरहिणः

क्रियाऽयोग इत्यादिना परिहृत्य व्यवहितविप्रकृष्टसंबन्धप्रकारं च प्रसाध्य यथाऽऽह भगवान तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसीति, मनुश्च ।

इन्द्रियाणां हि चरतां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् ।
तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ॥

इतीति, अस्ति चात्र श्रुतिः प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणीति अन्यपरत्वं श्रुतिस्मृत्योरिति चेत् स्वरसप्रतीतेर्बाधकाभावात् बाधितेऽर्थे हि तत्, चतुर्थे निदर्शनं प्रभादि यथोक्तं भाष्ये प्रभाद्रव्यस्य दीपगुणभूतस्येव ज्ञानस्याप्यात्मगुणभूतस्य द्रव्यत्वमविरुद्धमिति, प्रभायां च वक्तव्यं प्रागेवोक्तं, प्रपञ्चितं चैव भाष्ये कचिदाश्रितस्यैव द्रव्यस्यान्याश्रयित्वमवयविवादिनां त्ववर्जनीयम् । किञ्च न तावदस्माकमद्रव्यमेव गुण इति वैशेषिकादिवन्निर्बन्धः विशेषणादिवत् यो यदाश्रितस्वभावः स तस्य गुण इति हि गुणलक्षणं न तु पारिभाषिकं सर्वव्यवहारविरोधात्, एवं च गुणेषु कश्चिद्विशेषः द्रव्यात्मकगुणाः केवलगुणाश्चेति, पूर्वे ज्ञानादयः उत्तरे सत्त्वरजस्तमःप्रभृतयो वक्ष्यन्ते तत्र गुणैकरूपत्वमात्रादेव सत्त्वादिषु गुणशब्दस्य मुख्यत्वं ज्ञानादिषु गौणत्वं भाष्यस्य विवरणेऽप्युक्तं नित्यपारतन्त्र्याद्गौणो गुणव्यपदेश इति वदन्ति, तस्मिंस्तु पक्षे गुणत्वानभ्युपगमान्न चोद्यावकाशः । अन्ये तु तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन मुख्यत्वोपपत्तेर्गौणत्वकल्पनं नानुमन्यन्ते, अस्याश्चेत्यादिभाष्यं तु साधारणं प्रभा द्रव्यस्येत्यादिभाष्यं यद्यपि प्रभा प्रभावद्द्रव्यगुणभूता तथापि शौक्ल्यादिवन्न गुण इत्यादि भाष्यं च मुख्यपक्षस्वरसम् । यत्तु सत्त्वादीनां द्रव्यत्वप्रतिक्षेपेण गुणा इत्येव च सत्त्वादीनां प्रसिद्धिरितिभाष्यं तदपि अवधारणस्वारस्याद् द्रव्यत्वाप्रसिद्धेः,

एवं वरदनारायणभट्टारकपक्षेऽपि न चोद्यावकाशः, ज्ञाने द्रव्यशब्दस्यौपचारिकत्वात् अयमेव गुणः केषांचिद्विवक्षान्तरेण जातिगुणक्रियाद्रव्यरूपेणापि हि विकल्प्यते यथा अनेकेषां धर्मिणामन्तरङ्गोधर्मविशेषो जातिः यन्निरूपिते वस्तुनि प्रायशोविशेषाकाङ्क्षाशान्तिः सोऽन्तरङ्गः तदनुप्राणितस्य तस्य विशेषकः सिद्धो गुणः तथाविधं साध्यं क्रिया एतैर्विशिष्टं द्रव्यमिति एवमेव हि जातिगुणक्रियाद्रव्यवाचित्वं शब्दानाम् अत्रावान्तरगुणशब्दः कथासामान्यविशेषयोर्वादशब्दवत् अत्र चैकमेव वस्तु द्विधा त्रिधा चतुर्धा वा विकल्पयितुं शक्यम्, यथा ज्ञानमेव च संयोगादिमत्तया द्रव्यं तदेवात्मनः प्रत्यक्तया निरूपितस्वरूपस्य विशेषकतया गुणः, जानात्यादिनिर्देशे क्रिया, एवमन्यत्रापि चिन्त्यं सत्त्वं द्रव्यमसत्त्वमद्रव्यमिति वदतां तु सर्वेषां गुणानां द्रव्यत्वं विवक्षितमित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या। पञ्चमे तु ब्रूमः बुद्धिर्द्रव्यं प्रसरणादिमत्त्वात् संप्रतिपन्नवत् अत्रैव साध्ये ज्ञानत्वादात्मवदित्यादि। वरदविष्णुमिश्रैस्त्वेवमुक्तं ज्ञानं द्रव्यं संयोगादृष्टान्यत्वे सति भावनाकारणत्वादात्मवदिति, षष्ठस्य चतुर्थ एव दत्तमुत्तरम्। यदि तु स्वाश्रयत्यागोऽभिमतः स नेष्यते उक्तं ह्यत्रैव संवेद्य भगवद्यामुनमुनिभिः आत्मप्रहाणानभ्युपगमादविहायैवात्मानमितस्ततश्चेतनेन्द्रियादिद्वारा निःसरति विच्छिन्नायाश्च तस्याः सन्धानासम्भवः शास्त्र एवोक्त इति सप्तमस्याहिकुण्डलदृष्टान्तेन निरासः, न च तावता बहलविरलत्वादिप्रसङ्गः, भिदुरभागवत्स्वेव तथा व्याप्तेः, अस्तु वा बहलत्वादि तथाऽपि न तथा द्रष्टुं स्प्रष्टुं वा शक्यम् अतीन्द्रियत्वात् स्पर्शादिरहितत्वाच्च, न च विरलत्वे सरन्ध्रत्वनियमः सर्वदेशनिरन्तरसंयोगयोग्यस्वरूपत्वात् कथं

तदल्पदेशे पूर्णमिति चेत् स्पर्शशून्यत्वेनाप्रतिघातात्, उक्तं हि निरतिशयसूक्ष्मत्वं न्यायतत्त्वे एतेनैकस्य द्रव्यस्य कालभेदेऽपि नानापरिमाणत्वं नास्तीति वदन्तः प्रत्युक्ताः कालभेदस्यैव विरोध*शामकत्वात् अवयव्यभावाच्च, एवं तर्ह्यात्मनस्तद्देहानुरूपविविधपरिमाणवादिना दिगम्बरान् प्रति अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेष इति सौत्रं चोद्यमत्रापि स्यादिति चेन्न तत्र केवलयुक्त्यादिमूलार्थप्रतिक्षेपे तात्पर्यात्, अष्टमस्योत्तरमात्मसिद्धौ तथा हि कथमतीतानागतयोरसतोश्चैतन्येन संप्रयोग इत्याशङ्क्य विषयविषयिभावप्रकाशमानत्वसंख्यादियोगदवीयोदेशवर्तिज्ञानशीघ्रसंयोगप्रतिबन्धिभिः परिहृतम्। तथा अतीततयाऽनागततयां च तावप्यद्यापि विद्येते इति तेन रूपेण बोधसन्निकर्षे नानुपपत्तिरिति च तद्द्रव्यसत्तया संयोगोपपत्तिरुपपादिता, तत्रैवमाशयः यथा कैश्चिदसतोरेव भूतभविष्यतोः सामान्यात्मनाद्यापि वृत्तेः प्राकट्याश्रयत्वमुपपादितं तथा तद्द्रव्यात्मनापि वृत्तेः संयोगोऽप्युपपन्न एव विशिष्टेनासंयोगश्चेद्विशेषाकारेण न प्राकट्यमिति तुल्यमिति, नवमस्य त्वनभ्युपगम उत्तरं, न हि गुणादिभिरपि संबन्धः संयोग एव किं तु संयोगिनिष्ठता यथा परेषां संयुक्तसमवायादिसंबन्धश्च संयोगलक्षण इत्यादिवचनानां संयोगावश्यम्भावे तात्पर्यम्। उक्तं च षडर्थसंग्रहे श्रीराममिश्रैः संयोगस्तदर्हेषु विषयत्वाकारः अनर्हेषु तत्तस्तदन्वयिष्विति, अस्यार्थः संयोगार्हवस्तुनि वर्तमानत्वादिविशिष्टद्रव्यप्रकाशनं संयोगः संयोगानर्हाणां तु रूपादीनां प्रकाशनं तदन्वयिषु आश्रयेषु कारणेषु कार्येषु च यथासम्भवं संयोग इति।

* शमधातोर्मित्त्वेन शमकत्वादित्युचितः पाठः।

यत्तु नैरन्तर्यपरपर्यायमत्यन्तसामीप्यमात्रं च संयोगः स एव परतन्त्राश्रितः समवायपदपरिभाषाभूमिवैशेषिकाणामपीति नार्थान्तरत्वमुररीकृत्य विकल्पः सम्भवतीत्यात्मसिद्धावुक्तं तदपि पराभ्युपगतसमवायानभ्युपगमात् स्वमते समवायस्य स्वरूपविशेषानतिरेकादतिरिक्तसम्बन्धाभावपरं न तु गुणगुणिनोः संयोगलक्षणसम्बन्धपरं गुणगुणिनौ संयुक्ताविति यदि केचित्प्रयुञ्जीरंस्तदानीमौपचारिकोऽयं व्यवहार इति ज्ञापयितुं नैरन्तर्यपरपर्यायमित्युक्तं निरन्तरत्वमात्रात् संयुक्तत्वव्यवहारः तावति वैशेषिका युक्त्याभासैरर्थान्तरत्वं पर्यभाषयन्तेत्युक्तं भवति अन्यथा गुणस्य संयोगवत्त्वे तस्यापि द्रव्यत्वं स्यात् द्रव्यलक्षणत्वात्तस्य अवस्थायोगित्वं द्रव्यलक्षणमस्त्विति वचनेऽपि गुणानां ज्ञानसंयोगलक्षणावस्थायोगित्वाद् द्रव्यत्वं दुष्परिहरं न च द्रव्याद्रव्यविभागो माभूदिति वाच्यं भाष्यकारैरेव सत्त्वरजस्तमसामद्रव्यत्वसमर्थनात् अतो यथोक्त एवार्थः । यद्वा नैरन्तर्यमात्रमङ्गीकृत्य संयोगमपि केचिन्नेच्छन्ति तन्मतेनोक्तमिति मन्तव्यं, दशमस्य नायनं तेजोनिदर्शनं योग्यतान्न नियामिकेति चेन्न अत्रापि तुल्यत्वात्, ज्ञानसंयोगे सति काऽपरा योग्यतेति चेत् इन्द्रियसंयोगे सति काऽपरेत्यपि सुवचत्वात् ज्ञानायोग्यत्वे तस्य वस्तुनः केनचिदपि ज्ञानेनाप्रकाश्यत्वं स्यादिति चेन्न ज्ञापकायोग्यत्वेऽपि तुल्यत्वात् स्वभावादेव किञ्चित् ज्ञापकं क्वचिदेव शक्तमिति चेत् तर्हि तत्रैव ज्ञानमिति, अस्तु तर्हि सामग्रीस्वभावादेव ज्ञानस्य प्रतिविषयं प्रतिनियमः किं सम्बन्धेनाधिकेनेति चेन्न ईश्वरज्ञानस्य नित्यस्य तदभावात् निर्विषयत्वेनाज्ञानत्वप्रसङ्गादीश्वराभावप्रसङ्गात् अनित्येषु ज्ञानेष्वयं नियम इति

चेत् सत्यं, तथापि संयुक्तसमवायाद्यविशेषेऽपि रसादिपरिहारेण रूपादौ वर्तमानस्य चक्षुरादेः स्वभावनियमे सत्यपि संयुक्तसमवायादिपरिग्रहवत् वक्तव्यम्। उक्तं च न्यायकुलिशे संयोगस्तु प्रसरणवैभवादिप्रतिपादकशास्त्रबलादाश्रित इति योग्यतामात्रेण रूपान्तरादीनामपि ग्रहणप्रसङ्गात्तत्परिहाराय सम्बन्धविशेषाङ्गीकार इति चेत् तर्हि तत्रापि योग्यतामात्रेण सर्वदा प्रकाशः स्यादिति तत्परिहाराय सम्बन्धपरिग्रहः सामग्र्येवात्रातिप्रसङ्गं निवारयेदिति चेन्न तत्रापि तुल्यत्वात्, सम्बन्धोऽपि तत्र सामग्रीनिविष्ट इति चेत् तत्रापि तस्य निवेशः किं न स्यात् तत्सम्बन्धसामग्र्यैव तन्नियमस्याप्युपपत्तेः, तत्रैव सम्बन्ध इत्यपि हि सामग्रीस्वभावादेव, एकादशे वेगातिशयः शक्तिविशेष ईश्वरसङ्कल्पो वा प्रतिवक्तारः इष्टं च विचित्रवेगित्वं नायनतापनादिमहसां तच्च काष्ठाप्राप्तं युगपच्चितुरत्वेन वा विश्वमास्कन्दत इति विश्वसिद्धि, द्वादशे तु स्वाभाविकं तदीयत्वं तदाश्रितत्वं चेति सञ्चारेऽपि न दोषः यथा व्यापकात्मवादिनः शरीरेन्द्रियादीनां यथैवेश्वरमनुमन्यमानस्य तदीशितव्यानां यथा वा लोके दासभृत्यादिद्वन्द्वानां, यथाच प्रभाप्रभावदादेः, यथाच वैशेषिकादीनां चलाचलत्वेऽप्ययुतसिद्धयोरवयवावयविनोः यथा चास्मत्पक्षे शरीरिणः पुरीतदादिसञ्चारेऽपि शरीराणामिति व्यपगतघनदुर्दिनोबोधभानुरौपनिषदानां बुद्धिरेवोपाधिभेदात्सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नरूपा सुखादिजनकतयाऽभ्युपगतज्ञानातिरेके प्रमाणाभावात् इच्छामि द्वेष्मीत्यादिव्यवहारस्य करामीत्यादिवत् ज्ञानविशेषेणैवोपपत्तेः, वैषयिकसुखदुःखरूपत्वं ज्ञानस्य विषयाधीनमित्यनुकूलत्वप्रतिकूलत्वाविशेषाद्विषयस्यापि सुखदुःखशब्दवाच्यत्वमस्त्येव

प्रपञ्चितमिदं भूमाधिकरणे, तथा वेदार्थसंग्रहे विषयायत्तत्वात् ज्ञानस्य सुखरूपतया ब्रह्मैव सुखमित्युक्तं सुषुप्त्याद्यवस्थासु प्रयत्नो नास्त्येव अनुपलम्भात्, अदृष्टादिवशाच्च निश्वसितादिसिद्धिः परैरपि तत्रैव प्रयत्नकारणतया अदृष्टादिकमभ्युपगतं तन्निश्वासाद्यर्थमेव भवतु अतो मध्ये प्रयत्नकल्पकप्रमाणं स्पन्दत्वादिहेतुरन्यथासिद्धः। उक्तं च अन्तराभूतग्रामवदित्याद्यधिकरणे भाष्ये प्रत्यगात्मनः सुषुप्तौ प्राणनं प्रति कर्तृत्वाभावादित्यादि, तस्य सुषुप्तिमूर्च्छादौ प्राणनादेरकर्तृत्वादित्यादि च, कर्तृत्वाभावेऽपि कृतिविजातीयकल्पनं प्रयत्नकृतिशब्दपर्यायत्वप्रसिद्धिगौरवाभ्यां प्रतिहतम्।

नन्वात्मगुणाः सुखादयो माभूवन् मानेवृत्तिभेदास्तु भविष्यन्ति तथा चात्मसिद्धावुक्तं यत्तु सुखादिनिदर्शनेनात्मविशेषगुणतया चितेरागन्तुकत्वमुपपादितं तदपि गुणवृत्तापरिज्ञानेनैत्युपक्रम्य सुखदुःखे च नात्मधर्मौ इन्द्रियसौष्ठवनाशयोरेव तद्भावोपपादनात् व्याकरिष्यते चैनदन्तिमपादार्थसमर्थनावसर इति, साधनविकलता च निदर्शनस्य रागद्वेषादयोऽपि मनोऽवस्थाविशेषाः न साक्षादात्मगुणः विज्ञायते हि कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरेतत्सर्वं मन एवेति, गीयते च इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतनाधृतिरिति क्षेत्रलक्षणमिति गीतां चोदाहृत्य तदर्थं शरीरलक्षणं चोपपाद्य पुनः किमिदं धीरिति धीशब्दसहपाठमाशङ्क्य उत्प्रेक्षाभिप्रायं तत् न ज्ञप्तिविषयं, तस्याः स्वाभाविकत्वस्य तस्यामेव श्रुतौ श्रूयमाणत्वात्, श्रूयते हि न विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यत इतीत्याद्युक्तं, तथा पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यत इति सूत्रे यथा न कामादिकं मन-

सस्तत्त्वान्तरं कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धा अश्रद्धा-धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरेतत्सर्वं मन एवेति वचनात् एवं प्राणोऽव्यनोऽपान उदानः समान इत्येतत्सर्वं प्राण एवेति वचनादपानादयोऽपि प्राणस्यैव वृत्तिविशेषाः न तत्त्वा-न्तरमित्यवगम्यत इति भाष्यं तत्कथं सुखादीनामात्म-गुणत्वम् अत्रोच्यते अश्रुतसिद्धान्तस्य पुस्तकनिरीक्षणा-दयं दोषः तथा हि आत्मसिद्धौ तावत् यत्तु सुखादिनि-दर्शनेनेत्यस्यानन्तरम्—

स्वरूपोपाधयो धर्मा यावदाश्रयभाविनः ।
नैवं सुखादिबोधस्तु स्वरूपोपाधिरात्मनः ॥

यथा च बोधोपाधिरात्मस्वभावस्तथोपपादितमिति स्वाभाविकत्वास्वाभाविकत्वाभ्यां बोधमात्रस्य सुखादेश्च भेदमभिधाय सुखदुःखे च नात्मधर्मावित्यादि तु वैभवेन मतान्तरेण वाऽभिहितम् अन्यथा कथमेवमुपसंहारारम्भे ब्रूयात् तदेवमात्मस्वभावभूतस्य चैतन्यस्य विषयसंश्लेष-विशेषगोचर एव निश्चयसंशयादिव्यवहारभेदः तद्विशेष-भाजि चैतन्ये वेति आगन्तुकत्वे इन्द्रियोपाधिकत्वाद्यवि-शेषात्, न च तथोक्तमन्यथा चोक्तम् ।

नन्वश्रुतसिद्धान्तस्येति भवत एव दोषः न स्यात् न्यायतत्त्वशास्त्रप्रकरणं ह्यात्मसिद्धिः तत्र च शास्त्रे ज्ञान-निरूपणात्मकप्रथमपादषष्ठाधिकरणे सर्वं स्पष्टं सूत्रभाष्य-योश्चायं भावः तत्तदवस्थज्ञानजनकत्वावस्थाभेदभिन्नं मन-स्तैर्व्यपदिश्यत इति निर्व्यूढञ्च तुल्यन्यायमसप्तगतेरित्य-धिकरणे अध्यवसायाभिमानचिन्तावृत्तिभेदान्मन एव बुद्ध्यहङ्कारचित्तशब्दैर्व्यपदिश्यत इति, उक्तं च वेदार्थ संग्रहे दुःखज्ञानमलाधर्माः प्रकृतेस्ते न चात्मन इति,

अत्र प्रकृतिसंसर्गकृतकर्ममूलत्वान्नात्मस्वरूपप्रयुक्तधर्मा इत्यर्थः प्राप्ताप्राप्तविवेकेन प्रकृतेरेव धर्मा इत्युक्तमिति, तथा तत्रैव भक्तिशब्दश्च प्रीतिविशेषे वर्तते प्रीतिश्च ज्ञानविशेष एवेत्युक्त्वा ननु च सुखं प्रीतिरिति नार्थान्तरं सुखं च ज्ञानविशेषसाध्यं पदार्थान्तरमिति हि लौकिका इति चोद्यं कृत्वा नैवं येन ज्ञानविशेषेण तत्साध्यमित्युच्यते स एवज्ञानविशेषः सुखम् एतदुक्तं भवति विषयज्ञानानि सुखदुःखमध्यस्थसाधारणानि तानि च विषयाधीनविशेषाणि तथा भवन्ति येन विषयविशेषेण विशेषितञ्ज्ञानं सुखस्य जनकमित्यभिमतं तद्विषयज्ञानमेव सुखम्। तदतिरेकि पदार्थान्तरं नोपलभ्यते तेनैव सुखित्वव्यवहारोपपत्तेश्चेत्याद्युक्तम् इच्छा द्वेष इत्यादिभगवद्गीतावचनन्तु तत्रैव भाष्यकारैर्निर्व्यूढम् इच्छा द्वेषः सुखं दुःखमिति क्षेत्रकार्याणि क्षेत्रविकारा उच्यन्ते यद्यपीच्छाद्वेषसुखदुःखान्यात्मधर्मभूतानि तथाऽप्यात्मनः क्षेत्रसम्बन्धप्रयुक्तानीति क्षेत्रकार्यतया क्षेत्रविकारा उच्यन्ते तेषांपु रुषधर्मत्वं पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यत इति वक्ष्यतीति, उक्तं च श्रीराममिश्रैः षडर्थसंक्षेपे वेद्यभेदधीभेदः सुखमन्यादृष्टेरित्यादि, उक्तं च श्रीवरदविष्णुमिश्रैरपि सुखदुःखे तावदनुकूलप्रतिकूलविषये ज्ञाने एवेति गुणेष्वन्तर्भाव एवेत्यादि, उक्तं च सङ्गतिमालायां श्रीविष्णुचित्तैः एवं परमात्मनः पावकप्रकाशौष्ण्यादिस्थानीयं जीवस्वरूपमपि सुषुप्तिसंहारयोः परमात्मनोभेदकसंशयनिर्णयविपर्यया यथा ज्ञानप्रत्यक्षानुमानागमरागद्वेषलोभमोहमदमात्सर्यधैर्यविचिकित्साश्रद्धालज्जाभयाद्यनन्तज्ञानप्रसरणरूपविकारभेदशून्यमित्यादि तत्सिद्धं सुखादयो बुद्धिविशेषा इति तर्हि नित्यसर्वविषयस्येश्वरज्ञानस्य कथ-

मिच्छाद्याकारत्वमिति चेत् उपाधिविशेषाद्वा अनित ज्ञानान्तरसद्भावाद्वा यथातथा वा भवतु अभ्युप: हीन्द्रियजन्मानित्यमपि ज्ञानमीश्वरस्यास्तीति वरदविप मिश्रादिभिः । यदुक्तमीश्वरज्ञानस्य सर्वविषयनित्यज्ञा गृहीतग्राहित्वादिति अस्यापीन्द्रियजत्वादिति च प्रज्ञा रित्राणे स्वयं सिद्धिप्रकरण एवमुक्तम् ।

सुखदुःखे च विज्ञानविशेषाविति केचन ।
तन्न साधुशरीरस्य पादादिषु हि ते भ्रमृ ॥
तत्रतत्रात्मनस्तस्यासन्निधानादणुत्वतः ।
तद्धर्मभूतविज्ञानस्यापि नैवास्ति सन्निधिः ॥

इत्युक्त्वा अनन्तरं जीवस्यबन्धमोक्षावस्थयोर्द्वं रप्यणुत्वमुपपाद्य ।

यावदाश्रयवर्त्येव विगीतं ज्ञानमुच्यते ।
धर्मत्वे सति धीत्वेन ब्रह्मविज्ञानवत्त्वतः ॥
गुणत्वमेव ज्ञानस्य न तु द्रव्यत्वसम्भवः ।
अतीतानागता अर्था अपि भान्ति च धीबलात्
संयोगमनपेक्ष्यैव सर्वत्राप्यर्थकृत्यकृत् ।
तस्माद्विषयविषयिभावः सम्बन्ध एव हि ॥
ज्ञानार्थयोस्तु सम्बन्धः सोऽखिलैरपि संविदः ।
स्वतः सर्वार्थसम्बन्धिन्येषा धीः सर्वगोच्यते ॥
अगत्वा सर्वसम्बन्धिसर्वग्राहि प्रचक्षते ।
स्वाश्रयायुक्तवस्तुष्वप्यस्याः कार्यकरत्वतः ॥
गुणवैरूप्यसद्भावाद् द्रव्यता भाष्यभाषिता ।
स्वाश्रयश्लिष्ट एवार्थे स्पर्शाद्याः कार्यकारिणः ।
दाहस्फोटादि कार्यं ते कुर्वते नेदृशी हि धीः ।

गुणवैरूप्यमेवास्या द्रव्यशब्देन लक्ष्यते ॥
भावान्तरं तदा प्राप्तं शक्तिवज्ज्ञानमप्यतः ।
द्रव्यत्वपक्षे ज्ञानस्य परिणामानिरूपणात् ॥
वैयर्थ्याच्च गुणा वा तद्भावान्तरमथापि वा ।
देहदेशोत्थमप्येतत्सुखं दुःखं च देहिनः ॥
आत्मनो धीमहिम्नैव भासेते ते तथातथा ।
अनात्मकशरीरे तददृष्टेरात्मनो गुणौ ॥
इति चेन्नाशरीरस्यासम्भवान्नात्मनो गुणौ ।
सकर्मकात्तु देहस्य गुणौ ते आत्मनो गुणात् ॥
ज्ञानाद्भात इति प्राज्ञैः परिकल्प्य इति स्थितिः ।
कर्मिणश्चेतनस्यानुभाव्यत्वेनैव सम्भवः ॥
तयोरिति प्रकाशेनाव्यभिचारोऽन्यथा वृथा ।
इच्छादयो न देहैकदेहवर्तिन इत्यतः ॥
आत्मनः स्युर्गुणा ज्ञानविशेषाश्च प्रकीर्तिताः ।
जलाधारेष्वनेकेषु भास्करस्योपलब्धिवत् ॥
अणोरप्यात्मनोऽनेकदेहेष्वस्तूपलम्भनम् ।
योगिनां शक्तिवैचित्र्यादीश्वरानुग्रहेण वा ॥
बहुदेहाः प्रवर्तन्त एकदेहवदञ्जसा ।
अन्तरालाग्रहात्तेषां स्वात्मनश्च स्वयेच्छया ॥
सन्निधानोपलब्धिः स्यात्तत्रतत्राहमित्यपि ।
प्रतिदेहं विविक्तानि मनःप्रभृतिकान्यपि ॥
इन्द्रियाणीश्वरेच्छाद्यैः प्रवर्तन्ते तु योगिनः ।
मुक्तश्चानेकदेहान् संगृह्णाति स्वेच्छयैव तु ॥
सर्वज्ञ एव कामान्नीकामरूप्यनुसञ्चरेत् ।
प्रदीपः प्रभयेवात्मा ज्ञानेनाखिलमाविशेत् ॥

इत्यादिव्यवहारश्च प्रकाशयत्वनिबन्धनः ।
अतीतानागता नार्थाः प्रभया भान्ति जातु चित् ॥
ते च ज्ञानेन भान्त्यातो न साम्यं सर्वथा मतम् ।
स्वरूपेणाणुरात्मायं गुणद्वारेण सर्वगः ॥
उभयव्यवहारोऽपि युज्यते प्रत्यगात्मनः ।
परमात्मा स्वरूपेणाप्यशेषव्यापकः श्रुतेः ॥
सर्वान्तर्याम्यनन्तश्च तथाऽतः सर्वगो मतः ।
अद्व्याप्त्यभावेन सुषुप्तौ नार्थभासनम् ॥
धियोऽधीमात्रमात्मा च तदा स्वैरं प्रकाशते ।
अस्वाप्सं सुखमेतावत्कालमित्युत्थितः पुमान् ॥
परामृशंस्तदाप्यात्मभासनं विविनक्ति हि ।
मामन्यं च न जानामीत्येवमादि निषेधधीः ॥
मानुष्यादिविशिष्टात्मपरागर्थैकगोचरा ।
अहंशब्दानुविद्धा धीः सुषुप्तौ नास्ति तत्र तु ॥
प्रत्यगर्थस्वरूपं तु भात्यर्थाग्राहिधीगुणम् ।

इत्यस्यानन्तरमहमर्थत्वमात्मनः प्रतिपाद्य ज्ञानस्यानुमेयत्वञ्च निरस्य पुनरपि सुखदुःखे प्रयुज्य ।

प्रतिकूलानुकूले तु दुःखमन्यच्च कर्मिणः ।
भोक्तुर्भातोऽनयोस्तेन प्रकाशाव्यभिचारिता ॥
प्रकाशव्यभिचारे तु तत्सत्तैव वृथा भवेत् ।
भोगार्थं तु तदुत्पत्तिर्भोगो न स्यादभासने ॥
इच्छाद्वेषप्रयत्नादिशब्दैर्धीरभिधीयते ।
अर्थभेदानुविद्धास्ते धीविशेषाः प्रकीर्तिताः ॥
न च देहैकदेशेषु प्रकाशन्ते सुखादिवत् ।
चिद्व्याप्तस्था न हीच्छा मे पाद इत्यस्ति धीर्नृणाम् ।
पादे दुःखं हस्तयोर्मे सुखमित्यादिकाऽस्ति धीः ॥

धर्मिभेदास्तत इच्छाद्याः सुखदुःखे तनोर्गुणौ ।

इत्युपसंहृतं. पाणिपादादिदेहैकदेशवर्तितयोपलम्भेन सुखदुःखयोर्देहैकधर्मत्वम्, इच्छादेस्तु तथाऽनुपलम्भेन ज्ञानविशेषत्वोपपत्तिः, ज्ञानस्य स्वाश्रयादन्यत्रावर्तमानत्वं संयोगमनपेक्ष्य विषयविषयिभावेन प्रकाशकत्वमद्रव्यत्वमित्याद्यर्था भाष्यादिविरुद्धाः परतन्त्रदन्तिदन्तादन्नितन्द्रालुनया परिगृहीताः । न्यायसुदर्शने तु तैरेव सुखदुःखयोरात्मधर्मत्वं चोक्तं. तथा हि भाष्ये मनुष्यादिपिण्डविशिष्टस्यात्मनः सुखित्ववचनं न विशेषणभूतशरीरस्यापि आत्ममात्रस्यैव सुखाश्रयत्वात्, किं तु शरीरे वर्तमानस्यैवात्मनो वैषयिकसुखादिमत्त्वमिति तद्विशिष्टात्मनस्तद्वत्त्वमयमात्मा सुखीत्यनेनापि प्रतीयत इत्यर्थः । एवमदृष्टमपीश्वरप्रीतिकोपात्मकमेव तद्विषयत्वप्रतिनियमादेव च क्षेत्रज्ञानां कर्मफलनियमोपपत्तिः शास्त्रगम्यत्वाचास्य तथात्वमवसीयते. तथा च द्रमिडाचार्यभाष्यं फलसम्बि*भत्सया कर्मभिरात्मानं पिप्रीषन्तीत्यादि भाष्यमपि शास्त्रैकसमधिगम्ये एवेत्यादि सूत्रकारैरेवैतद्विशदमुपपादितं फलमत उपपत्तेरित्यादिभिः । यत्तु शरीरादिकं भोक्तृविशेषगुणप्रेरितभूतपूर्वकं तद्भोगसाधनत्वात् स्रगादिवदिति सिद्धे ज्ञानाद्यनुपपत्तेः परिशेषाज्जीवसमवेतादृष्टसिद्धिरिति वैशेषिकादिभिः स्वीक्रियते तदसत् अस्मदुक्तादृष्टादेव नियमोपपत्तौ विपक्षे बाधकाभावात्, न चान्यत्र भोगप्रसङ्गः नियामकस्येच्छादेरध्यक्तत्वात्, एवं च सति धर्माग्नीन्द्रादिदेवताप्रीत्यादेरपि श्रुतिसिद्धत्वेनैवादृष्टतया स्वीकारे न दोषः तेषामपि फलप्रदातृत्वमीश्वराधीनं स-

* फलसंम्बिभन्त्सयेति दूषितम् ।

र्वत्र साधारणमीश्वरप्रीत्यात्मकमदृष्टं तथा च स्वयमेवाह ।

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव चेति ।

ईश्वरज्ञानस्य कोपाद्यात्मकत्वं विविधकर्मोपाधिकं. न चैव दोषः स्वाज्ञापरिपालनानुरूपगुणत्वात् एवं सौशील्यवात्सल्यसौहार्दप्रभृतयोऽपि बुद्धिविशेषाः, भरतादिपठिताश्च रत्यादयः स्थायिभावास्तत्परिणामरूपाः सञ्चारिभावेषु च निर्वेदादयः स्वावमानादिरूपबुद्धिविशेषा एव ग्लान्यादयस्तु शरीराद्यवस्थाविशेषाः स्वप्नशब्दस्यापि स्वप्रदर्शनाभिप्रायत्वे बुद्धिविशेषविषयत्वं व्यक्तं सुषुप्त्यभिप्रायत्वेऽपि अमूर्च्छितस्य जीवतः समस्तज्ञानप्रसररहितावस्थाविषयत्वम् एवं जाड्यादिष्वपि चिन्त्यम् । निद्रा तर्हि कस्यावस्था चिन्तालस्यकश्मलादिभिः संमीलनो मनसो ज्ञानस्यैव वा, सैव च सुषुप्त्यादिकारणं, कथं तर्हि अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रेति पारमर्षं सूत्रम् इत्थं समाधिमधिगच्छतो वृत्त्यन्तरवन्निरोद्धव्यत्वाभिप्रायम् । निरोधपरत्वात्प्रकरणस्येत्ययमर्थ आत्मसिद्धावुक्तः । बुद्धेश्च निर्विषयत्वनिराश्रयत्वनिर्धर्मकत्वादिगोचरा दुरूहाः शून्यवादवदुपलम्भविरोधादिभिर्दूषणीयाः । असत्ख्यात्यात्मख्यात्यनिर्वचनीयख्यात्यादयश्च न्यायपरिशुद्धावस्माभिर्दूषिताः. तथा प्रमाणप्रमेयादिकं व्यवहारौपयिकमखिलमपि तत्रैव प्रपञ्चितमिति नेह प्रस्तूयते वैशेषिकशैलीमनुसृत्य यथावस्थितपदार्थस्वरूपं ह्यत्र विशोध्यत इति ।

माहाभाग्य*वशंवदीकृतयतिक्षोणीशवाणीशना
भूयाद्भोगसमेधकश्रुतिशिरःप्रासादमासेदुषी ।

* माहाभाग्य-शब्दे यकारद्वयं समुचितं भाति ।

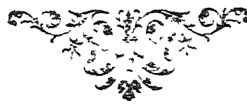
नित्यानन्दविभूतिसन्निधिसदासामोददामोदर-
स्वैरालिङ्गनदौर्ललित्यललितोन्मेषा मनीषा मम ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु न्यायसिद्धाञ्जने बुद्धिपरिच्छेदः पञ्चमः ॥

श्रियै नमः । श्रीधराय नमः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः

सन्तु शुभाशिषः पूर्वाचार्या लोकद्वयसर्वमङ्गलाय नः ॥

॥ श्रीः ॥

श्रियै नमः ।

श्रीधराय नमः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

अथ न्यायसिद्धाञ्जने अद्रव्यपरिच्छेदः षष्ठः ।

अथाद्रव्यम्, संयोगरहितमद्रव्यं, तत्र च त्रिगुणे सदृशविसदृशरूपोऽवस्थासन्तानः कालेऽपि क्षणलवनिमेषत्वादिपरार्द्धपर्यन्तः, बुद्धौ प्रत्यक्षत्वानुमितित्वश्रौतत्वादिरूपः, शुद्धसत्त्वेऽपि केचित् त्रिगुणसमा इत्यनन्तप्रकारो यथाप्रमाणमनुसन्धेयः, एतदपेक्षया च वरदविष्णुमिश्रैरुक्तम्–गुणाश्चानन्ता इति, तेषां चानन्तवैषम्यस्य विविच्य निर्देष्टुमशक्यत्वात्, शक्यांशस्य च द्रव्यनिरूपणेनैव निरूपितप्रायत्वात्, तथाऽतिरिक्तनिरूपणस्य च लोकव्यवहारादृष्टाद्युपयोगाभावादन्यानि स्फुटपरिगणनीयान्यद्रव्याणि निरूप्यन्ते–तानि सत्त्वरजस्तमांसि शब्दादयः पञ्च संयोगः शक्तिरिति दशैव, एवंविधेष्वेवाद्रव्येषु गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारसंख्यापरिमाणपृथक्त्वविभागपरत्वापरत्वकर्मसामान्यसादृश्यविशेषसमवायाभाववैशिष्ट्यादीनां यथासम्भवमन्तर्भावः। एष्वपि केषाञ्चिदनन्तर्भावः सयूथ्यसम्मतस्तत्रतत्र वक्ष्यते सयूथ्याङ्गीकृतैः कैश्चित्सहैकत्वादयस्तत्त्वमुक्ताकलापे अद्रव्यभेदा अस्माभिरुक्ताः, तत्र प्रकाशसुखलाघवादिनिदानमतीन्द्रियं शक्त्यतिरिक्तमद्रव्यं सत्त्वम् । तद् द्विधा शुद्धमशुद्धं चेति, रजस्तमःशून्यद्रव्यवृत्ति सत्त्वं शुद्धसत्त्वं तन्नित्यविभूतौ, रजस्तमःसहवृत्ति सत्त्वमशुद्धसत्त्वं तत्त्रिगुणे सत्त्वलक्षण एव लोभप्रवृत्त्यादि-

निदानं प्रमादमोहादिनिदानमिति विशेषणविनिमयेन रजस्तमसोर्लक्षणे त्रीण्यपेतानि यावत्प्रकृतिव्याप्तान्यनित्यानि तानि प्रलयदशायामत्यन्तसमानि सृष्ट्यादौ विषमाणि क्रमात् सृष्टिस्थितिसंहारोपयुक्तानि ईश्वरसङ्कल्पादिसहकारिभेदात् परस्पराभिभवोद्भवसहकारित्वादिमन्त्येतानि तत्तददृष्टोपष्टब्धपुरुषभेदादुद्भवसमत्वादिभावात्, यथोक्तं भगवता पराशरेण वस्त्वेकमेवेत्यादि, तदेव प्रीतये भूत्वेत्यादि च, भगवद्गीतायां तद्भाष्ये चैतद्विशदमनुसंधेयं सात्त्विकराजसतामसकार्यगतिकर्माहारदानादिविभागोऽपि तत्रैव प्रपञ्चेन द्रष्टव्यः, एषां चाद्रव्यत्वं शारीरकभाष्ये व्यक्तं रचनाऽनुपपत्तेश्चेत्यादिसूत्रे चकारादन्वयस्यानैकान्त्यं समुच्चिनोतीत्युपक्रम्य यतः सत्त्वादयो द्रव्यधर्मा न तु द्रव्यस्वरूपं, सत्त्वादयो हि पृथिव्यादिगतलघुत्वप्रकाशादिहेतुभूतास्तत्स्वभावविशेषा एव न तु मृद्धिरण्यादिवद् द्रव्यतया कार्यान्विता उपलभ्यन्ते गुणा इत्येव च सत्त्वादीनां प्रसिद्धिरिति, तथा दीपे च चकारात्सत्त्वादीनां द्रव्यगुणत्वेन शौक्ल्यादेरिवोपादानकारणत्वासम्भवं समुच्चिनोति सत्त्वादयो हि कार्यगतलाघवादिहेतवः कारणभूतपृथिव्यादिगतास्तत्स्वभावविशेषा इति। यत्तु द्रव्यं षड्विंशतिविधं सत्त्वरजस्तमांसीत्यादिना सत्त्वरजस्तमसां द्रव्यत्वमुक्तं वरदविष्णुमिश्रैः तत्सांख्याधिकरणसूत्रभाष्यादिविरोधाचासङ्गतम्।

शब्दोऽस्मदादिश्रोत्रग्राह्यः पञ्चभूतवर्ती स द्विधा वर्णात्मकोऽवर्णात्मकश्चेति अकचटतपयादिप्रकाराभावसमुदायशून्यो वर्णात्मकः स एव देवमनुष्यादिताल्वादिव्यङ्ग्यः, तस्यैव पूर्वोक्तवाचकत्वादिविचारः, स च ऌकारेण सहैकपञ्चाशत्प्रकारः मातृकापाठे लऌयोरभेदात् क्वचित्प-

ञ्चाशत्प्रकारतैवोच्यते यरलादेरेव भेदभिन्नः क्यकादिः, संध्यक्षराणां ह्रस्वाःसन्तीत्येव प्रयुज्यन्ते प्राकृतादिभाषासु निबध्नन्ति च मातृकायां द्रमि*डादयः संस्कृते वाचकत्वाभावान्मातृकाबहिष्कारः, एवमेषामेव यथाकथञ्चित् त्रिषष्टिवर्णना मोक्षधर्मादौ गीयते परनाम्नि च सहस्राक्षरत्वाम्नानं तु तत्रैव वर्णान्तरसद्भावेन वा तेषामेव वर्णानां सन्दर्भसंयोगादिविशेषेण सहस्राक्षरत्वायुताक्षरत्वादिभेदेनोपपत्तेर्वा । अकचटतपयादिसमस्तप्रकाराभावसमुदायवानवर्णात्मकः, स च वादित्रवारिधरमारुतविभागादिव्यङ्ग्यः । द्विविधोऽपि श्रोत्रदेशसन्निहित एव मारुतङ्ग्य इति पक्षे नभोनिष्ठस्यैव तस्य ग्राह्यत्वं, वादित्रादिस्थित एव गृह्यत इति पक्षे पञ्चभूतवर्तिनोऽपि ग्राह्यत्वमुपपद्यते तत्र दूरस्थशब्दग्रहणे श्रोत्रव्यापृतिरेव वरदनारायणभट्टारकैरुक्ता दूरे शब्दः समीपे च प्राच्यां चेत्यादिदर्शनात् गत्वा श्रोत्रेन्द्रियं तत्रतत शब्दग्रहक्षमम् आगता दूरतः शब्दमाला श्रोत्रेण गृह्यते समवायाद्यदि तदैवं न गृह्येत दूरजा-श्शब्दमान्द्यादिभिर्दूरोत्थत्वादिग्रहसंभवे अपि प्राच्यां प्रतीच्यां नेत्येवं न ग्रहसंभव इति, स चायं शब्द आकाशेन सहोत्पद्यते तद्विलये च विलीयते वाय्वादीनामप्याकाशभागत्वान्न भूतान्तरोत्पत्तिविनाशयोरस्योत्पत्तिविनाशौ, यद्वाऽऽकाशनिष्ठस्याकाशेन सहोत्पत्तिविनाशौ वाय्वादिनिष्ठस्यापि तत्तद्भूतैः सहेति अत्यन्ततीव्रताद्यापन्नेषु शब्देषु विरुद्धधर्मविरुद्धप्रत्यभिज्ञानात्स्थिरत्वम् ।

वेणुरन्ध्रविभेदेन भेदः षड्जादिसंज्ञितः ।

---

* द्रविड़ादय इत्युचितं भाति द्रमिडाचार्यशब्दे तु द्र-शब्दानन्तरं मि-शब्दो न तु वि-शब्दः ।

अभेदव्यापिनो वायोस्तथाऽसौ परमात्मनः ॥

इत्यादिभिः षड्जादीनां तीव्रत्वादिभेदानां व्यञ्जकवायुधर्मत्वं श्रूयते अत एवाकल्पवर्तिनां सर्वगकारणामेकत्वम् एवमन्येषामपि। यत्तु श्रीविष्णुचित्तैरुक्तं श्रोत्रमपीतरेन्द्रियविषयवच्छब्दत्वगत्वमृदुत्वपरुषत्वमन्दत्वमध्यमत्वाद्यनन्तविशेषात्मकवस्तुग्राहकमिति तदपि निर्विशेषवस्तुग्रहणनिराकरणाभिप्रायम् उपनिषद्व्याख्याने त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासीत्यत्र वायोर्व्यञ्जकत्वस्यैवाभिधानात् नमस्ते वायो त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामीति श्रुतिवशात् वेणुरन्ध्रेत्युपबृंहणवशात् कल्पनालाघवाच्च व्यञ्जकत्वेन परैरभिमतो वायुविशेष एव तत्तद्द्रव्यविशेषघट्टनसंस्कारवशोत्पन्नतत्तच्छब्दगुणविशिष्ट उपलभ्यत इति भावयन्ति। संग्रहस्तु अव्यक्तपरिणामविशेषशरीरकपरमात्मोपादानकाः सर्वे शब्दाः न पुनः पृथग् द्रव्यतया गुणतया वा भट्टप्रभाकरमतवन्नित्याः। न चानुपादानकाः वर्णानां स्फोटाद्युपादानकत्वं चागमाध्यक्षविरुद्धं स्फोटे च नास्मादाद्यध्यक्षं प्रमाणं, योगिप्रत्यक्षं तु संदिग्धं न चागमः, कल्पकास्त्वन्यथासिद्धाः, प्रत्येकसमुदायादिविकल्पा वाचकत्व इव स्फोटाभिव्यक्तावपि समाः कल्पनं तु भवतामधिकम्। एतेन वाक्यस्फोटोऽपि स्फुटितः शब्दादर्थं प्रतीम इत्यपि न निरंशैक्यविषयकमेकवचनं विपरीतोपलम्भात् ब्रह्मण एव स्फोटशब्दवाच्यत्वे न नो विरोधः अध्यासादयस्त्वद्वैतमतवद्दूष्याः शाब्दस्मृतिः स्फोटाभावोऽपि सिध्यति न च तैः सर्वं समञ्जसं वाच्यं न च पाणिन्यादिभिस्तथोक्तम्। इतरे तु नीरन्ध्रकायासिनोऽनादरणायाः उक्तं च भट्टपराशरपादैः।

प्राकप्रयोगानुसारेण प्रकृतिप्रत्ययस्वरान्।

प्रकल्प्य वैयाकरणैर्व्युत्पाद्या पदपद्धतिः ॥

इति, सत्त्वादिगुणोक्तनयाच्च शब्दानाद्रव्यत्वसिद्धिः। ननु शब्दस्याद्रव्यत्वव्यङ्ग्यत्वे सिद्धान्तयितुं न शक्यं द्रव्यत्वकार्यत्वादेः श्रुत्यादिसिद्धत्वात्, तथा हि यद्वेदादौ स्वरः प्रोक्त इत्यादिभिर्वर्णानां वर्णान्तरोपादानत्वमुच्यते न चाद्रव्यस्योपादानत्वं निमित्तत्वमात्रविवक्षायामुपादानप्रकृतिलीनादिस्वारस्यभङ्गः निमित्तस्य प्रकृतिलयस्थानत्वाभावात् न चायमुपचारः बाधाभावात् भाष्यकारवचनविरोधाच्च, तथा च वेदार्थसंग्रहे वेदाद्यन्तरूपतया वेदबीजभूतप्रणवस्येत्युपक्रम्य वेदजातस्य सर्वस्य प्रकृतिः प्रणवः प्रणवस्य च प्रकृतिरकारः प्रणवविकारो वेदः स्वप्रकृतिभूते प्रणवे लीनः प्रणवोऽप्यकारविकारः स्वप्रकृतावकारे लीनः तस्य प्रणवप्रकृतिभूताकारस्य यः परः वाच्यः स एव महेश्वर इति सर्ववाचकजातप्रकृतिभूताकारवाच्यः सर्ववाच्यजातप्रकृतिभूतनारायणो यः स महेश्वर इत्यर्थ इत्युक्त्वा अकारो वै सर्वा वागिति चोपादाय वाचकजातस्याकारप्रकृतित्वं वाच्यजातस्य ब्रह्मप्रकृतित्वं च सुस्पष्टमित्युक्तं यथा श्रीमद्गीताभाष्ये अक्षराणामकारोऽस्मि अक्षराणां मध्ये अकारो वै सर्वा वागिति श्रुतिप्रसिद्धः सर्ववर्णानां प्रकृतिरकारोऽहमिति। तथा परिणामत्वं च शब्दस्योक्तं भाष्ये प्राकृतप्रलये स्रष्टुः प्रजापतेर्भूताद्यहङ्कारपरिणामशब्दस्य च विनष्टत्वादिति, तथा दीपेऽपि अव्याकृतपरिणामशब्दमयेषु वेदेष्वित्यादि, यथा यस्य वेदाः शरीरमित्यादिभिरपि द्रव्यत्वं सिद्धं द्रव्यस्यैव हि शरीरत्वं शरीरलक्षणसिद्धम्। आत्मसिद्धावपि दृश्यन्ते गुणा अपि शब्दगन्धसूर्यालोकरत्नप्रभादयो गतिमन्तो धर्म्यति-

वर्तिनश्च अतिसूक्ष्मो दूरगमनधर्मा भौतिको हि शब्दः स खलु शङ्खमुखादेर्द्वीयसोऽपि दृशां नोदनविशेषेण लोष्टादिरिव यावद्वेगमभिप्रतिष्ठते स्पर्शरहितोऽपीत्यारभ्य शब्दस्य नभोगुणत्वप्रतिक्षेपो वायवीयत्वमुच्चारणानन्तरभावित्वं व्यञ्जकपक्षदूषणानि च विशदमुपपादितानीति एवं स्थिते वर्णानामुपादानत्वादिर्यथार्थ एवेति वा काल्पनिक इति वा दृष्टिविधिरिति वा औपचारिक इति वा निर्वाहः स्यात्, तत्र न प्रथमः वर्णनित्यत्ववादिनां मत उपादानोपादेयभावाभावात् नैयायिकमते त्वसमवायित्वाभ्युपगमात् सदनारम्भाच्च। भगवद्यामुनमुनिपक्षेऽपि वायोरेव वर्णोपादानत्वात् भाष्यकारैरप्यहङ्कारपरिणामत्वमात्राभिधानात् अव्याकृतपरिणामवचनवदारम्भपर्यायाभ्युपगमज्ञापकाभावात्, वचनेषु च वर्णानामनियतोपादानत्वोपादेयत्वदर्शनात् विरुद्धोपादानोपादेयभावदर्शनात् सिद्धे च विकल्पायोगात्, गोमयवृश्चिकादिनये च गौरवात् भेदादृष्टेश्च उपादानावच्छेदकतयोपादनत्वमिति चेन्न तथात्वेऽपि मृत्पिण्डगतपिण्डत्वादिवदनुपादानत्वं विशिष्टस्योपादानत्वेऽपि विशेषणानां विशिष्टत्वाभावेन तदभावात् रूपवत्त्वाभिधानं चात्यन्तदुःस्थं तेजः प्रभृतिष्वेव रूपोत्पत्तेः घटादिवच्चाक्षुषत्वप्रसङ्गात् स्पर्शवत्त्वादिप्रसङ्गाच्च सर्वत्रोपलभ्यमानस्य स्थानविशेषानुपपत्तेश्च। नापि द्वितीयः स हि सर्वस्य वा प्रपञ्चस्य वा वर्णानामेव वा नाद्यौ स्ववचनविरोधादिभिः शून्याद्वैतादिमतभङ्गात् नेतरः आगमिकत्वाविशेषण प्रकृत्यादावपि प्रसङ्गात्, अनुपपत्तेश्च सर्वत्र सुहृत्वात् आगमिकस्योपपत्तिबाध्यत्वाभावात् तत्प्रामाण्यस्य च स्थितत्वात् अनुप-

लम्भस्य चायोग्ये बाधकत्वाभावात् अन्यथाऽतिप्रसङ्गाच्च । अस्तु तर्हि तृतीयः पक्षः तथा हि केषुचिद् ग्रन्थेषु प्रणवांशभूताकारोकारादिविकारत्वं वर्णानामुच्यते केषुचित् हल्लेखांशभूतहकारादिविकारत्वं तथा च प्रक्रियान्तरेण श्रुतिः भूरित्येव ऋग्वेदादजायत भुव इति यजुर्वेदात् सुवरिति सामवेदात् तानि शुक्रियाण्यभ्यतपत् तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयो वर्णा अजायन्त अकार उकारो मकार इति तानेकधा समभरत्तदेतदोमितीति । स्मृतिश्च ।

अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः ।
वेदत्रयान्निरदुहद्भूर्भुवः स्वरितीति च ॥

इति, तथा सर्वमन्त्राणां प्रणवबीजत्वं साधारणमुक्त्वा प्रतिमन्त्रबीजाक्षराणि च कल्पैरुच्यन्ते तथा प्रलये मन्त्रं संछाद्य रक्षतीति छन्दांसि च वर्ण्यन्ते तथा तत्तदक्षराणां सितरक्तपीतकृष्णादयो रूपविशेषाश्चाभिधीयन्त एकस्यैव वाक्षरस्य विनियोगभेदेन मन्त्रभेदेन रूपभेदः प्रकीर्त्यते एवं नियतानियतस्थानविशेषादयोऽपि । न च परमार्थतो रूपस्थानादिभेदो वर्णानां किंतु तादृशानुसंधानेनादृष्टविशेषो भवतीत्येतदेवाभिप्रेतं यन्त्रवृत्तान्तवत्, अन्यथा व्याकुलोपादानोपादेयभावरूपस्थानाद्युपदेशेन तेषामप्रामाण्यप्रसङ्गः, अतो दृष्टिविधानमेवात्रोचितमिति, अयमपि पक्षो बलक्षिनः तथा हि ॐ मित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्यादिवत् प्रणवं सर्वाक्षरोपादानमुपासीतेत्येवमादिरूपेण विधिर्न दृश्यते किंतु तत्त्वोपदेशवचनव्यक्तिः तथाऽपि दृष्टिविधित्वे ब्रह्मणो जगत्कारणत्वादावपि प्रसङ्गात् तत्त्वतर्कप्रतिपादकभाष्यकारवचसि च दृष्टिविधित्वं दूरापेतम् अकारावच्छिन्नाकारांशे वर्णोत्पत्तिरित्यादिकुशकाशावल-

त्वेन प्रकृतिविकृतिभाव इति चेत् तर्हि तद्विशिष्टस्य प्रकृतित्वं तस्मिन्नुपचरितं स्यात्, दृष्टिविधिश्च गतः अस्त्वेवमेवात्रेति चेत् तर्हि वाचकजातप्रकृतिभूताकारस्य वाच्यजातप्रकृतिभूतपरमात्मवाचकत्वाभिधानमयुक्तम् अतः प्रशंसापरतया तत्तत्कार्यशक्त्यादियोगेन वा प्रकृतिविकृतिभावरूपविशेषादिव्यपदेश औपचारिकः गुणत्रयादौ लोहितशुक्लकृष्णादिव्यपदेशवत् इत्येवं स्थिते पञ्चमः पक्ष उच्यते क्वचिद्याथार्थ्यं क्वचिद्भ्रान्तिः क्वचिद् दृष्टिविधिः क्वचिदुपचारश्चेति अबाधिते प्रथमः बाधिते निर्मूले च द्वितीयः ध्यानविधौ प्रायशस्तृतीयः बाधिते समूले संबन्धशालिनि चतुर्थ इति । नन्वेवमपि न कश्चित्सिद्धान्तः तथा हि शब्दो द्रव्यमद्रव्यं वा द्रव्यत्वे च किं कस्योपादानं रूपादिसंबन्धश्च कीदृशः, अद्रव्यत्वे तु कथमुपादानत्वरूपसंबन्धादिरिति अत्रोच्यते सयूथ्यमतभेदेन द्रव्यमद्रव्यं च शब्दः द्रव्यत्वपक्षेऽपि वायवीयोऽवायवीयश्चेति वायवीयत्वेऽपि दीपादिधर्मभूतप्रभावद्भेर्यादिधर्मभूतः प्रहारप्रकाश्य इत्येकः पक्षः व्यजनेन पवनत्प्रहारेण जातः प्रसरतीत्यपरः पक्षद्वये चायं स्पर्शरहितः स्पर्शरहितोऽपीति वचनात् वायवीयत्वेऽप्यनुपलम्भात्स्पर्शाभावः भेरीशब्द इत्यादिव्यवहारस्वारस्यात्प्रथमः पक्षः तरङ्गमारुतादिवत्तथाव्यवहारोपपत्तावन्वयव्यतिरेकात्तदानीमेवोत्पत्तिरित्यपरः व्यञ्जकस्य कारकस्य वा वायोरागमनावश्यंभावात्तद्व्यङ्ग्यस्य तदुत्पाद्यस्य वा शब्दान्तरस्याभ्युपगमे गौरवात् वाय्वन्तरादृष्टव्यञ्जकत्वादिशक्तिकल्पनवच्छब्दत्वमेव श्राणत्वनिबन्धनं वायोरस्त्विति वायवीयत्वमिच्छतामभिमानः तत्र चोपादानादिवादादृष्टिविध्यादय एव, अवायवीयद्रव्यत्वे तु यथोपदेशं कल्पभेदेनाण्डभेदेन वोपादाना-

नियमः तत एव रूपस्थानाद्यनियमोऽपि, अनुपलम्भस्तु रूपादीनामयोग्यत्वात् अनुपलम्भबाधितांशे वा दृष्टिविधित्वादिस्वीकारः । अथाद्रव्यत्वपक्ष उच्यते तत्र तावत्सत्त्वरजस्तमसामद्रव्यत्वाय भाष्यकारोक्ता युक्तयः शब्दस्यापि समानाः अव्याकृताहङ्कारपरिणामव्यपदेशोऽप्यागन्तुकधर्मत्वाभिप्रायेण घटते आत्मसिद्ध्यादिवचनं परमतेनैकदेशिमतेन वा घटते भट्टपराशरपादैर्वाक्यनिपरूणे शब्दस्य गगनगुणत्वमेवाभिहितं गगनगुणशब्दादिस्वरूपस्थितीः प्रवर्तयता भगवतैव योग्यार्थैदमर्थ्येन वाक्यप्रवाहस्य पूर्वमेवोपात्तत्वादिति यस्य वेदाःशरीरमित्यादि तु देवताविशेषविषयत्वेनोपपन्नम् एवमेवोपादानरूपस्थानादिव्यवहारोऽपि, एवं तस्य प्रकृतिलीनस्येत्याद्युपपन्नं भवति तत्तद्देवतान्तरेषु तत्तदुपादानत्वादिव्यवहार उपचारदृष्टिविध्यादिना तत्प्रयोगानुकूलमुपपाद्यः अनियतोपादानत्वादिकं तु तत्त्वेष्वेवानियतोपादानत्ववदागमतदाभासयोः प्रामाण्याप्रामाण्याभ्यां निर्वाह्यम् आगमेषु न्यायतो नेयम् एतेनाकारहकारविवादो निरस्तः तत्र च न विरोध इत्येके तथा हि अकार एव पूर्वतया परतया वा स्थित्वा षोडशवर्णमुपलक्षयति स एवोपादानम् अत एव चाचां हलां च मध्ये ह्यात्मकस्य तस्य पाठः अनुभवसिद्धं च प्रथमषोडशयोर्विपर्यस्तसंहितायां हत्वम् यथैकारादीनां यत्वादिकमिति उक्तं चैतल्लक्ष्मीतन्त्रे अत एव अ इति ब्रह्मेति षोडशकशिरस्क एवाकार आम्नायते । अन्ये त्वेवं मन्यन्ते न तावत्प्रणवे तस्य श्रवणमस्ति नाप्यकारो वै सर्वा वागित्याम्नातं नाप्योकारादेशः सविभक्तिकतया घटते विष्णुरेव सर्वकारणमिति प्रमाणनिर्णीतं तस्य प्रथम एव वाचकतया प्रसिद्धः यद्यपि क-

चित् प्रमाणभूते तन्त्रे ह्कारपरिग्रहोऽप्यस्ति तथापि तस्य परमात्मान्तरत्वमभ्युपगम्येति मन्तव्यम् । प्रणवात्सवोत्पत्तिप्रकारस्तदंशद्वारेति श्रुत्यादिभिरनुसंधेयः । तत्र त्रिवेदीप्रसङ्गे मकारपर्यन्तनिरूपणमथर्वादिविवक्षायां तु नादशिरस्त्वं तदेवमकारगार्हपत्यगायत्रीप्रथमपाद ऋग्वेदस्वर्लोकादिप्रकारेणावान्तरगर्भभेदोऽनुसंधेयः अकारात्प्रणवोत्पत्तिः कथमिति चेत् अकारवाच्यात्परमात्मनः प्रणवाधिष्ठातृदेवताया वा तदंशदेवतादीनां वोत्पत्तेरिति सुस्थम् । तदेवमद्रव्यत्वपक्ष एव शब्दस्य श्लाघ्यः, एवं च सति श्रोत्रवृत्तिर्वा व्यञ्जकवाय्वागमनं वा शब्दवद्वेर्याद्यवयवागमनं वा शब्दवद्वाय्वागमनमेव वा यथाप्रतीति भाव्यमिति ॥

अस्मदादिस्पर्शनेन्द्रियग्राह्यविजातीयव्यावृत्ताद्रव्यं स्पर्शः स त्रिविधः शीतोष्णानुभयात्मकभेदात्, अप्सु शीतः तेजस्युष्णः क्षितिपवनयोरनुष्णाशीतः भूतान्तरसंसर्गात्सर्वत्र स्पर्शसंकरावभासः न तत्त्वतः तथा ऽन्वयव्यतिरेकात्, एवं क्वचित्स्पर्शानवभासोऽपि तत एव च त्वचा रत्नालोकाद्यग्रहणं तदुक्तमन्वयाधिकरणे भेदाभेदविरोधनिदर्शने विवरणकारैः यथाशीतं न कदाचिदप्युष्णं वाय्वौष्ण्यं तु तत्स्थाग्नेः न तु तत्त्वाकारात्, पाकजो हि गुणः पाकादपैतीति हि तत्त्वविदः वह्निरूपानुपलम्भस्तुल्यरूपाभिभवात् तत्स्पर्शोपलम्भस्त्वन्यस्पर्शानभिभवादित्युपलब्धिव्यवस्थाप्यमिति अनुष्णाशीतोऽपि स्पर्श एव न तु शीतोष्णविरहमात्रम् आकाशादावपि तथोपलम्भप्रसङ्गात् वायुपृथिव्योः स्पर्शवत्त्वस्य श्रुत्यादिसिद्धत्वाच्च न च सामान्यं तदिति वाच्यं निर्विशेषसा-

मान्याभावात्, अनुपलब्धशीतोष्णविशेषं तदेवेत्यपि न वाच्यम् अत्यन्तानुपलब्धस्य विशेषस्य कल्पकाभावात् आगमाभावाच्च। केचित् तु सजातीयवृद्धिहेतुत्वस्य सामान्यतोदर्शनात् शीतस्य वातवृद्धिहेतुत्वाद्वातोऽपि शीत इति वर्णयन्ति तदसत् रसादिसाम्ये प्रभावादिवैषम्यवदत्रापि स्वभाववैचित्र्योपपत्तेर्विपक्षे बाधकाभावात्, न च वायोः शैत्यानुपलम्भप्रसङ्गो बाधकः हिमाद्यनुपहितदशायामातपाद्युपहितदशायां च प्रसङ्गस्येष्टत्वात् हिमाद्युपहितदशायां तु शीतोपलम्भस्यौपाधिकतयाऽन्यथासिद्धत्वात् अन्यथा उष्णानुपलम्भप्रसङ्गादुष्णस्य कल्प्यत्वात्। किं तत्रानुग्राह्यमिति चेत् उष्णारम्भकत्वं न ह्यनुष्णमुष्णद्रव्योपादानमस्ति उष्णस्य च तेजसो वायुरुपादानमिति तदेवमनुष्णाशीतो वायुः पृथिवी च, स्पर्शः पुनर्द्विधा पाकजोऽपाकजश्चेति पृथिव्यां पूर्वः, उत्तरेषु त्रिषु परः तत्रामृतगरलकपिकच्छुतूलोपलगोब्राह्मणचण्डालादिस्पर्शविशेषा अपाकजभेदाः, अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वमात्रेण प्रथममव्यः पृथिव्युत्पत्तिः परस्तात्पाकभेदाद्भेदोऽन्वयव्यतिरेकादिसिद्धः, मृदुकठिनभावादयोऽपि स्पर्शविशेषा एव स्पर्शनेनैव तदुपलब्धेः चक्षुषा तु तदविनाभूतरूपादिग्रहणद्वारा स्पर्शमात्रस्येव तेषामपि यथायथमनुमानमेव करकादिकाठिन्यं पृथिवीयोगात् मृदुपचनादिव्यवहारो वेगमान्द्यादिना। केचित्तु तेषां संयोगविशेषत्वमातिष्ठन्ते गोब्राह्मणचण्डालादिषु कथं स्पर्शभेद इति चेत् तदधीनशुद्ध्यशुद्ध्यादिभेदात् जातिभेदादेव तदुपपत्तिरिति चेत् जातिभेद एव कुतः, मातापितृसंबन्धप्रकारभेदादिति चेन्न मानसब्राह्मणादिषु तदभावात्। यद्वा धर्माधर्मतारतम्याधीनसत्त्वरजस्तारतम्याच्छक्तितारतम्याद्वा शुद्ध्यादिसि-

द्भिरिति न स्पर्शभेदास्ते अपाकजस्पर्शेषु तु तारतम्यं संसर्गादिभेदात् पवनसलिलयोरपि पाकजस्पर्शः किं न स्यादिति चेत् औष्ण्यशान्तौ स्पर्शान्तरस्य पाकजस्य पृथिवीवदननुवृत्तेः औष्ण्यमेव हि तर्हि पाकजं तत्र स्यादिति चेन्न वायुशैत्यवदौपचारिकत्वोपपत्तेरिति एवं पृथिव्यामपि शीतोष्णस्पर्शोपलम्भ औपाधिकः उपाधिसन्निधिमन्तरेण कदाचिदप्यनुपलम्भात् पाकजत्वे तु पश्चादपि रूपादिवदनुवृत्तिः स्यात् निर्मृष्टेऽपि सलिले निर्वाणेपि शिखिनि पार्थिवेषु शीतोष्णस्पर्शावुपलभ्येते इति चेत् सूक्ष्मसंश्रयणात्क्षणान्तरे तु तावतोऽपि निवृत्तेरिति ॥

अस्मदादिचक्षुरिन्द्रियैकग्राह्यविजातीयव्यावृत्तमद्रव्यं रूपम्, तच्च सितरक्तकृष्णपीतभेदं सितादिप्रतिपत्तिव्यवहारास्तल्लक्षणानि, तत्र सलिलकलधौतशङ्खशुक्तिशशाङ्कादीनां रूपविशेषाः सितभेदाः, हुतवहजपादाडिमबन्धुजीवविद्रुमपद्मरागादीनां रक्तभेदाः, काञ्चनारहरितालहरिद्रादीनां पीतभेदाः, मरकतमधुकरजलधरतिमिरतमालदूर्वादीनां कृष्णभेदाः, पीतरूपमपि रक्तावान्तरभेदं केचिदिच्छन्ति रोहितशुक्लकृष्णानामेव तेजोऽबन्नेषु श्रवणात् प्रकारान्तरेण रूपं द्विधा भास्वरमभास्वरं चेति तेजोगतं भास्वरं क्षितिसलिलगतमभास्वरं, तेजसि रूपं रक्तभास्वरं सलिले तु शुक्लभास्वरम् । पृथिव्यां बहुविधमभास्वम् अत्रापि संसर्गादनियतभासादिचित्रं नाम पञ्चमं रूपमिति वैशेषिकादयः तदसत् एषामेवैकसंघातवर्तिनां समुदायविशेषतस्तत्प्रतीतिव्यवहारयोरुपपत्तेः नानावर्णचूर्णेषु अरञ्जितस्थलादिविलक्षणप्रतीत्यभावात् अवयविरूपारम्भकतयाभवद्भिस्तेषामेवाभ्युपगतत्वात् अवयव्यभ्युपगमेऽपि

नानारूपाश्रयत्वस्य प्रतीतिव्यवस्थाप्यत्वात् संयोगतदभावादिवद्भागभेदस्योपलभ्यमानस्य नियामकत्वात् व्याप्यवृत्तिरूपान्तरजातीयरूपारम्भकतया बाधे तु गुणत्वादिमात्रेण संयोगादावपि प्रसज्यते, एवमेव चित्ररसगन्धानामपि निर्वाहः ।

अस्मदादिजिह्वैकग्राह्यविसजातीयेतरोरसः, स षोढा मधुराम्ललवणतिक्तोष्णकषायभेदात्, एषां लक्षणं पूर्ववत् तत्रेक्षुक्षीरगुडादिरसा मधुरभेदाः चूतचिञ्चामलकादिरसा अम्लभेदाः, सैन्धवलवणाविकारादिरसा, लवणभेदाः । किंपाकनिम्बादिरसास्तिक्तभेदाः, शुण्ठीमरीचिसर्षपादिरसा उष्णभेदाः, हरीतकीविभीतकचूनाङ्कुरादिरसाः कषायभेदाः, तिक्तावान्तरभेद एवोष्णादिरिति केषाञ्चित्प्रतिभासः आयुर्वेदतश्चैते विशदमनुसंधेयाः ।

अस्मदादिघ्राणग्राह्यविसजातीयेतरोगन्धः, स च द्विविधः सुरभिरसुरभिश्चेति तयोरपि लक्षणादिकं पूर्ववत् पटीरमृगमदघुसृणचम्पकादिगन्धाः सुरभिभेदाः, पूतिविस्रादिगन्धा असुरभिभेदाः, अयं च गन्धः पृथिव्येकवृत्तिः अयो दहतीतिवत् सलिलपवनादिषु चम्पकपाटलादिसंसर्गात्तदुपलम्भः तत्तत्संसर्गाधीनत्वस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् स्यादेतत् पञ्चीकरणादेव पञ्चभूतेषु स्पर्शादिसङ्करः प्रागेव सिद्धः ततश्चेदानीं व्यञ्जकविशेषवशात् क्वचित् क्वचिद्गुणोऽव्यक्तरूप उपलभ्यतां मृगजलादिवदिति चेत् अस्त्वेवं किमेतावता भूतान्तरेषु गुणानां स्वाधारसंसर्गमन्तरेण वृत्तिरुपपादिता संसर्गस्तु प्राक्तन इदानीन्तनो वेति विचार्यम्, तत्र यथायथं द्वयमपि पूर्वस्यागमसिद्धत्वात् पाटलादिसंसर्गस्य चेदानीमध्यक्षसिद्धत्वात् । अथौपनिषदानां

पाकजगुणप्रक्रिया उत्पत्तिदशायां कृष्णरूपा पृथिवी यत्कृष्णं तदन्नस्येति श्रुतिस्वारस्यात् भाष्यकारैश्चाकाशनैल्यस्य पञ्चीकरणलभ्यपृथिव्यंशनिबन्धनत्वाभिधानात् पञ्चीकरणात् प्राक् च पाकजत्वायोगात्, प्रथममेव विशेषयोगिनी कथं सा जातेति चेत् सलिलदहनरूपस्पर्शविशेषावालोक्य संतोष्टव्यम्, अस्त्वेवं प्रथमं कृष्णा पृथिवी स्पर्शरसगन्धास्त्विदानीं तत्र किंप्रकाराः उच्यते स्पर्शस्तावद्वायाविवानुष्णाशीतमात्रः तद्वदेवापाकजश्च विषामृतदुःस्पर्शादिस्पर्शविशेषा एव पाकाधीनाः अनुष्णाशीतमात्रं हि सर्वेष्वपि पार्थिवेषूपलभ्यते अतस्तावन्मात्रस्य स्वाभाविकत्वमुचितं रसोऽपि मधुर एव प्राथमिकः विशेषादर्शने कारणभूतजलगतमाधुर्यानुविधानस्योचितत्वात् स्पर्शवदस्यापि प्राचुर्योपलम्भात् महापृथिवी सर्वा प्रायशो मधुरैव ह्युपलभ्यते, आम्ललवणादयः काचित्का रसविशेषाः पाकाधीनाः, तथा मधुरविशेषा अपि अन्वयव्यतिरेकाविशेषात् गन्धोऽपि सुरभिरेव प्राथमिकः अस्यैव महापृथिव्यां पूर्ववत्प्राचुर्यात् पूतिविस्रप्रभृतयः सुरभिविशेषाश्च पूर्ववत्पाकाधीनाः एवमनुष्णाशीतकृष्णमधुरसुरभिस्वभावा प्रथमं पृथिव्युत्पन्ना अतः पाकभेदेनानुष्णाशीतस्यैव भेदैर्दुष्परिमर्शादिस्पर्शैः कृष्णभेदैश्च मरकतहरिततमालकुवलयादिरूपैः अकृष्णैश्च सितरक्तादिभिः मधुरभेदैश्चेक्षुक्षीरगुडादिरसैः, अमधुरैश्चाम्ललवणादिभिः सुरभिभेदैश्च चम्पकमृगमदादिगन्धैः, असुरभिभिश्च पूतिविस्रादिभिः संबध्यते अस्यां च गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः क्वचित्सहैवोत्पद्यन्ते सहैव च विनश्यन्ति क्वचिच्चान्यतमानुवृत्तिरन्यतमनिवृत्तिश्च यथोपलम्भं पाकवैषम्यस्याङ्गीकर्तव्यत्वात्, अत्र चैकेनाग्निसंयोगेन पूर्वसमुदायनिवृत्तिः अन्येनोत्तरसमुदायोत्प-

त्तिरित्येके एकेनैव पूर्वनिवृत्तिरुत्तरोत्पत्तिरपीति वयं वदामः यथैकयैव सामग्र्योत्पत्स्यमानप्रागभावमात्रभेदभिन्नयाऽनेककार्योत्पत्तिर्निर्व्यूढा तद्वत्प्रध्वंसमानतत्तत्स्वरूपसहकारिभेदभिन्नयाऽनेकप्रध्वंसोऽप्युपपन्नः उभयविधप्रागभावादिभेदभिन्नया च तथैव पूर्वसमुदायनिवृत्तिरुत्तरसमुदायोत्पत्तिश्चोपपन्ना निवृत्तेश्चोत्तररूपमात्रतयाऽस्माभिरभ्युपगमात् परमार्थतो न कार्यद्वैविध्यमस्ति प्रतियोगिभेदभेदतो व्यपदेशभेद एव केवलम् ॥

यत्तु प्राक् निरासप्रसङ्गेन भट्टपराशरपादैरुक्तं न खलु पूर्वरूपविनाशिकैव व्यक्तिरुत्तरोत्पादिका पाकलक्षणाग्निसंयोगानां भिन्नत्वादिति तत्परमतानुसारेणेति मन्यामहे एकस्यैवानेककार्यहेतुत्वोपपादनादिति पाकावान्तरभेदाच्च गन्धाद्यवान्तरभेदसिद्धिः, पाके च पीलुपिठरपाकभेदाद्विप्रतिपद्यन्ते तत्र नोभयमप्यस्माकं परमाण्ववयविनोरभावात्, अतः संहितावस्थायां पाको विभक्तावस्थायां वेति चिन्ता परिशिष्यते तत्र यथा संभवमुभयमपि, प्रथमं तावद् घटादीनामशिथिलानामेव पाकभेदेन रूपभेदोपलम्भात् उपलम्भस्तावद्वैशेषिकाराणामपि समः किं त्ववयविरूपादीनां यावदाधारभावित्वनियमाभ्युपगमादवयवविशेषगुणैरवयविविशेषगुणारम्भनियमाभ्युपगमाच्च पूर्वावयविनः परमाणुपर्यन्तो नाशः द्व्यणुकादिक्रमेण पुनरन्यस्यादृष्टवशादारम्भइति कल्पितं, द्वितीयमपि दहनसन्निकर्षमात्रेण विलयविशरणादीनामेव मधूच्छिष्टानां पाक उपलम्भादिति एतेनैकदेशपाकोऽप्युपपन्न इत्युक्तं भवति ।

संयुक्तप्रत्ययनिमित्तं संयोगः स च स्वरूपमात्रस्वरूपो नैरन्तर्यमात्रस्वरूपो वेति केचित् तत्र न स्वरूपमात्रं

स्वरूपयोः सतोरेव पूर्वोत्तरकालयोः संयुक्तप्रत्ययाभावात्, नापि द्वितीयः भावान्तराभाववादिनं प्रत्यविवादादेव सोऽपि ह्यासन्नदेशसंयोग एव ह्यस्मन्मते स्यात् देशेनापि नैरन्तर्यमेव स्यादिति चेन्न तत्राप्युक्तविकल्पानतिक्रमात्, तत्रापि हि स्वरूपातिरिक्तस्य नैरन्तर्यस्य भिन्नदेशविशेषसंयोगाभावरूपतया सिद्ध एव संयोगः अस्य च स्वाभावसादेश्यमुपलभ्यमानमंशभेदप्रयुक्ततया न विरोधावहं निरवयवेष्वपि संयोगहेतुरौपाधिकोंऽशः न चोपाधावप्येवमित्यनवस्था ज्ञप्तावुपाधिसंश्लेषमात्रातिरिक्तानपेक्षणात्, उत्पत्तावन्येनावच्छेदेऽपि बीजाङ्कुरानवस्थावददोषात्। यद्वा निरवयवेष्वभिदुरतया पृथङ्निर्देशायोग्यत्वात् स्वाभाविकांशभेदो भवतु न चैवं सत्येकत्वानेकत्वमवयवित्वं संघातत्वं वा प्रसज्यत इति वाच्यं तादृशस्यांशस्य भेदव्यपदेशहेतुत्वाभावात् एतावदेकानेकत्वं प्रमाणबलादुरपह्नवमभ्युपगतं वा भवतु। यद्वा यन्निरवयवं तन्नैयायिकाद्यभिमतजातिवत्सर्वत्र संयोगिनि संपूर्णं वर्तताम्, तदेतत्सूत्रकारैरेवाशङ्क्य परिहृतं कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वेत्यादिना, तत्र च दीपः * सकलेतरविसजातीयं श्रुत्येकसमधिगम्यं सर्वशक्तियुक्तं ब्रह्म निरवयवमपि कार्यं च भवत्यनन्तं च भवतीति परिमितशक्ति वस्तु चोद्यं न तत्र प्रसज्यते यथा जातिवादिनो जातिरेवामूर्ता खण्डमुण्डादिष्वत्यन्तविलक्षणेष्वनन्तेष्वपि परिसमाप्यैववर्तते न तत्रेतरवस्तुचोद्यमिति जगत्कारणत्वं सम्भवतीति तत्रैवाधिकरणे स्वपक्षदोषाच्चेति सूत्रे प्रधानादिकारणपक्षे दोषाच्च ब्रह्मैव कारणं तत्रैव लौकिकवस्तु-

* अयं च श्रीदक्षीभाष्याचार्यप्रणीतः संक्षिप्तो ब्रह्मसूत्रार्थनिरूपणपरो ग्रन्थः।

विसजातीयत्वेन प्रधानादेरुक्तदोषा नैव प्रसज्येरन्नित्युक्तम् । एतेन प्रधानपरमाणुवासनासंविद्ब्रह्मप्रभृतीनां निरंशानामेव यथाभागपरिणामावरणानावरणानेकविषययोगादिरुपपद्यत इत्युपरम्यते, तद्वदेव संयोगस्य संयोगिनो वा पूर्णस्य नानेकसंबन्धोऽनुपपन्नः क्षणिकपरमाणुवादिनापि पुञ्जदशायामेकस्य परमाणोरंशभेदमन्तरेणानेकनैरन्तर्यमभ्युपगतं विज्ञानवादिनामेकस्यानेकाकारत्वं, माध्यमिकस्य तु संयोगे को विशेषप्रद्वेषः, इदमेव शून्यत्वद्वारं वस्त्विति चेन्न शून्यत्वसदसत्त्वयोरुक्तौ विरोधात्, द्विष्टं न किञ्चिद्दृष्टमिति चेन्न अस्यैव दृष्टत्वात्, न चान्यस्य तथात्वादर्शनादन्यस्यापि तथात्वाभावः प्रत्येकं प्रतिनियतासाधारणस्वभावानां भङ्गप्रसङ्गादिति, स चायं संयोगो द्विधा कार्योऽकार्यश्चेति पूर्वः परिमितानां, परिमितापरिमितानां च उभयप्रेरणादन्यतरप्रेरणाद्वा यथा मेषयोः स्थाणुश्येनयोर्वा, संयोगजमपि संयोगं वैशेषिका वर्णयन्ति तदसत् अवयव्यभावात्, अवयवसंयोग एव हि संघातस्य संयोगः, उपलम्भोऽपीदानीमेकदेशेन संयुक्तमित्येव, अस्तु वाऽवयवी तथापि येन हेतुना यदैवावयवः संयुज्यते तेनैव तदैवावयव्यपि संयुज्यतां, न हि हस्तपुस्तकसंयोगानन्तर्यं देवदत्तपुस्तकसंयोगस्योपलभ्यते हस्तस्पन्देनैव कारणकारणवर्तित्वादसमवायिनामापन्नेन देवदत्तपुस्तकसंयोगस्याप्युत्पत्तिरुपपद्यते, हस्तस्पन्दे च तदवच्छिन्नशरीरस्यापि स्पन्दसिद्धेस्ततो वा तत्संयोगः कर्मणोऽपि संयोगादिवद्यथोपलम्भं स्वाभावसादेश्यमङ्गीकर्तव्यं यदा चान्यानीतपुस्तकेन देवदत्तहस्तः संयुज्यते तदा देवदत्तेनापि कथं न युज्येत हस्तस्य तस्य च निःस्पन्दत्वाविशेषात्, आभिमुख्यस्याप्युभयोरविशेषात् । एतेन विभागजविभागोऽपि निराकृतः,

विभागं चान्तर्भावयिष्यामः। अकार्यस्तु संयोगो निरन्तरयोर्निःस्पन्दयोर्द्रव्ययोः स नास्तीति वैशेषिकादयः। विभवो मिथः संयुक्ताः निरन्तरद्रव्यत्वात् संप्रतिपन्नवत् असंयुक्तत्वे सान्तरत्वप्रसङ्गः, यश्च विभूनां नैरन्तर्यमात्रमिच्छेत् तेनापि तत्रायमपरिहार्यः, अस्मन्मते नैरन्तर्यस्य समासन्नदेशसंयोगरूपत्वात् गुणादिषु तु निरन्तरत्वबुद्ध्यभावात्, न च हेत्वभावात्संयोगाभाव इति वाच्यं ज्ञापकस्योक्तत्वात् कारणस्य निवृत्तौ कार्यमात्रस्य निवृत्तिरितीश्वरज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नेषु भवद्भिरेव प्रतिपादनात् विभूनामपि स्वकार्यजननादेरीश्वरानुप्रवेशनिबन्धनत्वात्। औपनिषदश्चायमर्थः तथा च श्रुतयः सर्वव्यापी च भगवान्, अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः इत्यादिकाः न च बहिश्चेति वचनादीश्वरज्ञानव्यतिरिक्तानां सर्वेषामप्यविभुत्वमिति वाच्यं बाह्यदेशवत्स्वेव बहिर्व्यपदेशेऽपि मुख्यान्वयात् अन्यथा ईश्वरधर्मभूतज्ञानस्याप्यविभुत्वप्रसङ्ग इति, अनुमानान्तराणि च विगीतं विभु द्रव्यं विभुद्रव्यसंयोगवत् द्रव्यत्वात् घटवत् न च व्याप्तिबलात्स्वेन संयोगप्रसङ्गः। विभुद्रव्याणामनेकत्वात् स्वेतरविभुद्रव्यसंयोगेन साध्यसिद्ध्युपपत्तेः, तथा विगीतमीश्वरसंयुक्तं द्रव्यत्वात् घटवत् ईश्वरो वा कालादिसंयुक्तः द्रव्यत्वात् घटवत्, न च कालसंयोगे कालकार्यत्वप्रसङ्गः तस्यापि तदधीनविकारत्वात् कालं स पचते तत्र न कालस्तत्र वै प्रभुरित्यादिविशेषवचनाच्चेति। यत्तु भट्टपराशरपादैर्मनोऽणुत्वसमर्थनदशायामजसंयोगो निरस्तः तदपि युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावाभावश्च मनसो लिङ्गम् इत्यक्षपादकण[illegible]सूत्रोपादानप्रसङ्गेन तत्तत्सिद्धान्तसंस्कारोन्मेषवशादिति मन्या-

महे । अत एव हि तत्र कालस्वरूपाप्रत्यक्षत्वमप्युक्तम् । यत्तु तत्र न चाजसंयोगमन्तरेण किंचिदनुपपन्नमित्युक्तं यच्च स्तम्भादेर्विभुसंयोगे किं मानं न प्रत्यः ' प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष-संयोगत्वात्, न चानुमानं मूर्तद्वयाश्रयनियमादिति चेदित्यत्र परत्वापरत्वशरीरगतितद्विकारोर्द्धज्वलनादीनां संभवार्थं विभुसंयोगावश्यंभावादिति तत्र पूर्वमेव दत्त-मुत्तरम् । यथा च मूर्तगतविकारविशेषसिद्ध्यर्थं विभुसंयोग उक्तः तथैव कालादिगतविकारसिद्ध्यर्थमपीश्वरसंयोगोऽव-श्याभ्युपेत्यः, अन्यथेश्वरशरीरत्वमपि कालादेर्न स्यादिति ॥

अथ शक्तिः सर्वकारणानां कारणत्वनिर्वाहकः कश्चिद् द्रव्यविशेषः शक्तिः तर्कागमाभ्यां तत्सिद्धेः प्रति-बन्धकमणिमन्त्रादिसन्निधौ स्वरूपसहकारिवैकल्याभावे-ऽपि यदुपरोधाद्दहनो न दहति सा ह्यतीन्द्रिया शक्तिः अयस्कान्तदुन्दुभिस्वनादिवृत्तिः तेषु चैषा विशदमवगम्यते प्रतिबन्धकाभावपर्यवसायिनां शक्तितद्धर्मनाशतदुत्पत्त्य-नुत्पत्त्यादिप्रसङ्गानामन्ततः आगमेन प्रतिहतिरिति । नन्व-स्तु तत्सिद्धिः तथाऽपि सा प्रतिबन्धकेन नाश्यते वा तद्धर्मो वा नाश्यते विरोधिनोः शक्त्यन्तरधर्मान्तरयोर्वोत्पत्तिः अविशिष्टाऽपि वा कार्यं न करोतीति पञ्चसु पक्षेषु को-ऽभ्युपगम्यत इति सौहार्देन पृच्छाम इति चेत् अस्त्वेषा-मन्यतमः तर्हि पुनः शक्त्युत्पादानियतकारणत्वप्रसङ्गप-रिहारः कथमिति चेदित्थं प्रतिबन्धकाभावसहिताद्वह्नि-स्वरूपात्तदुत्पत्तिः अप्रतिबद्धा शक्तिर्वा कार्यकरीत्यादि-भवन्निर्वाहस्यैव शक्तौ सुवचत्वात्, सा तर्हि किमर्थं कल्प्यत इति न वाच्यं दत्तोत्तरत्वात् । ननु शक्तिः शक्ता वा न वा पूर्वत्र शक्तियोगाच्छक्तौ सा च शक्तिस्तथेत्यन-

वस्था, उत्तरत्र तस्याः कारणत्वं न स्यात् अशक्तत्वात् अन्यथा सिकताभ्योऽपि तैलमुत्पद्येत शिलाशकलादिभ्यश्चाङ्कुरादिकमिति चेन्न शक्त्यन्तराभावेऽपि कारणानां कार्यानुगुण्यरूपतया तस्याः सिद्धत्वात् अन्यथा उष्णत्वमुष्णं न वा पूर्वत्रानवस्था उत्तरत्र कार्यं न जनयेत् शीतवदित्यादिप्रसङ्गस्यापि दुर्वारत्वात्, उक्तं चैतद्भगवता पराशरेण।

शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः।
यतोऽतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः॥
भवन्ति तपतांश्रेष्ठ पावकस्य यथोष्णता।

इत्यादिप्रमाणसिद्धस्वभावा न कथंचिदपि परित्यागमर्हतीत्यर्थः। एवमहिर्बुध्न्यसंहितायामपि।

शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्या अपृथक्स्थिता।

इत्यादि, एवं सर्वत्रानुसंधेयम्।

इतरे त्वेवं वदन्ति सर्वकारणानां सन्निधिमात्रोपकारिणी शक्तिः तामन्तरेण निःसारमखिलमशक्तत्वात् तथान्वयव्यतिरेकात्, अत एव सा विशेषणतया स्फुरन्त्यपि वस्तुतः प्रधानभूता सर्वत्रैका कल्पनालाघवात् तदुक्तम् एकैव तु परा शक्तिर्ज्ञानानन्दक्रियामयीति। निर्विकारा तत्संबन्धिगत्वाद्विकाराणां न शक्त्यन्तरमपेक्ष्यते शक्तत्वादनवस्थानाच्च अपर्यनुयोज्यवैभवा चेयम् अघटितघटकतया धर्मिग्राहकसिद्धेः एकत्वादेव देशकालापरिच्छिन्ना तदुक्तं व्यापिका तु पराशक्तिर्व्याप्यं विश्वमिदं जगदिति सर्वाकारोल्लासिनीत्वाद्वस्तुपरिच्छेदरहिता अचिच्छक्तिरूपेण सकला निष्कृष्टचिच्छक्तिरूपेण निष्कला तां कार्यकारणरूपप्रपञ्चकञ्चुकितां प्रपञ्चप्रलयव-

तीमेव तत्परतो भावयेदिति, तदन्ये न मन्यन्ते तथा हि न तावत्प्रधानभूता तद्विशिष्टस्यैव तत्त्वात्. अत एव नोपादानत्वादिकमप्यस्याः प्रागुक्तरावधिव्यतिरिक्तपरिणामस्तु नेष्यत एव, नापि सर्वत्रैका प्रतिवस्तुनियततयैव तत्सिद्धेः, नापि सर्वत्र नित्या अनित्येषु नित्यत्वे प्रमाणाभावात्, नाप्यनादिः कारणैः सहैव स्वरूपलाभात्. नाप्यपर्यनुयोज्यवैभवा प्रतिनियतविषयत्वात्, एवं तु वस्तुपरिच्छेदवत्त्वमपि सिद्धम्। ननु ब्रह्मशक्तिरेव सर्वेषां शक्तिः तद्विषयतया शक्तत्वं नियतविषयत्वं चान्येषामस्तु किं सर्वत्र शक्तिभेदाभ्युपगमेनेति चेन्न प्रत्येकं शक्त्याश्रयत्वव्यपदेशस्वारस्यबाधात् यद्यपि ब्रह्मशक्तिस्तु न शक्त्यन्तरवत् तथापि तच्छक्तिरित्येव सिद्धेः तत्प्रधानत्वसमत्ववचनान्यपि विवक्षया घटन्ते अधिकत्ववचनानि तु न सन्त्येव यामलादितन्त्रं तु पाशुपताधिकरणेनैव निराकृतं, संविदद्वैतदूषणानि च सर्वाण्यत्राप्यनुसंधेयानि, इयं च द्रव्येष्वेव वर्तते अद्रव्येष्वपि वेति सयूथ्यवादः आत्मसिद्धौ भगवद्यामुनमुनिवचनं सर्वद्रव्येषु तत्कार्यसमधिगम्यस्तत्प्रतियोगिशक्त्याख्यो गुणः साधारण इति अत्र सर्वद्रव्येष्वित्यस्य द्रव्येष्वेवेत्यवधारणं केचिदिच्छन्ति सर्वेषु द्रव्येष्वस्त्येवेत्यन्ये। उक्तं च वरदविष्णुमिश्रैः शक्तेर्गुणत्वेऽपि गुणकर्मणोस्तत्संभव इति पूर्वस्मिन्पक्षे द्रव्यगतयैव शक्त्या समानाधिकरणया रूपरसादीनां शक्तत्वम्। इतरस्मिंस्तु पक्षे रूपादिष्वपि शक्तिरस्ति एवं द्रव्यमात्रे रूपादिष्वपीति वृत्तिस्तावद्यथाकथञ्चिदस्तु शक्तिमात्रं साम्प्रदायिकमिति स्थितम्। भाष्यकारैरपि शक्तिः शरीरनिरूपणेऽभिहिता अग्न्यादेः शक्तिप्रतिबन्धादौष्ण्याद्यनुदय इति। ननु स्वशक्त्या वस्तु वस्तुतामित्यत्र शक्तिशब्दः सहकार्य-

र्थतया स्थापितो भाष्यकारैः यथा स्वशक्त्या स्वकर्मणैव देवादिवस्तुताप्राप्तिरिति तथा अघस्य विनाशकरणमुत्पन्नायास्तच्छक्तेर्विनाशकरणं शक्तिरपि परमपुरुषाप्रीतिरेवेत्युक्तं तथा भगवता पराशरेणापि ।

विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथाऽपरा ।
अविद्याकर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते ॥
यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टिता नृप! सर्वगा ।
समस्ताः शक्तयश्चैता नृप! यत्र प्रतिष्ठिताः ॥
तद्विश्वरूपवैरूप्यं रूपमन्यद्धरेर्महत् ।
परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जगत् ॥

इत्यादिषु शक्तिशब्दो ह्यपृथक्सिद्धविशेषणमात्रे प्रयुक्तः तथा वेदार्थसंग्रहे शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्येत्यस्य व्याख्याने अतो विचित्रानन्तशक्तियुक्तं ब्रह्मेत्यर्थ इत्युक्त्वा तदाह ।

जगदेतन्महाश्चर्यं रूपं यस्य महात्मनः ।
तेनाश्चर्यवरेणाहं भवता कृष्ण! संगतः ॥

इतीत्युदाहृतं, तत्र च शक्तिशब्दार्थतया जगदेतन्महाश्चर्यं रूपं यस्येत्युक्तया नातिरिक्ता शक्तिरिष्यत इत्यवगम्यते । स्यादेवं नैतावता शक्तिलक्षणधर्मविशेषस्यानभिमतत्वसिद्धिः मणिमन्त्रादिप्रतिबन्धार्हतया दाहादिकार्यहेतुभूतायाः शक्तेः साक्षादुक्तत्वात् गौण्या लक्षणया वा वृत्त्या तत्रतत्र शक्तिशब्दप्रयोगास्तु न तद्वस्तूनां शक्तिरूपत्वप्रतिपादनपराः कर्मणां जीवशक्तित्वव्यपदेशः परमपुरुषप्रीत्यप्रीत्योः कर्मशक्तित्वव्यपदेशश्च तत्तदधीनोत्पत्तित्वेन तत्तत्पारतन्त्र्यमात्रात् अत एव क्षेत्रज्ञाविद्यादीनां जगतश्च परब्रह्मशक्तित्वव्यपदेशोऽपि निरतिशयफ्रा-

क्तिमूलत्वाद्वा अत्र विष्णोः शक्तित्वव्यपदेशस्तु शक्ति-
शक्तिमतोरभेदोपचारात् विचित्रानन्तशक्तियुक्तमित्यत्र
जगदेतन्महाश्चर्यमिति वचनोदाहरणं. तत्र विचित्रजगत्स्र-
ष्टृतया विचित्रशक्तियुक्ततोपपादनार्थमतो न कश्चिद्वि-
रोध इति अतः शक्तिर्नाम धर्मविशेषः सिद्ध इति ॥

स्वतः पतनहेतुस्वभावोगुरुत्वं तच्च सलिलपृथिवी-
गतं पतनकल्प्यं तोलनादिदशायां स्पार्शनप्रत्यक्षमपीति
केचित् तोलनादेश्च सहकारित्वात्पर्यन्तोर्ध्वभागस्पर्शे तद-
नुपलम्भो न दोषः, अन्यथा मातापितृसंबन्धग्रहणसापेक्षे
ब्राह्मणत्वादावप्रत्यक्षत्वापातादिति। अन्ये त्वाहुः नास्ति
पृथिवीसलिलस्वरूपातिरिक्तं गुरुत्वं स्वरूपादेवाप्रतिबद्धा-
त्तयोः पतनसिद्धिः स्वभावादेव ह्यधिकगुरुत्वस्यापि पत-
नहेतुत्वं, स च स्वभावः स्वरूपस्यैवास्तु लाघवात्, पतन-
तारतम्यपलादिनियमोऽप्यवयवाधिक्यन्यूनतानिबन्धनः
न तदनुगुणतयैव हि पलादिनियमं स्मर्तारोऽपि निबध्नन्ति
उक्तं च न्यायतत्त्वे प्रमेयपादसप्तमाधिकरणे अधःपतनस्व-
भावात्सगुरुत्वं तदभावो लघुत्वमिति यदि च पतना-
त्किञ्चित्स्वरूपातिरिक्तं कल्प्यते तह्यूर्ध्वज्वलनतिर्यक्पत-
नाभ्यां दहनपवनयोरपि द्वयमपि स्यात्, स्वभावाददृष्टा-
दीश्वरसंकल्पाच्छक्तिविशेषाद्वा तत्सिद्धिरिति चेत् तर्ह्य-
त्रापि तथा स्यात् अविशेषात् एतदभिप्रायेण तत्रैवोक्तं
त्रिविधं गुरुत्वमौर्ध्वतिर्यगधोभेदेन वाय्वग्निजलानि ति-
र्यगूर्ध्वाधोगुरूणीति, भूतद्वयनिष्ठत्वं तेषामनुपपन्नमिति
चेत् भवदभिमतस्य वा कथमुपपद्यते, स्वभावादिति चेत्तु-
ल्यम्, यथा चोर्ध्वज्वलनस्य एकभूतावान्तरव्यक्तिषु वह्निषु
वृत्तिस्तथात्रापीति भाव्यं सलिलमेव चास्माकमवस्थान्त-

रापन्नं पृथिवीत्यतोऽपि न दोषः, तोलनादावपि प्रत्यक्षत आक्रमणमुपलभ्यते यथा वाय्वादिभिरभिघातादिः तावतैव तत्रापि च गुरुत्वव्यवहार उपलभ्यते चैतत् बलवता पुरुषेणाक्रम्यमाणेऽतिगुरुत्वप्रत्ययात् तस्मिन्नेव च मन्दमाक्रामति मान्द्यव्यवहारात् अतोऽनुमानतः प्रत्यक्षतो वा न भवदभिमतगुरुत्वसिद्धिः। अस्तु तर्हि सलिलपृथिवीसाधारण उपलभ्यमानो रसादिरेव पतनहेतुरिति चेन्न तत्राननुविधानात्पतनतारतम्यस्य वैपरीत्योपलम्भाच्च। किं तर्हि वस्तुतो गुरुत्वं श्रूयताम् शक्त्यनभ्युपगमपक्षे विलक्षणं स्वरूपमेव तदभ्युपगमपक्षे तद्विशेष एव सर्वत्र हेतुत्वनिर्वाहकतयाऽभ्युपगतायास्तस्या एवात्रापि स्वीकर्तुमुचितत्वादिति। यत्तु सांख्यैः तमस्कार्यतया पृथिवीजलयोः पतनहेतुर्गुरुत्वलक्षणो गुणविशेषोऽभ्युपगम्यते तैस्तेजःपवनयोरूर्ध्वतिर्यग्गमनहेतुतया सत्त्वकार्यो लघुत्वलक्षणो गुणविशेषोऽभ्युपगन्तव्यः किं तु हेतुना येन पृथिव्यादिषु गुरुत्वलघुत्वयोर्नियमं वदसि अनेनैव हेतुना पतनादिकार्यनियमोऽस्तु मध्ये गुणान्तरकल्पनं गुरुतरम् अतो गुरुत्वगुणकल्पनं गुरुत्वपराहतमिति॥

द्रवत्वप्रत्ययविषयो द्रवत्वं, तच्च स्यन्दननिदानं न जलमात्रवृत्ति पार्थिवतैजसेष्वपि क्षीरकाञ्चनादिद्रव्येषु तदुपलम्भात्, द्विधा चेदं सांसिद्धिकपाकजभेदात् सलिले सांसिद्धिकं पृथिवीतेजसोः पाकजमिति। यद्वा सलिल एव द्रवत्वं काञ्चनादिद्रव्येषु सलिलनिष्ठमेव तदुपलभ्यते पञ्चभूतमयत्वात्सर्वेषां कदाचित्तदंशोद्भवसिद्धेः तदिदं मृगसलिलवृत्तान्ते भगवता भाष्यकारेण दर्शितं, तथाऽप्येतन्न जलत्वमात्रं तस्य करकाद्यवस्थायां काठिन्योपलम्भात्।

अन्ये त्वाहुः सलिलनिष्ठमेव द्रवत्वमिति यदुक्तं तत्साधूक्तं सलिलत्वमात्रातिरिक्तमिति कुतः सिद्धं स्यन्दनहेतुतया तत्कल्पनमिति चेत् तदपि तत एव किं न स्यात् अग्निरुष्ण इत्यादिवत् द्रवं जलमिति विशेषणतया स्फुरत्वादतिरिक्तत्वमिति चेत् अस्त्वेवमतिरेकः तथापि जलत्वपर्यवसितसंस्थानविशेषोऽयमिति यथोपलम्भमङ्गीक्रियतां यथा काठिन्यं, स्पर्शविशेषः काठिन्यमिति चेत् अत्रापि तथाऽस्तु अविशेषात्, न च केवलं स्पर्शविशेषः काठिन्यं संयोगविशेषसापेक्षः पृथिवीत्वैकार्थसमवायी स्पर्शविशेषः, उक्तं च न्यायतत्वे प्रमेयपादसप्रमाधिकरणे विरलसंयोगप्रयुक्तः स्पर्शो मृदुः निर्विरलसंयोगप्रयुक्तस्स्पर्शः कठिन इति, निम्नोन्नतिलेशरहितसंयोग एव किंनिबन्धन इति चेत् जलत्वनिबन्धन एवेति मन्वीथाः जलत्वं नाम किमिति चेत् हन्त किं द्रवत्वाभिलाषेण जलत्वमपलपितुमिच्छसि किं वा जलत्ववद् द्रवत्वसिद्धिरिति मन्यसे न चोभयमपि युज्यते तथापि किमिदं जलत्वमिति चेत् जातिविशेषः किं तस्य व्यञ्जकमिति चेत् तादृशसंयोगविशेषरूपविशेषादि, तर्हि तदभ्युपगमेन जलत्वमपि परित्यज्यतामिति चेत् अस्तु नैतावता द्रवत्वस्य बहिर्भावः यदि द्रवत्वं न स्यात् क्षितितल इव सलिलेऽपि दुष्प्रवेशत्वं स्यादिति चेन्न आकाशादिभिर्व्यभिचारात् स्पर्शवत्त्वे सतीति चेन्न पवनातपादिभिर्व्यभिचारात् तेषां प्रशिथिलस्वभावत्वात् तदेव कथं सावकाशत्वात्तेषामिति चेन्न अनुपलम्भात्, न हि मध्यन्दिनातपे मात्रयाप्यवकाशमुपलभामहे तथापि तदुपगमेऽत्रापि तदभ्युपगम्यताम्। अविशेषात् प्रवेशादियोग्यः समसंयोगविशेष एव किंनिबन्धन इति चेन्न पवनातपादिभिः समाधानम्। यत्तु कर-

काद्यवस्थायां काठिन्योपलम्भाज्जलत्वातिरिक्तं द्रवत्वमित्युक्तं तदपि न उपष्टम्भकभेदादेव तदानीं काठिन्योपलब्धेः यथा काञ्चनादितेजसां, न हि तेजसः स्वतोऽन्यतो वा काठिन्यमस्ति, न च करकाद्यवस्थासु कस्यचिज्जलप्रतीतिः, नापि विद्रुतावस्थायां जलत्वद्रवत्वयोरन्यतराप्रतीतिर्येन व्यतिरेकोपलम्भः स्यात् पर्यायत्वं कथमिति चेत् संयोगविशेषाद्युपाधिभेदादित्युक्तमेव एतदेव वैशेषिकाद्यभिमतं द्रवत्वम् ॥

अथ स्नेहो निरूप्यते स्नेहप्रत्ययविषयः स्नेहः स जलैकवृत्तिः घृतादिषु संसर्गाद् दृश्यते न चासौ द्रवत्वमात्रं शातकुम्भादिद्रवाणां पांसुसंग्राहकत्वाभावात् नापि तोयत्वमात्रम् स्निग्धमिति तोयमिति पृथग्व्यवहारात्, जलप्रत्ययमन्तरेणापि मधूच्छिष्टादिषु स्निग्धमिति प्रत्ययदर्शनाच्च । तदेवं प्रत्यक्षसिद्धः सलिलैकवर्ती पांसुसंग्रहणहेतुः स्नेहाख्यो गुणोऽस्तीति वैशेषिकानुसारिणोऽस्मदीयाः । अन्ये त्वाहुः स्निग्धमिति प्रत्ययस्तावदस्त्येव स तु रूपस्पर्शविशेषादिष्वेव न ह्यन्यो गुणो विविच्योपलभ्यते मासृण्यमात्रेण सलिलेऽपि स्निग्धप्रत्ययः स काञ्चनादिद्रव्येष्वपि समः । यद्वा न कश्चिदपि सलिलं स्निग्धमिति जानाति मृदादिरेव हि तथोपलभ्यते पांसुसंग्रहणमपि सलिलत्वप्रयुक्तं सलिलत्वैकार्थसमवायिशक्तिविशेषप्रयुक्तं वा अतः काञ्चनादिद्रव्याणामसंग्राहकत्वोपपत्तिः । किंच यदि संग्राहकत्वात् सलिले स्नेहाख्यो गुणः स्वीक्रियते विश्लेषकत्वादग्नौ रौक्ष्याख्यं गुणान्तरमपि किं न कल्प्यते यदि तत्रौष्ण्यादिभिरेव विश्लेषादिसिद्धिः तर्ह्यत्रापि शैत्यादिभिरेव संग्रह इति

किं न स्वीक्रियते । उक्तं च न्यायतत्त्वे प्रमेयपादसप्तमाधिकरणे दुष्करवियोगस्वभावसंयोगस्पर्शत्वं पिच्छिलत्वं सुकरवियोगस्वभावसंयोगस्पर्शत्वं विश्लिष्टत्वमिति, यदि च संग्रहात् स्नेहसिद्धिः तर्हि पनसनिर्यासादिष्वपि स कल्प्येत संग्रहातिरेकात् तेषामेव वा तत्तत्कृतिरुचिता । यद्वा चुम्बकशिलाया इव शक्तिविशेषात् संग्राहकत्वमस्तु न च सलिलं संग्राहकमित्येव नियममुपलभामहे शुष्कमृत्पिण्डादीनां सलिलसेकेन विलयस्यापि दर्शनात्, तस्मात्सलिलस्वरूपमेव सहकारिविशेषमासाद्य संग्राहकं विभेदकं चेति यथोपलम्भमङ्गीकार्यम् । चेतनानां तु स्नेहः प्रीतिरुपादित्सा वा, रौद्यमपि दुःखं जिहासा क्रोधो वा अतो न गुणान्तरसिद्धिरिति ॥

अनुभवजा स्मृतिहेतुर्वासना सा कार्यकल्प्या न तावदनुभवहेतुः स्मृतिः तस्य चिरध्वस्तत्वात्, नापि तदुपलक्षित आत्मादिः प्रध्वस्तस्याप्यज्ञायमानस्योपलक्षणतयापि कारणत्वासंभवात् नापि तद्ध्वंसः संस्कारप्रमोषाभावप्रसङ्गात्, नापि सदृशदर्शनादि केवलस्यातिप्रसङ्गित्वात्, विशिष्टस्यासिद्धेः, अनुभवजनितादृष्टविशेष इति चेत् तर्हि सिद्धा वासना सा पुण्यापुण्यरूपा वा ततोऽन्या वेति विशेषः तत्र न पूर्वा विधिनिषेधागोचरेषु तदयोगात् अतो द्वितीयैव परिशिष्यते, साप्याधेयशक्तिर्वा ततोऽन्या वा कार्यकारणादिप्रक्रिया सर्वा समा सा चात्मनिष्ठा ज्ञानद्रव्यनिष्ठा वेत्येकदेशिविवादः, तत्रानुभवस्मृत्यन्तरङ्गत्वात् ज्ञानद्रव्यनिष्ठत्वमेवोचितम् । यत्तु वरदविष्णुमिश्रैरुक्तं भावनाकल्पकप्रमाणेनैव स्थिरात्माश्रयत्वकल्पनादस्थिरज्ञानाश्रयत्वस्य प्रमाणाभावादिति

तन्नूनं परमताभिप्रायेणोक्तं स्वेनैव ज्ञानस्य द्रव्यत्वनित्यत्वयोः समर्थनात्, यदुक्तं समन्वयाधिकरणे भेदाभेदिमतदूषणप्रसङ्गेन विवरणकारैः न ह्युपाधिः प्रतिसंधाता प्रदेशभेदस्तु तुल्यः न ह्यन्यगतः संस्कारोऽन्यत्र प्रतिसंधिहेतुः, यदि स्यात्तर्ह्यनियमः अनुभवसमानाधिकरणश्च संस्कार इति तन्नूनं धर्मभूतज्ञानस्य द्रव्यत्वमनभ्युपगच्छतां मतेनोक्तम्। अस्मन्मते त्वनुभवसंस्कारस्मृतीनां ज्ञानावस्थाविशेषरूपत्वान्न कश्चिद्दोषः। एतेन वासनारेणुकुण्ठित इत्याद्यपि गतार्थम् ॥

वेगो भावना स्थितस्थापक इति त्रिविधः संस्कार इति वैशेषिकाः तदनुपपन्नं वेगस्य कर्मविशेषव्यतिरेके प्रमाणाभावात् शीघ्रं गच्छतीत्याद्युपलम्भस्यापि कर्मातिशयमात्रेण चरितार्थत्वात् कर्मातिशयस्य चोभयसिद्धत्वात्, उक्तं च न्यायतत्त्वे प्रमेयपादे कालनिरूपणप्रसङ्गे संयोगकालसामीप्यं हि वेग इति वेगेन गच्छतीत्यादौ प्रयत्नहेतुकर्मण्यपि वेगशब्दप्रयोगात् वेगस्य शरादिधर्मत्वेन प्रतिभासस्य मान्द्यप्रतीतिनिरस्तत्वात् संस्कारत्वं स्पन्दजनकवृत्तिसंस्कारजातित्वादित्यादेरतिप्रसङ्गासिद्ध्यादिदुष्टत्वात्, श्रीविष्णुचित्तार्यैः क्रियावेगार्थत्वेन पठिता तथा हि ईश्वरानुमाननिराकरणे सर्वा क्रिया कृतिपूर्विका क्रियात्वात् गमनवदिति चेन्न शरवेगजलस्पन्दनादौ व्यभिचारात् तेषां स्वभावत्वकल्पने हेतुमत्त्वकल्पनाविरोधादित्युक्तम्। स्थितस्थापकोऽपि संस्थानविशेष एव संस्थानविशेषतारतम्यानुरोधेन हि प्रतिगमनतारतम्यं दृश्यते सर्वदा क्रियोत्पत्तिप्रसङ्गः कर्षणमोक्षणादि सहकारिसाहित्येन परिहारश्च समो

अतिरिक्तस्यापि स्थितस्थापकस्य तादृशनारतम्यं संस्थानतारतम्याधीनमिति वक्तव्यं तद्वरमदृष्टगुणान्तरकल्पनात् तेनैव संस्थानविशेषेण स्वस्थानगमनसिद्धिः परिशुद्धिरतिरिक्तवदत्रापि चिन्त्या । ये पुनर्ज्ञानसंस्कारः कर्मसंस्कार इति द्वैविध्यमाहुः तेषां कोऽयं कर्मसंस्कार इष्टः न तावद्वेगस्थितस्थापकरूपः तस्य निराकृतत्वात् नापि पुण्यापुण्यरूपक्रिया प्रवृत्तिहेतुः तस्या अपि पूर्वपूर्वादृष्टस्वस्वानक्र्यादिभिरेव निर्वाहात् . नापि मृदङ्गवादनादौ पूर्वपूर्ववादनादिभिराहित उत्तरोत्तरक्रियासु हस्तलाघवादिहेतुः तत्र हस्तलाघवादेः पूर्वपूर्ववादनाकृतकाठिन्यविशेषाभावादिप्रयुक्तत्वात् हस्तप्रेरणादिशैघ्र्यस्य पूर्वपूर्ववादनाधिकृतसंस्कारजनितप्रेरणस्मृतिशैघ्र्यप्रयुक्तत्वात्, यानि पुनः अघस्याश्लेषकरणं वैदिककर्मायोग्यतावासनाप्रत्यवायहेतुशक्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धकरणम् एतदुभयकार्यकारणभूतानादिविपरीतवासनाबद्धोऽपीत्यादिभाष्यकारवचनानि तेषामप्यनुभववासनातिरिक्तसंस्कारकल्पननिर्बन्धाभावात् अघस्येत्यादिवाक्यान्तरं चैवमुक्तम् अघानि हि कृतानि पुरुषस्य वैदिककर्मायोग्यतां सजातीयकर्मान्तरारम्भरुचिं प्रत्यवायं च कुर्वन्ति, अघस्य विनाशकरणमुत्पन्नायास्तच्छक्तेर्विनाशकरणं शक्तिरपि परमपुरुषाप्रीतिरेवेति, एवं पापकर्मणः परमपुरुषाप्रीतिद्वारा सजातीयकर्मान्तरारम्भरुचिजनकत्वमिति सिद्धत्वान्न तत्र वासनान्तरमस्तीति गम्यते अनारब्धकार्ये एवेत्यिधिकरणे च व्यक्तमभाषयत् यथा न च पुण्यापुण्यजन्यभगवत्प्रीत्यप्रीतिव्यतिरेकेण शरीरस्थितिहेतुभूतसंस्कारसद्भावे प्रमाणमस्तीति अन्यत्राप्येतत्तुल्यन्यायमिति बोद्धव्यम् एवं श्रीमद्गीताभाष्येऽप्युक्तम् ।

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥

इत्यस्य व्याख्याने स्वभावः स्वासाधारणो भावः प्राचीनवासनानिमित्तस्तत्तद्रुचिविशेषः यत्र रुचिस्तत्र श्रद्धा जायते श्रद्धा हि स्वाभिमतं साधयत्येतदिति विश्वासपूर्विका साधने त्वरा वासना रुचिश्च श्रद्धा चात्मधर्मा गुणसंसर्गजाः तेषामात्मधर्माणां वासनादीनां जनका देहेन्द्रियान्तःकरणविशेषगता धर्माः कार्यैकनिरूपणीयाः सत्त्वादयो गुणाः सत्त्वादिगुणयुक्तदेहाद्यनुभवजा इत्यर्थ इत्युक्तम् । यच्चात्मसिद्धौ निर्धूतनिखिलकरणकलेवरज्ञानकर्मवासनानुबन्धस्यापवृक्तस्य न खलु स्वपरसंवेदनोदयनिबन्धनं किञ्चित्संभाव्यत इति भगवद्यामुनमुनिभिर्ज्ञानकर्मवासनयोर्भेदेनोपादानं तदपि भाष्यकारवचनवन्निर्वाह्यम् । यत्तु कैश्चित् कार्पासबीजे लाक्षारागरूषिते सति तद्रक्तनापगमेऽपि तत्कुसुमफलादौ रक्ततादर्शनाद्वासनानुवृत्तिरङ्गीकार्येति, तत्र विचारणीयं किं तत्कार्येष्वङ्कुरादिषु वासनोदयः क्रमेण पुष्पाद्यात्मना परिणममानेषु बीजावयवेषु वा नाद्यः वैयधिकरण्येनाश्रयाभावाच्च वासनोदयानुपपत्तेः अन्यथातिप्रसङ्गात्, बीजावयवेषु तु लाक्षावयवानुवृत्तिस्यूतिबलेनैव रक्ततोपपत्तौ वासना निष्प्रयोजना। यत्तु गारुडमन्त्राद्यभिमृष्टेषु जलादिषु विषनिर्हरणादिदर्शनात् कश्चित्संस्कारोऽङ्गीकार्य इति तदनुपपन्न मन्त्रबलाहितशक्तिविशेषेणैव तत्तत्कार्योपपत्तेः, न हि सजातीयकार्यनिष्पादकतया नियतस्य संस्कारस्यैतादृशकार्यहेतुत्वं युज्यते । यस्तु मीमांसकैः व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यादिविहितकर्मसु व्रीह्यादिद्रव्यनिष्ठः कश्चित्संस्कारोऽङ्गीक्रियते ।

संस्कारः* कर्तुरेवैष प्रोक्षणाभ्युक्षणादिषु ।

इति तस्य कर्तृसंस्कारत्वमभ्युपगम्यते नैयायिकैः किमयं भावनाख्यः संस्कारः उतादृष्टरूप इति विवेचनीयं नाद्यः तस्यानुभूतिजन्यत्वेन क्रियाजन्यत्वानुपपत्तेः, न द्वितीयः द्रव्येषु किञ्चित्कारमनाधाय केवलात्मसमवेतादृष्टजनकत्वे प्रयाजादिवदाराडुपकारकत्वप्रसङ्गात् ततश्च नैवारादिचरुयुक्तायां विकृतौ व्रीहीणामेव प्रोक्षणं स्यात् न तु नीवाराणां तत्प्रोक्षणस्य प्रकृतावविहितत्वेनात्मसमवेतादृष्टासिद्धेः ततो व्रीह्यादिष्वेव संस्कारोऽभ्युपगन्तव्य इति अत्रोच्यते यद्यप्येवम् अथाप्ययं संस्कारस्तत्तद्देवताभिमतिविषयत्वं वा सत्त्वादिगुणोद्बोधेन यागयोग्यत्वं वा अनेन न ततोऽतिरिक्तगुणविशेषसिद्धिः ॥

अथ संख्या, एकद्वित्र्यादिप्रतिपत्तिव्यवहारविषयः संख्या, तां द्रव्यमात्रनिष्ठां केचिदाहुः । केचित्तु द्रव्यगुणादिसमस्तपदार्थवर्तिनीं, द्रव्यमात्रनिष्ठावादिनश्च नित्यद्रव्येष्वेकत्वं नित्यम् अनित्यद्रव्येष्ववयवगनैकत्वैर्जन्यं, द्वित्वत्रित्वादयस्त्वपेक्षाबुद्धिसहकृतैः प्रत्येकवर्त्तिभिरेकत्वैर्जन्या इत्याहुः तत्र तावद् द्वित्वादिव्यवहाराणां द्वित्वादिसामग्र्येव निष्पत्तिः तत्तदपेक्षाबुद्धिविषयतयैव तेषां स्फुरणात् द्वित्वादीनां बाह्यनिष्ठानामपि व्यवहर्तृनियमस्तत एव वाच्यः अन्यथा साधारणोपलम्भप्रसङ्गात् रूपादिवत् ततस्तेनैव व्यवहारस्तन्नियमश्चेत्यस्मिन् पक्षे तूपपन्नतरं तादृशबुद्धिनिवृत्तौ च द्वित्वादिनिवृत्तिरभ्युपगता एवं च कारणनिवृत्तिमात्रात्कार्यनिवृत्तिकल्पनं गरीयः तादृशबुद्धिनिवृत्तिमात्राद्व्यवहाराभाव इति तूपपन्नतरम्

* संस्कारः कर्तुरेवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिः । इति तु ग्रन्थान्तरे पाठ उपलभ्यते ।

ननु बुद्धिविशेष एव तात्त्विकमारोपितं वा द्वित्वादिक-मनाश्रित्य कथंचिदपि न घटत इति चेत् भवतो वा कथं घटते शक्तिविशेषादिति चेन्न द्वित्वापलापापातात् द्वित्वादिप्रागभावः शक्तिरिति चेन्न द्वित्वत्रित्वादिसर्वप्रा-गभावसन्निधौ कस्य शक्तित्वमिति नियमासिद्धेः, ईश्वरबु-द्धिपरिग्रहविशेषाददृष्टाद्वा नियम इति चेत् तुल्यं, निर्विष-यव्यवहारप्रसङ्गो वैषम्यमिति चेन्न विषयाविधानात्। किं च द्वित्वादिषु प्रमाणसिद्धेषु तत्प्रागभावानां सहका-रित्वकल्पनं तेषु च प्रमितेषु तन्नियमेन द्वित्वाद्युत्पत्तिप्र-तिनियतिरिति दुरुत्तरम् अतः सिद्धं द्वित्वादिसंख्या बुद्धिविशेषविषयत्वमिति ॥

एकत्वं चिन्त्यते तत्र तावत्कार्यमेकत्वं नास्त्येव अवयविन एवानभ्युपगमात् कुतस्तदैक्यं समुदायैकत्वं राश्येकत्ववत् तत्रापि हि भागप्रधानव्यवहारे नैकत्वं व्यवहरन्ति संहतिदशायामेकत्वावस्था जायते विभक्त-दशायामनेकत्वकिमिति चेन्न भेदाभेदविरोधप्रसङ्गात्, प्रत्ययस्य च संहतिविभागाभ्यामेवान्यथासिद्धत्वात् स्वरूपस्य च वस्तुतो भेदाभेदविरुद्धत्वप्रसङ्गात् पटाव-स्थायामेकतन्तूपलम्भप्रसङ्गाच्च प्रलयावस्थायां प्रपञ्चैक्यं कथमिति चेत् न कथंचित् श्रुतिविरोधस्तर्हि इति चेन्न भेदप्रहाणपरत्वात् तदेवैक्यमिति चेन्न प्रकृतित्वावस्था-रूपत्वात् यथा तृणोपलादिपरिणामकलायां पृथिवीतः पृथग्व्यवहारो जायते तेषामेव परिणामान्तरमापन्नानां पुनःपृथिवीत्वव्यवहारः, न च तावता तृणोपलाद्यंशानां परस्परं तावदैक्यम्, अथ महापृथिव्या वा किं तर्हि विजातीयावस्थाप्रहाणेन सजातीयावस्थापत्तिमात्रम् एव

प्रकृत्यादावपीति चिन्त्यं निरवयवगगनमैक्यमप्येवं तथा-प्येकक्रियान्वयेन समप्रधानतया समुच्चीयमानवस्त्वन्तरप्र-तिपत्तिविधुरवस्तुमात्रप्रतिपत्तिविषयत्वमेकत्वम्. एतेना-यमेकोऽयमप्येक इति व्यवहारोऽपि निर्व्यूढः समुच्चये स-त्यप्येकक्रियान्वयित्वसमप्रधानन्याययोरभावात्, न चा-त्रोपलम्भादिविरोधः येन गौरवमपि सह्येत तदेवं गुणा-दावपि तत्त्वान्तरमन्तरेणापि संख्या प्रतीयमाना समा-नाकारेण निर्व्यूढा उपलम्भसाम्येऽपि वैरूप्यकल्पनमत्र भवतामधिकम् असंख्यातव्यवहारोऽप्येवंविधसंख्याप्रति-क्षेपकः अन्यथा भवतोऽपि विरोधात् ईश्वरादिबुद्ध्या सर्वसमुच्चयसद्भावेऽपि शतसहस्रायुतादिवदवच्छेदाभावा-देवासंख्यातत्वमानन्त्यम् अनन्तेष्वपि न्यूनाधिकभावो विद्यत एव यथातीतकल्पदिवसादिसमुदायादीनां यथा च द्रव्यत्वपार्थिवत्वघटत्वादिव्यक्तीनाम् । यत्तु एकत्व-मेकसंख्यावच्छेद इति भाष्यं तदपि न संख्यायास्तत्त्वा-न्तरत्वाभिसन्धिपूर्वकं निर्विशेषवस्तुवादिनं प्रति विशेष-प्रसङ्गमात्रपरत्वात् अस्मदुक्तसंख्याया अपि विशेषत्वावि-शेषात् । यत्तु भगवद्यामुनमुनिभिरात्मसिद्धौ द्वित्वादे-रपि यावदाश्रयभावित्वमुक्तं तदपि वैशेषिकप्रक्रियाबीभ-त्सामात्रादिति मन्यामहे । उक्तं हि भगवन्नाथमुनिभिः प्रमेयपादसप्तमाधिकरणे संयोगान्तर्भूता संख्येति समस्त-तदात्मा संख्येति च अस्यार्थ उच्यते बुद्धिविशेषसंबन्धो हि संख्यात्वेनोपपादितः स च संयोग एव । यद्वा संघा-तैकत्वाद्यभिप्रायं तदिदं मन्तव्यम् । वरदविष्णुमिश्रादि-भिस्त्वात्मसिद्धिवचनानुसारेणातिरिक्तसंख्याऽभ्युपगता यथोक्तं प्रत्यक्षाश्रयवर्तिसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगवि-भागपरत्वापरत्वद्रवत्वसादृश्यानि प्रत्यक्षाणीति, गुणेषु च

संख्यादिसद्भाव उक्तः गुणाश्रितसंख्यादीनां संयुक्ताश्रितत्वेन ग्रहणमिति एतदपि परमताभिप्रायेणेति मन्तव्यम् । यत्तु भट्टपराशरपादैः प्राकट्यनिराकरणादिप्रसङ्गेषु संख्या तु द्वितीयक्षण एव ज्ञायते सा संख्या समवायिनोऽस्त्विवत्यविरोध इत्यादिषु प्रदेशेषु संख्याभ्युपगमनं व्यवहृतं तत्किं स्वित्स्वाभ्युपगमेन अथ वा पराभ्युपगमेनेति न संविद्मः प्रमेयनिरूपणविच्छेदात् ॥

परिमाणप्रत्ययविषयः परिमाणं, तच्चतुर्धा अणुमहद्दीर्घह्रस्वभेदात् चत्वार्यपि परिमाणानि प्रतियोगिनिरूपितवेषाण्येव इदमितोऽणु इदमितो महत् इदमितो ह्रस्वं दीर्घमित्येव प्रतीतेः, अत्र च विभुद्रव्येषु परिमाणं नास्तीत्येके अपरिमितप्रत्ययात्, उक्तं हि श्रीवेदार्थसंग्रहव्याख्याने अनन्तपदव्याख्यानदशायां श्रीराम*मिश्रैः वस्तुपरिच्छेदो वस्तुनः परिमाणं देशपरिच्छेदस्तु तत्कार्यं इत्युक्त्वा अपरिच्छेदस्तु न गुण इत्यादि, उक्तं च भगवद्यामुनमुनिभिरागमप्रामाण्ये पूर्वपक्षे यदपि वियति परिमाणमिह निदर्शितं तदपि विमर्शनीयमिव–परिमाणं हि नाम देशावच्छेदः इयत्ता परितोभाववेष्टनमिति यावत् न च नभसि तदस्तीति कथमिव तदिह निदर्शनतया निर्दिश्यत इति । अन्ये तु इत इदमधिकमित्येवंरूपस्य परिमाणस्य तत्राप्युपपत्तेरस्त्येव तत्रापि परिमाणम् अपरिमितव्यवहारस्तु संकुचितपरिमाणप्रतिक्षेपपर इत्याहुः इदं च परिमाणाख्यं गुणान्तरं विवरणकारादिभिः स्वीकृतं, जन्माद्यधिकरणे विवरणेऽपि ह्युक्तं वस्तुपरिच्छेदो वस्तु

* एते श्रीराममिश्राचार्याः श्रीभाष्यकारानन्तरसमुद्भूता वेदार्थसंग्रहव्याख्यातृत्वादेवं सति श्रीराममिश्रद्वयम् । परं तु अस्मदाचार्यमहामालायां मेरुमणिस्वरूपाः श्रीभाष्याचार्येभ्यः प्राचीनाः ॥

परिमाणं देशपरिच्छेदस्तु तद्धेतुक इत्यादि । अथान्यन्मतं परिमाणमेव तत्त्वान्तरं नास्ति तथा हि देशव्याप्तिविशेष एव तत्तत्प्रतिसंबन्धिनिरूपितत्वेन तत्तत्परिमाणं तत्त्वान्तरवादिनापि चैतत्परिमाणाविनाभूतमभ्युपगतं ततस्तदधिकस्वीकारे गौरवं भवेत् । ननु न तावद्देशसंयोगमात्रं परिमाणमतिप्रसङ्गात् ततोऽवच्छिन्नदेशविशेष इति वाच्यं न चावच्छेदो येन केनापि किं तु परिमाणविशेषविशिष्टेनेति वाच्यम् अतस्तदुपजीविना देशावच्छेदेन तदपन्हवो न युज्यते, देशपरिमाणं च देशान्तराधीनमित्यनवस्था च स्यात् तस्मात्स्थितं तत्त्वान्तरं परिमाणमिति तन्न एवं ह्यवच्छेदनिरूपणं यत्संयुक्तं देशं देशान्तरं च यद्युगपदाक्रमितुं शक्तं तत्ततोऽधिकपरिमाणं यत्संयुक्तं देशमखिलमेकदैव यदाक्रमितुं न शक्तं तत्ततो न्यूनपरिमाणमिति तथा एकदिगार्जवावच्छेदेनाधिक्यं दैर्घ्यं, तेनैव न्यूनभावो ह्रस्वत्वं, बहुदिगवच्छेदेनाधिक्यं महत्त्वं, तेनैव न्यूनभावोऽणुत्वम् । न चैतदधिकमणुत्वमस्तीत्यणुनिराकरणादपि सिद्धं चतुर्विधमप्येतदेकस्मिन्नपि घटते यथा स्तम्भविशेषे एव स्तम्भान्तरापेक्षया स्थूलाणुत्वदीर्घह्रस्वत्वव्यवहार इति, एवं च सति नात्रावच्छेदके किंचित्परिमाणं निर्दिष्टं येनोपजीव्यविरोधानवस्थादिदोषः स्यात् ।

एतेन देशस्यापि न्यूनाधिकत्वे व्याख्याते न्यूनाधिकदेशसंयोगभेद एव स्वरूपातिरिक्तं परिमाणविशेषमन्तरेण न घटत इति चेन्न राश्यादिषु दृष्टत्वात् तत्र भागसंख्याधिक्यनिबन्धनः स इति चेन्न तर्हि सर्वत्र तत एवास्तु प्रशिथिलसंयोगवति समभागवत्त्वेऽपि परिमाणभेदो दृष्ट इति चेत् सत्यं तथापि प्रशिथिलसंयोगादेव परिमाणविशेषोत्पादकतया ऽभिमतात्तावद्देशव्याप्तिरेवास्तु समूढप्र-

सारितचूर्णपुञ्जेऽपि हि तथा दृश्यते, एवं महत्त्वबहुत्वाभ्यामपि देशव्याप्तिविशेष एवारभ्यते न ततोऽन्यदान्तरालिकमनुपलभ्यमानमिति । उक्तं च भगवद्यामुनमुनिभिः परिमाणं हि नाम देशावच्छेद इति, भगवन्नाथमुनिभिरपि प्रमेयपादसप्तमाधिकरणे संख्यान्तर्भूतं परिमाणमित्याद्युक्त्वा अनन्तरं चोक्तं दूरत्वं दैर्घ्यं सामीप्यं ह्रस्वत्वं तिर्यग्दूरत्वं स्थौल्यं तिर्यक्सामीप्यं कार्श्यं स्वांशस्याग्रे स्वांशस्थितिरार्जवं स्वांशस्य स्वांशस्थितिर्वक्रता एकदिक्स्थान्त्यावयवानां विरुद्धदिक्स्थान्त्यावयवदूरत्वसामीप्यसाम्यं वृत्तत्वं, केवलविरुद्धदिगन्तांशेभ्यः कोणविरुद्धदिगन्तांशानां दूरत्वसामीप्यसाम्यं चतुरश्रत्वमिति किंचिदन्तरमनिकस्य चोक्तम् अनेकव्याप्तिर्महत्ता तदभावो मन्दत्वमिति, देशकालसंख्योन्मानादिसर्वसाधारणपरिमाणमात्रस्य च स्वरूपमुक्तं समस्तभावतदात्मा परिमाणमिति । अत्रेदं तत्त्वम् आयामविस्तारघनभेदेन त्रिविधं परिमाणं यथासंभवं प्राक्प्रत्यगुदग्दक्षिणोत्तरोर्ध्वाधःपर्यवसितं चैतत् तत्र त्रिष्वपि दिग्द्वन्द्वेषु यत्राधिक्यं स आयामः, यत्र मध्यमत्वं स विस्तारः, यत्र न्यूनत्वं तद्घनमिति, त्रयाणामप्येषां सङ्करतारतम्यभेदाद्बहुविधो व्यवहारः, विभुद्रव्येषु कार्त्स्न्यापेक्षायां परिमाणं नास्ति तत्तदवच्छेदापेक्षायां यथासंभवं व्यवहार इति ॥

पृथक्त्वं पृथग्व्यवहारकारणं पृथग्गुण इति काणादादयः, तदिदं भेदमात्रान्नातिरिच्यते प्रत्ययस्य तावन्मात्रेण विश्रान्तेः कल्पकानां चान्यथासिद्धेः, भिन्नशब्देन च सहप्रयोगादर्शनात् भेदावध्यवधिकतया द्रव्येष्विवाद्रव्येषु च पृथक्त्वधीव्यवहारदर्शनात्, सा भ्रान्तिरिति चेन्न बाधकाभावात् भेदशब्दार्थ एव पृथक्त्वाख्यगुणोऽस्त्विति चेन्न

तस्य स्वरूपसंस्थाननीलपीनादिभिर्निर्व्याहात्, अपर्यायबुद्ध्युपाधिना तेषु सर्वेषु भेदशब्दव्युत्पत्तेः स्वरूपादिशब्दवत् तस्यैव चान्योन्याभावत्वात् इदमिदं न भवतीत्यत्रावधिनिरूप्यत्वमन्योन्याभावस्य न दृष्टमिति चेन्न शब्दविशेषात्तथोपपत्तेः पृथक्त्वाख्यगुणवाचकान्यशब्दपर्यायसंबन्धे पञ्चमी पाणिनेर्विवक्षितेति चेत् कथमन्योन्याभावपर्यायविवक्षायां घटात्पटो न भवतीत्यपि प्रयोगप्रसङ्गादिति चेन्न धर्मिपर्यन्तेष्वेवेति विशेषात्, पृथक्त्वमिति निर्देशे कथमिति चेन्न तस्यापि धर्मिणमुल्लिख्यैव धर्मबोधकत्वात्, अमी नो नादयस्त्वसत्त्वे वर्तमाना नावध्याकाङ्क्षिणः। यद्वा तेषां समानाधिकरण एवावधिरिति सिद्धं भेदमात्रमेव पृथक्त्वमिति। उक्तं च भेदसमर्थनानन्तरं भट्टपराशरपादैः तदेवं क्लृप्तैरेव द्रव्यजातिगुणकर्मभिर्धर्मैरशेषाणामपुनरुक्तवित्तिव्याहारव्यवहाराणामुपपत्तेर्भेदो नाम न धर्मान्तरमपूर्वं कल्प्यम्, अत एव वैशेषिकपरिक्लृप्ताः पृथक्त्वविशेषादयोऽपि प्रोत्सारिता इत्यादि, भेदस्यैकानेकगतत्वविकल्पपरिहारे चोक्तम्—

नीलिमश्वेतिमानावप्यनेकावेव धर्मिणम् ।
नीलं शुभ्रं च भिन्दानौ स्फुटं ह्युपलभामहे ॥
ये विशेषपृथक्त्वादि सापेक्षं कल्पयन्ति ते ।
बिभ्यत्वात्माश्रयादिभ्यो न वयं दृष्टवादिनः ॥

इति, तदेवं स्वरूपधर्मौ यथासंभवं पृथक्शब्देन भिन्नादिशब्देन च व्यपदिश्येते उक्तं च न्यायतत्त्वे प्रमेयपादसप्तमाधिकरणे अतिरेकव्यतिरेकभेदेन द्विविधो भेद इति, अत्रातिरेको धर्म्यन्तरेष्वसन् धर्मः, व्यतिरेको धर्मधर्म्यादेः स्वरूपम्। यत्तु तस्मिन्नेवाधिकरणे ऐक्यं साकल्येन संयोगः तदभावो भेद इत्युक्तं तद्विभागाभिप्रायम् ।

संयोगविरोधी गुणो विभाग इति परे, तदयुक्तं नोदनपाटनादीनामेव संयोगविध्वंसकत्वात् विभागजनकतयाऽभ्युपगतानामेव तद्ध्वंसकत्वोपपत्तेः। न च संयोगजनकजातीयत्वादिनाऽनुकूलस्य कर्मादेस्तद्ध्वंसकत्वमुपपन्नमिति वाच्यम्, रूपादिजनकतयाऽभ्युपगताग्निसंयोगादिजातीयानां रूपादिनाशकत्वाभ्युपगमात् स्वजन्यव्यक्तेरपि स्वनाश्यत्वमिष्टं किं पुनरन्यस्याः उत्पाद्यमानघटादिषु शब्दोत्पादकतया कश्चिद्गुणः कल्प्यत इति चेन्न तत्रापि विभागजनकस्य पाटनादेरेव तज्जनकत्वोपपत्तेः तस्य च संयोगविशेषरूपत्वात् विभक्तप्रत्ययस्य च संयोगाभावविषयतयोपपत्तेः। तर्हि मेरुविन्ध्ययोरपि विभक्तप्रत्ययः किं न स्यादिति चेन्न तस्य विध्वंसात्मकत्वात् संयोगाभावमात्रनिबन्धनश्च विभक्तप्रत्ययस्तत्रापि केषांचिज्जायते उपचाराच्च तन्निर्वाहो भवतामपि, एवं क्वचित्स्वरूपभेदनिबन्धनो विभक्तप्रत्ययो निर्वाह्यः क्षणिकस्य विभागस्य स्थिरध्वंसात्मकत्वं कथमिति चेन्न तस्य परिभाषामन्तरेण क्षणिकत्वे प्रमाणाभावात् प्रतियोगिस्मरणादौ तद्विभागवानयमिति प्रत्ययस्य यावत्पुनःसंयोगमुत्पत्तेः प्रध्वंसात्मकत्वे पुनःसंयोगे सत्यपि विभक्तबुद्धिः स्यादिति चेन्न भवतामपि पूर्वसंयोगप्रध्वंसस्य विद्यमानत्वेनासंयुक्तप्रत्ययप्रसङ्गात् यावदुत्पन्नसंयोगध्वंसे सति तदातदा तत्तत्प्रतियोगिकतया तथा प्रतीतिरिति चेत् तुल्यम् द्रव्यद्वयनिष्ठतया प्रतीयमानस्य संयोगवद्गुणत्वमुचितमिति चेत् अहो महावैशेषिकोऽसि यदभावस्य प्रतियोग्याधारिणः स्वतोमिलितत्वमभ्युपगच्छतामेवमभिमन्यसे उभयनिरूप्यप्रतियोगिकतया हि संयोगप्रध्वंसस्योभयनिष्ठत्वप्रत्य-

योऽभ्युपगत एव भवद्भिः असंयुक्ताविति संयोगप्रागभावात्, ननु ध्वंसोऽपि भावान्तरमेव भवनामिति शब्दान्तरेण विभागः स्वीकृत इति चेन्न उत्तरसंयोगादिमात्रात्मकत्वात् सजातीयस्यैव कथं विरोधित्वमिति चेत् अभावनिरूपणं यावदेतच्चोद्यं मास्म विस्मरः, प्रत्ययस्तु वियुक्तो विघटितो विश्लिष्टो विनष्टः संयोगो विभक्तो विप्रकृष्टो देशान्तरगत इति तुल्यरूप एव जायते, एतदखिलमभिसंधायोक्तं न्यायतत्त्वे प्रमेयपादसप्तमाधिकरणे वियोगो न वक्तव्य इति, तत्रैव पश्चादप्युक्तम् अत्यन्तसामीप्यं संयोगः, दूरत्वं वियोग इति, अनेन संयोगोऽप्यपलपितः स्यादिति चेत् सामीप्यस्य समीपदेशसंयोगात्मकत्वेनैव निरूप्यत्वात् तथा चादेशादेशिनोरविशेषेण द्वयोरपि संयोगसिद्धिः, दूरत्वमपि देशविशेषसंयोग एवेति न ततोऽतिरिक्तो विभाग इति ॥

दिक्कालापेक्षया परापरधीहेतुगुणौ परत्वापरत्वे इति, परे ते अपि दिक्कालसंबन्धविशेषान्नातिरिक्ते लाघवात् अप्रत्यक्षपदार्थसंयोगः कथं प्रत्यक्ष इति चेत् न दिक्कालयोरपि प्रत्यक्षत्वस्य समर्थितत्वात्, यादृशोपाध्यवच्छिन्नदिक्कालसंबन्धः परत्वापरत्वोत्पादको भवतां तथाविध एव सोऽस्माकं व्यवहारविषय इति नातिप्रसङ्गगन्धोऽपि, यदि च व्यवहारनिर्वाहके सिद्धेऽपि परापरप्रत्ययमात्रात् गुणान्तरक्लृप्तिः परापरजातिपरापरपरिमाणपरापरज्ञानशक्त्यादिष्वपि तादृशगुणकल्पनप्रसङ्गः अविशेषात् न्यूनाधिकव्यक्तिवृत्तिन्यूनाधिकदेशावच्छेदादिभिस्तत्र निर्वाह इति चेत् अत्रापि न्यूनाधिकदिक्कालसंबन्धात्तन्निर्वाह इत्युक्तमेव । भवद्भिरपि प्राक्त्वप्रत्यक्त्वादयः पूर्वोत्तरत्वादयो दिक्कालसंयोगमात्ररूपा निर्वाह्याः, तदत्र को नाम

विशेषो दृष्टः येन गुणान्तरकल्पने कुतूहलमत्र भवताम्। परत्वापरत्वे विना संयुक्तसंयोगभूयस्त्वाल्पीयस्त्वयोरेव दुर्निरूपत्वमिति चेत् तर्ह्यन्योन्याश्रयः व्यावृत्ततया निरूपितयोरेव तयोः परत्वापरत्वनिमित्तत्वं तदुत्पन्नाभ्यामेव परत्वापरत्वाभ्यां तन्निरूपणमिति अनिरूपितयोरेव तयोरुत्पादकत्वमिति चेत् तारानिशाकरादिष्वपि तथा प्रत्ययः स्यात् दूरत्वेनान्तरालाग्रहणान्नैवमिति चेत् त्यज तर्हि सत्तया कारकत्वं तथा च सिद्धं नः समीहितमिति। यत्तु प्रमेयसंग्रहे श्रीविष्णुचित्तैरुक्तं दूरे कथमिति चेत् तत्र कुशलमेव द्युमणिगगनादीतरव्यावृत्तमेव हि रूपं परिमाणपृथक्त्वदेशकालकृतपरत्वापरत्वादि चेन्द्रिययोग्यं सर्वं सहैव ज्ञायत इति तदपि न तत्त्वान्तरपरं विशिष्टप्रतिसंबन्धिमात्रपरमेव वैशिष्ट्यस्य चास्मदुक्तप्रक्रिययाऽप्युपपत्तेः, उपादानमात्रस्य तत्त्वान्तरत्वप्रतिपादकत्वाभावात् तथा हि तत्रैवमुक्तम् अन्धकारे स्थूणापिशाचस्त्रीपुंसादिसंशयास्तदवान्तरा एव नक्तं हि द्युमणिदीपमहीगगनस्वात्मादिव्यावृत्तिरपि न ज्ञायत इति न शक्यं वक्तुं न हि देहात्मभ्रममन्तरेण कश्चिद् द्रष्टृदृश्यसंस्कारोऽप्यस्तीति किमत्र पृथगुपादानमात्रेण स्थाणुपिशाचादयः पदार्थान्तरं भवन्ति अस्तु वा परमतेनैकदेशिभेदेन वा व्यवहारः तथापि विशिष्टोपलम्भनप्रतिपादनपरत्वान्न दोषः ॥

अथ कर्म, चलनप्रत्ययविषयः कर्मः तत्प्रत्यक्षमेव करतलादिषु तथोपलम्भात् न त्वनुमेयं तदसिद्धिप्रसङ्गात् कार्यस्योभयाभ्युपेतकर्मसामग्रीमात्रेणैवोपपत्तेः अतिप्रसङ्गाच्च, कार्येण हि गिरिजलधरसंयोगेन गिरावपि कर्म कल्प्येत अन्यतरकर्मजनितोऽयं संयोग इति चेत् तत्केन सिद्धं, तत्रापि जलधरकर्मजनितोऽयमिति नियमश्च कुतः

सिद्धः, जलधरशिखरिणोश्चलाचलरूपेण प्रतीतेरिति चेत् तर्हि सिद्धं नः समीहितम्, विभागपूर्वकेण संयोगेन कर्मानुमानमिति चेत् तर्हि जलधरान्तरेण विभज्यमाने जलधरान्तरेण संयुज्यमाने कर्मानुमानं स्यात्, यदि च कार्येण जातेन प्रतीतेन व्याप्यतयाऽनुसंहितेन च कर्मानुमानं चलतीति वर्तमानबोधो न स्यात् चिरनिवृत्तत्वात्तस्य, अस्माकं तु सत्तात्क्षण एवेन्द्रियेण संबध्यते तावतैव च पदार्थान्तरेष्विवात्रापि वर्तमानप्रत्ययोपपत्तिः तदेवं प्रत्यक्षयोग्येषु प्रायशः प्रत्यक्षश्चलतीति धीविषयः, स च संप्रतिपन्नविभागपूर्वकसंयोगमात्ररूपो वा तत्कारणभूतोऽन्यो वेति सयूथ्यविवादः। तत्रैवमेकः पक्षः कर्महेतुतयैवाभ्युपगतैः प्रयत्नादृष्टादिभिः कर्मजन्यतयाऽभ्युपगतविभागपूर्वकसंयोग एव जन्यताम् न च मध्ये किमपि विशदमुपलब्धं येन गौरवपरिहारः स्यात् चन्द्रतारकादीनां विभागपूर्वकसंयोगदृष्टावपि संयोगसंतानानैरन्तर्याप्रतीतेश्चलतीति प्रत्ययाभावः यथा भ्रमणे सत्यपि प्रत्येकं कर्मक्षणेषु न भ्रमतीति प्रत्ययः किं तु निरन्तरतयाऽनुसंधीयमानेष्विति भवद्भिरपि स्वीकार्यं तथात्रापि संतोष्टव्यं, न च कर्मणा संयुज्यत इति पृथग्व्यपदेशाद्भेदसिद्धिः कर्मशब्दनिर्दिष्टस्य पूर्वसंयोगविश्लेषस्यैवोत्तरसंयोगारम्भकत्वाद्भेदव्यपदेशोपपत्तेः, न चोत्तरसंयोगे स्थिरे वर्तमाने यावत्तद्विनाशकालं चलतीति प्रत्ययप्रसङ्गः, विभागपूर्वकसंयोगारम्भक्षणमात्रस्य क्षणिकनिरन्तरतत्संतानस्य वा कर्मत्वात्, उक्तं च न्यायतत्त्वे प्रथमाधिकरणे यदि गमनपचनादीनां क्षणिकत्वं ज्ञायेत न हि ते क्षणिकाः संयोगवियोगविशेषत्वात्तेषामित्यादि, द्वितीयाधिकरणे चोक्तं गमनं नाम देशाद्देशान्तरप्राप्तिरिति प्रमातृपादे प्रसङ्गेनोक्तं वयं तु क्रियायाः प्रत्य-

तत्त्वं ब्रूम इत्युपक्रम्य तस्माद्देशाद्देशान्तरप्राप्तिर्लिङ्गमिति न मन्यामहे अपि तु तदेव तदिति मन्यामहे कल्पनालाघवादित्यादि। यत्तु भट्टपराशरपादैरुक्तम्—

इन्द्रियैरर्थ्यमानत्वाज् ज्ञायमानोऽर्थ उच्यते।
द्रव्यं जातिर्गुणः कर्मेत्यसावर्थश्चतुर्विधः॥

इति, तथा जातिगुणकर्मसु सामान्यसमाश्रयणे संयुक्तसमवेतसमवायसंभवादित्यादि तत्त्वैरेवान्तर्भाविनसामान्यपृथग्गणनवत्, अत एव हि तैरेवोक्तं द्रव्यस्य धर्मिणोऽन्तरङ्गोधर्मविशेषो जातिः, जात्यनुप्राणितस्य विशेषकः सिद्धो धर्मविशेषो गुणः, तथाविधः साध्यः क्रिया, तद्धर्मकं द्रव्यमिति स्थविष्ठानि लक्षणानि, सौक्ष्म्येण तु विवेक्ष्यन्ते प्रमेयेष्विति। अथान्यः पक्षः न विभागपूर्वकसंयोग एव कर्म एकेन जलधरेण विभज्यमाने जलधरान्तरेण तेन वा पुनः संयुज्यमाने शिलोच्चये चलतीति प्रत्ययप्रसङ्गात् देशविभागसंयोगौ कर्मेति चेन्न महाप्रवाहपतितनिष्कम्पमकरे चलतीति प्रत्ययप्रसङ्गात् न प्रवाहो देशः किं त्वाकाशभूम्यादय इति चेत् देशप्रतीतिव्यवहारयोस्तत्रापि समत्वात् स्थिरदेशसंयोगविभागौ कर्मेति चेत् तर्हि स्थिरास्थिरविभागस्य संयोगाद्यतिरिक्तेन निर्वाह्यत्वात् सिद्धमतिरिक्तं कर्मेति। उक्तं च मानयाथात्म्यनिर्णये प्रत्यक्षलक्षणानन्तरं वरदविष्णुमिश्रैः तच्च द्रव्यगुणकर्मविषयं सकलपदार्थजातस्य त्रिष्वेवान्तर्भावात् तत्र द्रव्यलक्षणं संयोगीति, अकर्मा संयोगी गुण इति गुणलक्षणमित्यादि, प्रत्यक्षत्वं च कर्मणोऽन्यत्रापि तैरुक्तं कर्मणस्तु चाक्षुषद्रव्यवर्तिनश्चाक्षुषत्वमित्यादिना तच्च संयोगाद्यतिरिक्तमनतिरिक्तं वास्तु तृतीयकोट्यनुप्रवेशो न युक्त इति वयं मन्यामहे इष्टव्यतिरेकेण लक्षणकरणस्य सर्वत्र शक्यत्वात्

यत्र सामान्यवत्त्वे सति संयोगविभागकार्यद्वयाभावः स गुण इति चेन्न यत्र तदुभयाभावः स्वोत्पादकसजातीयोत्पादकत्वतद्विजातीयत्वद्वयस्य चाभावः स गुण इति लक्षणकरणेन संस्कारस्यापि पृथक्करणप्रसङ्गात्. एवमन्यदपि चिन्त्यम् अतो द्रव्यमद्रव्यमित्येव विभागः ॥

अथ सामान्यं चिन्त्यते नित्यमेकमनेकसमवायि-सामान्यमिति वैशेषिकादयः, तथा हि अनेकेष्वेकप्रतीतिव्यवहारो न निमित्तमन्तरेणोपपद्यते तच्च न ज्ञानाकारः आत्मख्यातिभङ्गात् अर्थे च प्रवृत्त्यनुपपत्तेः भेदाग्रहस्य चायोगात् । नाप्यलीकम् असत्ख्यातिभङ्गात् तथा प्रतीतो च प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, अतथा प्रतीतावन्यथाख्यातिप्रसङ्गात् सदसदादिविकल्पितस्य भेदस्यानुपपत्त्या तदग्रहस्यात्रायोगात् नाप्यपोहात्मकं विधिरूपेणैव प्रतीतेः पूर्ववत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च एतदन्यतयाऽन्यस्मिन् तदन्यतया चास्मिन्निरूप्यमाणेऽन्योन्याश्रयणात्, निष्प्रतियोगिकापोहस्य चायोगात् तदितरापोह इत्यत्र तच्छब्देन व्यक्त्युपादाने व्यक्त्यन्तरस्य वैजात्यप्रसङ्गेनाननुगतिप्रसङ्गात् तज्जातीयत्वेनोपादाने जातिस्वीकारात् । नापि संस्थानसादृश्यात्मकं तत्रानुवृत्तिव्यावृत्तिविकल्पायोगात् अतोऽनुवृत्तमस्त्वेकं सामान्यमिति । अत्रोच्यते केयमेकप्रतीतिर्नाम एकव्यक्तित्वप्रतीतिर्वा एकजातित्वप्रतीतिर्वा एकजातीयत्वप्रतीतिर्वा एकाकारधर्मवत्त्वप्रतीतिर्वा एकशब्दानुविद्धप्रतीतिर्वा, न प्रथमद्वितीयौ अन्यतरपरिशेषादिप्रसङ्गात्, न तृतीयः असिद्धेः, एष्वनुवृत्तमिदमिति विकल्पानुदयात् घटस्य घटत्वमित्यादिव्यवहारस्य कालस्य कालत्वमित्यादिवदुपपत्तेः, नापि तुरीयः गोत्वाद्यपलापप्रसङ्गात् संस्थानमात्रस्यैवास्मदभिमतस्य तथात्वात् मृन्मयहिरण्मयघटादि-

षु भवद्भिरपि तथा निर्वाहात्, न हि तत्रानुगतं घटत्वमभ्युपगतं जातिसंकरभयात् व्यावृत्तजातिद्वयाभ्युपगमेऽनभ्युपगमेऽप्यनुवृत्तप्रतीतिव्यवहारयोः संस्थानसादृश्यमेव निबन्धनम् एवं सति तदेवास्तु सर्वत्रापि। नन्ववयवसामान्यानुवृत्त्याऽवयविन्यनुवृत्तप्रतीतिव्यवहारनिर्वाह इति चेन्न यतः कपालत्वादेरपि पूर्ववत् संकरादिदोषः समानः अस्तु तर्हि संकराभ्युपगमेनानुवृत्तं सामान्यमिति चेन्न अन्यथा प्रतीतिनिर्वाहे कल्पनायोगात् व्यावृत्तसंस्थानादेरनुवृत्तधीहेतुत्वेऽतिप्रसङ्गादिति चेत् व्यावृत्तानां संस्थानानामनुवृत्तव्यञ्जकत्वे कथं नातिप्रसङ्गः, तावतामेव तथाविधस्वभावत्वादिति चेत् तुल्यं तावतामेव तथाविधप्रत्ययहेतुत्वादिति वक्तुं शक्यत्वात् केवलमुपलम्भातिक्रमो गौरवं च भवन्मते, एवं पञ्चमोऽपि पञ्चतां गतः, तत्र ह्येक इति शब्देनानुविद्धप्रतीतिर्वा एकेन गवादिशब्देनानुविद्धप्रतीतिर्वा विवक्षिता आद्यो न कल्पते एकव्यक्तिरिति विवक्षायामसिद्धेः एकजातीयमिति व्यवहारस्य तत्तदुपाधिविशेषेणोपपत्तेः राशिसैन्यपरिषदरण्यादिष्वैक्यव्यवहारादिवत्, उपाधिश्चायमनेकेषामेकस्मृतिसमारोहः। नापि द्वितीयः तस्यानेकार्थेषु शब्देष्वपि समत्वात्, अनेकार्थव्यावृत्तः कश्चिद्विशेषोऽस्तीति चेन्न तस्यापि स्वरूपविषयादिशब्दवदुपपत्तेः स्वरूपविषयादिशब्दा हि नानारूपेष्वेवार्थेषु प्रवर्तमानाः केनचिदाकारेण साधारणाः केनचिदसाधारणाश्च दृश्यन्ते तद्वद्गोशब्दोऽपि सलिलसरस्वतीकिरणकरमाल्यादिषु साधारणः प्रकरणादिवशाद्विशेषमापद्यत इति विलक्षणनिमित्तकल्पनानवकाशात्। ननु यदि संस्थानमेव सामान्यं तर्हि तद्रहितेषु रूपरसादिषु कथं निर्वाहः, तव वा कथमुपलक्षणरहितेषु तेषु लक्षणमेवो-

पलक्षणमिति चेत् किं तत्प्रतीतिरिति चेन्न आत्माश्रयप्रसङ्गात् अस्माकं तु तदेवैकीकरणमिति नोपद्रवः । उपलक्षणनिर्बन्धो नास्तीति चेत् अस्माकमपि माभूत्संस्थाननिर्बन्धः, द्विविधं हि सादृश्यं प्रतीतिसिद्धं धर्मसादृश्यं स्वरूपसादृश्यं चेति द्रव्येषु प्रायशो धर्मसादृश्यादेकरूपप्रतीतिव्यवहारौ तावदपेक्षया च श्रीविष्णुचित्तैरुक्तं भूयोऽवयवसामान्यमेव प्रतियोग्यपेक्षया सादृश्यशब्दवाच्यमिति धर्मान्तरशून्येषु स्वरूपसादृश्यादेव, एतावदभिप्रेत्य भगवता भाष्यकारेणोक्तं संस्थानं नाम स्वासाधारणं रूपमिति यथावस्तु संस्थानमनुसंधेयमिति । अत्र यदुक्तं विवरणे तत्तद्वस्तु पश्यतां तत्तदवयवविन्यासविशेषलक्षणं संस्थानमवभासते । ननु प्रतिव्यक्ति भेदात् संस्थानस्य कथं व्युत्पत्तिः, अथैक्यं तर्हि नासाधारणता नैतत् उपाधितोऽपि व्युत्पत्तेः यथा बालधितः पशुशब्दस्य, सादृश्यं चोपाधिरित्यादि तत्रावयवविन्यासेत्युदाहरणपरम् अन्यथा रूपादिषु रूपत्वं जातिरित्यादिव्यवहारभङ्गप्रसङ्गात् सादृश्यं चोपाधिरित्यादि त्वतिरेकपक्षस्वरसमप्यतिरेकपक्षानुपपत्तेः स्वरूपमात्रपरम् । ननु यदि स्वरूपमेव सादृश्यं स्वरूपमात्रत्वाविशेषात् सर्वमपि सर्वेण सदृशं स्यात् रूपं रूपान्तरेण सदृशमिति सहप्रयोगश्च न स्यादिति चेत् तदिदमतिरिक्तपक्षेऽपि तुल्यम् यदि तत्र सादृश्यं भवेत् सर्वेणापि तत्सदृशं भवेत् अविशेषात्, यदि तु तावत्प्रतियोगिकमेव सादृश्यं तत्रोपलम्भव्यवस्थाप्यं तर्हि तदेव स्वरूपं तावत्प्रतियोगिकं तत एव व्यवस्थाप्यतामविशेषात्, न च सहप्रयोगानुपपत्तिः, प्रतियोगिनिरूपितवेषेण सदृशशब्दविषयत्वात् अन्यथा विषयादिशब्दैरपि सह प्रयोगानुपपत्तेः, ननु यदि सादृश्यमेव सामान्यं तदा

गोगवययोरविशेषेण गोशब्दवाच्यत्वं स्यात्, न स्यात् सौसादृश्यस्य सामान्यत्वात् यादृशसौसादृश्यं सामान्योपलक्षणं भवतां तदेव तदिति नियमनसिद्धेः, सादृश्यातिरिक्तं सौसादृश्यं नाम किमिति चेत् आपाततः समानधर्मातिरेकः अन्ततः स्वरूपविशेषः। यत्तु नारायणार्यैरुक्तं संस्थानमेव जातिः तत्प्रतिपिण्डं भिन्नत्वेऽपि क्षितीध्यादिपिण्डेषु सौसादृश्यात् प्रतिसंधीयमानं स्वाश्रयेषु वस्तुष्वेकबुद्धिशब्दनिबन्धनं भवति तदेव प्रतिसंधीयमानं सौसादृश्यमनुवृत्तिरिति चोच्यत इत्यादि। यच्च वरदविष्णुमिश्रैरुक्तं प्रत्यक्षाश्रयवर्तिसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्वसादृश्यानि प्रत्यक्षाणि उपमानं प्रमाणान्तरं चोक्तम् इदं च सादृश्यं गुणः अनुमानेन गुणत्वावधारणात् कार्यभूतसंख्याशक्तिसादृश्यानि गुणाः द्रव्यकर्मान्यत्वे सति आश्रितकार्यत्वात् घटगतशौक्ल्यवदिति तत्तेषां तथाऽभिमतमित्येकदेशिमतं मन्तव्यम्। यत्तु भट्टपराशरपादैरुक्तम्-

भूयोऽवयवसामान्यं सादृश्यं बहवोविदुः।
पृथक् प्रमेयं तदिति प्रमेये दर्शयिष्यते॥

इति तत्किमभिप्रायमिति न जानीमः, उत्तरत्र प्रमेयनिरूपणस्य विच्छिन्नत्वात्, अस्तु वा सादृश्यमन्यत् तन्मतेनापि, अस्माकं त्वेषा रुचिः तदत्र संस्थानमाकृतिरिति पर्यायाः तदेव परस्परनिरूपितवेषेण सौसादृश्यं जातिः सामान्यमिति च गीयते नान्यदुपलब्धम्। यत्तु भट्टपराशरपादैरुक्तं ननु द्रव्यत्वपृथिवीत्वशुक्लत्वपाकत्वादेः सामान्यस्यानाश्रयणे वाच्यानां स्वप्रवृत्तिनिमित्तानां च संतत्यवस्थादीनामनेकत्वादेकप्रयोजकाभावे कथमेकशब्द्यं

वद, तव वा कथम् न ममैवैष भरः सर्वो हि कालः सर्व-
मित्यादिषु बहुष्वपि शब्दैक्यं मन्यन इत्युक्त्वा

वाच्यस्वरूपेऽथ तदीयरूपे दूरादुपाधिष्वथवैकभावात् ।
सादृश्यभेदाग्रहतोऽथवैषु वाच्येष्विहैकीकरणं मतं तत् ॥

इति चन्द्रः सूर्य इत्यादौ वाच्यस्वरूपैक्यात् घटः पट इत्यादौ तदाकारैक्यादित्यादि तत्र न तावन्मुख्यमेवाकारैक्यं विवक्षितं जातिनिराकरणात्, अत एकाकारविकल्पयोग्यसंस्थानविशेषवत्त्वमभिमतमिति मन्यामहे। तच्चेदं सामान्यमापाततः क्वचित् प्रत्यक्षीक्रियते यथा घटत्वादि, क्वचित्सहकारिविशेषापेक्षया यथा विलीनघृतादौ गन्धग्रहणापेक्षया घृतत्वादि, मातापितृसंबन्धस्मृत्याद्यपेक्षया ब्राह्मणत्वादि, तदुक्तं भगवद्यामुनमुनिभिरागमप्रामाण्ये ।

ततश्च संततिस्मृत्याऽनुगृहीतेन चक्षुषा ।
विज्ञायमानं ब्राह्मण्यं प्रत्यक्षत्वं न मुञ्चति ॥
तथा च दृश्यते नानासहकार्यपेक्षया ।
चक्षुषो जातिविज्ञानजनकत्वं यथोदितम् ॥

इत्यादि ॥

सन्तु जगन्मङ्गलविग्रहाः पूर्वाचार्या लोकद्वयनिखिलमङ्गलाय नः इति साञ्जलिबन्धमभ्यर्थयामहे भगवन्तं लक्ष्मीसहचरं, तानपि च जगच्छुभकामनया विरचितानेकनिबन्धान् ॥

